

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. I. Lenin, *Ne Yapmalı?*

Devrimci Marksizm

Sayı: 3 Mart 2007

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayın)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Kuruköprü Mah., Özler Cad.,
Özden İş Merkezi, No.41 K.2 D.38 Seyhan/ADANA

Baskı: Selin Ofset
Güven Sanayi Sitesi,
B Blok No: 345 Topkapı - İSTANBUL
Tel: 0212 577 63 48

Yurtdışı Fiyatı: 8 Avro Kıbrıs Fiyatı: 5 YTL

Fiyatı: 5 YTL (KDV Dahil)

Kapak Resmi: Diego Rivera,
Detroit Industry, North Wall, 1932-33

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

Mart 2007

İÇİNDEKİLER

	Bu sayı	4
<i>DM</i> Yayın Kurulu	28 Şubat'ın 10. yıldönümünde ikiz tehlike: Askeri müdahale ve faşizm	9
Sungur Savran	Ahbariğimizi koruyamadık!	22
Şiar Rişvanoğlu	“Çar hawar”: Kürdistan'da isyan ve özgürlük geleneginin / politik örgütlenmelerin kısa tarihi	27
Burak Gürel	Marksizm ve ulusal sorun	72
Kurtar Tanyılmaz	Hayalet artık bütün dünyada kol gezecek: Günümüzde işçi sınıfı	110
Sungur Savran	Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması	131
David Camfield	Çokluk ve kanguru: Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin eleştirisi	174

Bu sayı

Devrimci Marksizm'in 3. sayısı yakıcı önem taşıyan iki tema ile okuyucusuyla buluşuyor. Bu sayıda, bir yandan genel olarak ve Türkiye topraklarında ulusal sorun konusuna el atıyoruz, bir yandan da 21. yüzyıl başında kapitalizm ve sınıf ilişkilerinin bir fotoğrafını çekmeye çalışıyoruz. Bu iki ana dosyamızın yanı sıra, bu sayımızda ilk kez doğrudan doğruya somut duruma ilişkin bir siyasi değerlendirme metni yer alıyor. Bir kısa yazıyla da, 19 Ocak'ta kontrgerilla-faşist işbirliği ile düzenlenen bir suikastte yitirdiğimiz Hrant Dink'i anıyoruz.

Aslında, sözünü ettiğimiz son iki yazı da bir bakıma doğrudan doğruya bu sayının ana temalarından olan ulusal sorunun alanına giriyor. Çünkü günümüzün siyasi konjonktürünü değerlendiren yazımız, ana eksen olarak yükselen şovenizmi ve onun gölgesinde bir atağa hazırlanmakta olan faşizmi ele alıyor. Bu şovenizmin günümüzde beslendiği kaynaklar (Kürt, Ermeni, Kıbrıs, Fener Rum Patrikhanesi ve benzeri sorunlar) kökenini Türkiye tarihinin ta derinliklerine kadar uzanan mücadelelerde buluyor. Türkiye toplumunun modern tarih sahnesine çıkışına ve bu topraklarda kapitalizmin tohumlarının atılmasına, Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde yaşayan ulusal toplulukları hedef alan son derece kanlı ve sancılı bir ulusal katliamlar ve baskılar dizisi eşlik etmiştir. İster 1915 tehcir ve katliamı, ister 1922 Türk-Rum mübadelesi ve ona öngelen kırım, isterse Kürt isyanlarının kanlı biçimde bastırılışı, Türkiye burjuvazisinin doğuşunun ve yükselişinin tarihsel koşulları olarak iş görmüştür. Marx *Kapital*'de ilk birikimi tartışırken semayenin dünyaya her yerinden kan damlayarak geldiğini yazar: "Eğer para, Augier'nin dediği gibi, 'dünyaya bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyor'sa, sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyor." (*Kapital*,

cilt I, 31. Bölüm) Türkiye burjuvazisi de ilk birikimini Anadolu'nun Ermeni ve Rum burjuvazisini yok ederek, sürerek ve mallarına el koyarak gerçekleştirmiş, daha sonra da dönüp Kürt halkının bütün taleplerini kanla bastırmıştır. Yani ulusal sorun bu topraklarda kapitalizmin gelişme tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yüzden de bugün yükselen şovenizm ve ırkçılık bu tarihsel mirasın gizlendiği kuytulardan yeniden ortaya çıkmasından başka bir şey değildir.

İşte bu sayının siyasi konjonktürü değerlendiren ve genel hatlarıyla sola bir yöneliş öneren ilk yazısı ve onu izleyen Hrant Dink yazısı bu anlamda ulusal sorun dosyasının bir parçası olarak görülebilir. *Devrimci Marksizm* Yayın Kurulu'nun imzasını taşıyan ilk yazı, bugün kendileri sorunun bir parçası haline gelmiş olan "ulusalcılar" dışında bütün sol tarafından saptanan bir gelişmeyi merkeze alıyor: şovenizmin yükselişi. Ancak, solda bu olgunun tahlilinin ciddiyetle yapıldığı kolay kolay söylenemez. Buradaki yazı, önce şovenizmin yükselişinin farklı evrelerini ele alıyor ve 28 Şubat askeri müdahalesi ile 2005 Newroz'unda Genelkurmay'ın toplumu "topyekûn savaş" a çağıran bildirisini iki ana dönüm noktası olarak ortaya koyuyor. Yazı bundan sonra şovenizmin yükselişinin ana aktörlerini ele alarak, bu yükselişin bir askeri müdahale ve/veya faşizm tehlikesinin yatağı olduğunu vurguluyor. Farklı sınıfların şovenizm karşısındaki konumunu da inceledikten sonra, yazı "ne yapmalı?" sorusuna cevap arıyor. Bu cevabın kilit noktası, faşizme karşı bir Birleşik İşçi Cephesi inşa edilmesi olarak özetlenebilir. Bu yazının sosyalist solda ve aydınlar arasında yükselen tehlikeye karşı ne yapılması gerektiğinin tartışılması için bir kalkış noktası olmasını dileriz. Felâket kapımızı çalıyor. Yazımız bir ciddi uyarı işlevini görebilirse amacına ulaşmış olacaktır.

Hrant Dink, Türkiye ve sol için büyük önemi ancak ölümünden sonra anlaşılabilen bir kişilikti. Siyasi görüşleri *Devrimci Marksizm*'in anlayışından farklıydı, ama bir noktada çok önemli bir ortaklık vardı: enternasyonalizm. Çünkü, Sungur Savran'ın bu sayıda yayınlanan yazısında vurguladığı gibi, Dink bir Ermeni milliyetçisi değildi. Ermeni ulusuna yapılmış olan tarihsel haksızlığın üzerine cüretle giderken esas hedefi soykırımın iki halkın arasına soktuğu düşmanlığı ortadan kaldırarak halkların kardeşliğine katkıda bulunmaktı. Savran'ın yazısı, Dink'in öldürülmesinin üzerinden bir gün bile geçmeden yazılmış olduğu için o günlerin duygusallığını dile getiriyor. Yazı o günden bu yana internet aracılığıyla birçok okuyucuya erişmiş olmasına rağmen, bir bütün olarak ilk kez *Devrimci Marksizm*'de yayınlanıyor.

Dar anlamda ulusal sorun dosyamız Şiar Rişvanoğlu'nun Kürt sorununun genel bir Marksist çerçevesini çizen ve Kürtlerin özgürleşme mücadelesinin tarihini 1960'lı yıllara kadar izleyen yazısı. Rişvanoğlu'nun uzun ve kapsamlı yazısı, dört ana tema etrafında biçimlendirilmiş: Marksistler açısından ulusal sorunun ele alınışı; Kürdistan'ın bugünkü konumunun Marksist açıdan tespiti; Kürdistan'ın sömürgeci de beter statüsüne doğru tarihsel evrimi, özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında ülkenin dörde bölünmesi; nihayet 1960'a kadar Kürt

isyanlarının kısa bir tarihçesi. Yazı, Kürt sorununu sadece Türkiye sınırları içinde ele almamak, Kürdistan'ı bütünlüğü içinde incelemek bakımından bundan önceki Marksist literatürden köklü bir farklılık gösteriyor. Bu yazı ile birlikte, *Devrimci Marksizm* daha yayın hayatının başında Türkiye sosyalizminin bu en hassas, en dikenli konusuna el atmış oluyor. Bazı Marksistler, Türkiye'nin bu en yakıcı sorunu yokmuş gibi davranmakta ısrar ederken, üniversite Kürt gerçekliğini incelemekten genel kural olarak hâlâ kaçınırken, bunun *Devrimci Marksizm* açısından bir onur olduğu kanaatindeyiz. Dergimiz bu konuyu ilerideki sayılarında da işlemeye devam edecek. Rışvanoğlu'nun yazısı Kürt ulusal ve sosyal mücadelesinin güzergâhını günümüze kadar izlemeyi hedefleyen bir projenin sadece ilk aşaması. Yazar, ilerideki sayılarda 1960-sonrası dönemde Kürt sol ve ulusal hareketlerini incelemeye devam edecek.

Dosyanın ikinci yazısı genel olarak ulusal soruna Marksizmin yaklaşımını, teorik ve pratik boyutlarının karşılıklı etkileşimi içinde, tarihsel bir perspektifle inceliyor. Burak Gürel konuyu birkaç ana aşamaya ayırarak ele alıyor. Marx ve Engels'in soruna ilk yaklaşımlarını özetledikten sonra II. Enternasyonal dönemi (1889-1914) üzerinde ayrıntılı olarak duruyor ve bu dönemin sömürgeciliği dahi destekleyen sosyal-şovenistlerinin karşısında, Marksizmin ulusal sorun alanında aşılmamış teorisyeni Lenin'in bu konudaki görüşlerini sergiliyor. Yazar Lenin'i sadece sosyal şovenistlerden değil, Rosa Luxemburg gibi enternasyonalistlerin, Buharin ve Piatakov gibi Bolşeviklerin görüşlerinden de farklılığı içinde ele alıyor. Gürel daha sonra Ekim devrimi ertesinde Bolşeviklerin ve III. Enternasyonal'in (Komintern'in) programatik ve pratik açılarından attıkları önemli adımları ortaya koyuyor, Komintern'in sadece ulusal sorun konusunda değil ulusal hareketler karşısındaki tavrını da, özellikle ikinci kongresindeki Lenin-Roy tartışmasını ele alarak, ayrıntılı biçimde irdeliyor. Yazı son bölümünde ise Stalinist bürokrasinin yükselişinin başka alanlarda olduğu gibi ulusal sorun alanında da Bolşevik politikalarından nasıl bir kopuş getirdiğini, Stalinistlerin 1925-27 yılları arasında Çin'e ilişkin vahim hatalar içeren politikaları somutunda sergiliyor. Gürel'in yazısı birçok bakımdan Türkçedeki literatüre bir katkıdır. İki örnekle yetinelim: II. Enternasyonal'in sosyal şovenistleri Türkiye'de ilk kez kendi ağızlarından sergileniyor; Lenin-Roy tartışması ilk kez böylesine kapsamlı inceleniyor, bugüne kadar sadece bu tartışmadaki konumuyla bilinen Roy'un gelişimi hakkında ilk kez ciddi bilgi sunuluyor. Gürel, Bolşevik uluslar programını bütünüyle benimsemesine rağmen, aynı zamanda Bolşevik önderliğin yanlışlarına da dikkat çekiyor, bu arada Mustafa Suphi olayı karşısında Bolşevik önderliğin tutumunu da cesur biçimde ele alıyor.

İkinci dosyamız, 21. yüzyılın başında kapitalizmin genel durumu ve sınıf ilişkileri üzerinde odaklanıyor. Bu konu elbette bir sınıf mücadelesi teorisi ve programı olarak Marksizmin can alıcı sorunlarından biri. Üstelik 1990'lı yıllardan beri, bir yandan işçi sınıfının bir toplumsal ve siyasal aktör olarak önemini

yitirdiğine dair teoriler, bir yandan da “post-Fordizm” olarak adlandırılan yeni dönemde sınıflar arası çelişkilerin yumuşadığına, sınıfların el ele verebileceğine ilişkin teoriler, Marksizmin sınıf çelişkilerinin antagonizmine dayanan genel programının artık geçerliliğini yitirmiş olduğu düşüncesinin solda da yayılmasına neden oluyor. Kimi “artık teknoloji önemli, emek değil” türünden açıklanmamış iddialarla bulanık bir atmosfer yaratıyor, kimi “post-Fordist” olarak anılan uygulamalarla, kalite politikasıyla vb. sınıflar arası çelişkilerin yumuşadığını ileri sürüyor. Bu ortamda günümüzün gerçek dünyasının durumunu Marksist temellerde, ama gözlerini gerçeklere kapatmadan anlamaya çalışmak çok büyük önem taşıyor. Sosyalist hareketin sadece burjuvazinin ideologlarından değil, kendi saflarından da gelen bozguncu fikirlerin etkisinde şaşkın olduğu bu konuda Devrimci Marksizm hakim ideolojiye ve bunun sosyalist saflardaki etkisine karşı bu dosyası ile meydan okuyor. Bu dosyanın, ilk sayımızdaki emperyalizm ve “küreselleşme” konulu dosya ile birlikte 21. yüzyıl başı kapitalizminin ana özelliklerini sağlam biçimde ortaya koyduğu kanısındayız.

Dosyanın ilk yazısında Kurtar Tanyılmaz bir yandan işçi sınıfının gerilemekte, hatta yok olmakta olduğunu ileri süren teorileri, bir yandan da yepyeni bir proletaryanın tarih sahnesine yükselmekte olduğunu savunan yaklaşımları eleştirerek, proletaryanın, söylenenin aksine, dünya ölçeğinde muazzam bir büyüme gösterdiğini ileri sürüyor. Tanyılmaz önce içinde yaşadığımız dönemin genel bir sosyo-ekonomik tablosunu çizdikten sonra işçi sınıfının ortadan kalktığını, başka bir sosyal bütüne dönüştüğünü veya tümüyle yeni bir karakter kazandığını ileri süren teorilerin iddialarını sergiliyor. Bu teorilere yönelttiği eleştiri ise hem teorik, hem ampirik boyutlar taşıyor. Önce işçi sınıfının Marksist tanımı üzerinde durarak kavramın nasıl çarpıtılmış olduğunu gösteriyor. Ardından elde rakamlar, işçi sınıfının varlığı, yapısı, bileşimi konularında ileri sürülen iddiaların nasıl ya belirli eğilimlerin mutlaklaştırılmasına dayandığını, ya da düpedüz olgulara aykırı olduğunu ortaya koyuyor. Bilindiği gibi, *Komünist Manifesto* “Avrupa’da bir hayalet kol geziyor” cümlesi ile açılır. Tanyılmaz, *Manifesto*’nun yayımlandığı 1848’de Avrupa’nın batısına sıkışmış olan proletaryanın günümüzde yeryüzünün bütününe yayılmış olduğunu yazısının başlığında “Hayalet artık bütün dünyada kol geziyor” cümlesiyle ifade ediyor.

Dosyanın ikinci yazısı işçi sınıfının varlığı tartışmasını değil, sermaye ile ilişkisinin yeni boyutlarını ele alarak ilk yazıyı tamamlıyor. “Post-Fordizm” sadece teori alanında değil, sendikaların bağrında da günümüzün sınıf ilişkilerini tanımlayan etiket olarak kullanılmakta. Bugün yaşanan değişime yaklaşımlar farklı olsa da, “post-Fordist” adıyla anılan uygulamaların sermayenin emek süreci ve işçi sınıfının yönetilmesi alanlarında geçmişte benimsediği uygulamalardan radikal biçimde farklılaştığı, eski dönemin Taylorizminin terk edildiği inancı hemen hemen bütün yaklaşımların ortak kanısıdır. Savran bu yaygın anlayışa karşı çıkarak bugün geliştirilen “yalın üretim” ve “esneklik” uygulamalarının

Devrimci Marksizm

Taylorizmin derinleştirilmesinden ve, ilaveten, işçi sınıfının atomize edilmesinden başka hiçbir şey olmadığını somut veriler temelinde kanıtıyor. Yazı, bu polemik karakterinden bağımsız olarak, yalın üretim ve esneklik-konularına yabancı olanlar için çok berrak ve yararlı bir giriş niteliğini de taşıyor.

Bu sayının son yazısı bir çeviri makale. David Camfield'in yazısı son dönemin etkili kitabı *İmparatorluk* ile onun bir devamı olarak yayınlanan *Çokluk*'un yazarları Michael Hardt ve Antonio Negri'nin işçi sınıfının dünya çapında geçirdiği değişim konusundaki görüşlerinin kapsamlı ve sistematik bir eleştirisi. Burjuvazinin gözde teorilerine sol bir kılıf oluşturmayı bir misyon olarak benimsemiş olan Hardt ve Negri, "sanayi sonrası toplum" ya da "bilgi toplumu" modasına uygun biçimde, eski işçi sınıfının yerini bir "çokluk"un almakta olduğunu ileri sürmekte, bunun üretimdeki temelini de maddi olmayan emek adını verdikleri bir emek tipolojisinde bulmaktadırlar. Camfield mükemmel bir yazıda bu teorik iddiayı bütün boyutlarıyla ve en ince ayrıntılarıyla çürütüyor. Bu, Hardt ve Negri'nin teorisinin sadece bir boyutunun geçersizliğinin ortaya çıkması anlamına gelmiyor. Bir bakıma, imparatorluğu devirecek güç olduğu ileri sürülen çokluk kavramı ve onunla birlikte bütün teorik bina çöküyor.

Devrimci Marksizm, içinde yaşadığımız çağın sorunlarına işçi sınıfı ve ezilenlerin bakış açısından aydınlık getirme çabasını bundan böyle üç aylık aralıklarla sürdürecektir. Geçen sayımızda hazırlanmakta olduğunu duyurduğumuz internet sitemiz, biraz da Türkiye'nin gündeminin yoğunluğu dolayısıyla ancak bu sayımızın çıkışının ardından açılacak. Adresimizi yeniden yazıyoruz: devrimcimarksizm.net. Böylece eski sayılarımızda yayınlanmış yazılara sitemizden erişme olanağını bulacaksınız. Bir sonraki sayımızda yeniden buluşmak dileğiyle.

28 Şubat'ın 10. yıldönümünde ikiz tehlike: Askeri müdahale ve faşizm

Devrimci Marksizm Yayın Kurulu

Bundan tam bir yıl önce, Ocak 2006'da, Mehmet Ali Ağca'nın geçici olarak salıverildiği, ardından yapılan "yanlışlık" fark edildiğinde yeniden içeriye alındığı dönemde, Türkiye'nin dünya çapındaki bu en ünlü suikastçisinin kardeşi şöyle diyordu: "Türkiye üzerinde oynanan oyunlar devam ettiği sürece bazı insanların canı yanacak." Ocak 2007'de bu topraklarda yüreğinde biraz insanlık taşıyan herkesin canı yandı. Bu toprakların yiğit bir evladı, halkların kardeşliği davasının yılmaz savaşçısı, Ermeni enternasyonalisti Hrant Dink katledildi ve yüz binlerce insan acısını, ama aynı zamanda kararlılığını hançeresini yırtarcasına "Hepimiz Hrant'ız, hepimiz Ermeniyiz!" diye haykırarak ifade etti.

Ocak ayı tablosunun öteki yüzünü de unutmamak gerekiyor. "Hepimiz Ermeniyiz" sloganı bir büyük cepheyi müthiş rahatsız etti. MHP başkanı Devlet Bahçeli, bu sloganı "izaha muhtaç bir garabet" olarak niteledi. Yetmedi, birkaç gün sonra, bir "ihamet cephesi"nden, "hayasız tahrikler"den, "husumet kervanı"ndan söz etmeye başladı. Kendini "ulusalci" diye adlandıran sözde solcular da ilk günlerde Hrant Dink'in ardından timsah gözyaşları akıtırken, "çağdaşlık" cilasının parıltısını yitirmemek için cenazede boy gösterirken, 200-250 binlik cenazeden fena halde rahatsız olup, birdenbire Asala suikastlerini ve PKK ile savaşırken ölen askerlerin cenazelerini hatırlayıverdiler. Bu duyarlılık ifadesini pratikte de buldu. Ordudan ayrılma biri "Hepimiz Ermeniyiz!" sloganına kızgınlığından

Devrimci Marksizm

bir feribot kaçırdı. Trabzon Avni Aker stadında “Ayağa kalkmayan Ermeni olsun!” sloganı atıldı. Elazığlılar (Hrant Dink’in Malatyalı olmasına kinaye ile) “Ermeni Malatya!” diye bağırıyorlar, Malatyalılar da onlardan aşağı kalmayarak “PKK dışarı!” diye cevap verdiler. Adana’da, Balıkesir’de ve kimbilir daha nice yerde faşizmin kitle gücü, halkların kardeşliğinin yüz binlerce insanın ağızından savunulması karşısında çılgına döndü.

Bunlar, kimileri için demokrasinin yatağı olan “sivil toplum”dan manzaralar. Bir de resmi toplum manzaralarına bakmak gerekiyor. 2004 başında Ülkü Ocakları Agos gazetesi önünde bir gösteri yapıyor ve Hrant’ın “hedeflerinde olacağını” açıklıyor. Pek saygıdeğer savcılar bu tehdidi bir suç olarak kabul etmiyor. Buna karşılık, İstanbul Vali Yardımcısı, tehdit edileni, yani Hrant’ı makamına çağırıyor, “yakınlarımız” diye tanıştırdığı ne idüğü belirsiz bir takım insanlar aracılığıyla onu yeniden tehdit ediyor! Hrant’ın Ermeni milliyetçiliğinin Türk düşmanlığına saplanıp kalmasını eleştirdiği bir yazı dizisindeki bir cümlesini, bilirkişinin uyarısına rağmen mahkeme, Yargıtay Başsavcısı’nın uyarısına rağmen Yargıtay yanlış yorumlamakta ısrar ediyor ve Hrant 301. maddeden, Türklüğü aşağılamaktan hüküm giyiyor. Hrant’ın katledileceği Trabzon Emniyeti’ne ilk kez Şubat 2006’da, yani cinayetten 11 ay önce ihbar ediliyor, Trabzon’da sokaktaki insanlar bunu konuşuyor, ama Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Dairesi (ve onun, bir önceki görevi Trabzon Emniyet Müdürlüğü olan başkanı) ile İstanbul Emniyeti parmaklarını dahi kıpırdatmıyorlar. Daha sonra muhbirin Emniyet’in yanı sıra JİTEM hesabına da çalıştığı, Trabzon Emniyeti ile ilişkisinin bir aşamada bu nedenle kesildiği ortaya çıkıyor. JİTEM demek, kontrgerilla demek. Yani Hrant Dink suikasti bu veri ile birlikte dolaysız biçimde kontrgerillaya bağlanmış oluyor. Hrant’ın katili Ogün Samast’a, kendisini yakalayan polis ve jandarma tarafından üzerinde Türkeş’in ağızından çıkmış gibi duran, ama Atatürk’e atfedilen “Vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez” ibaresinin bulunduğu Türk bayrağının önünde poster gibi resim çektiliyor ve bu resim basına dağıtılıyor. Ötekiler “sivil toplum” ise, bunlar da devlet!

Ocak ayı manzaralarına bakarken başka aydınlara yönelen tehditleri de hatırlamak gerekiyor. Profesör Baskın Oran ve Profesör İbrahim Kaboğlu, her ikisi de Başbakanlık İnsan Hakları Kurulu’nun “Türkiyelilik” kavramını savunan raporunun mimarları oldukları için yıllardır tehditler alıyorlar. Baskın Oran Hrant’ın öldürülmesinden sonra savcıya bu tehditler konusunda suç duyurusunda bulunmaya gidiyor. Savcı ona kendisini tehdit edenlerle uzlaşmasını teklif ediyor! İbrahim Kaboğlu uzun süredir aldığı tehditler karşısında yakın koruma istediğini, ama valiliğin hiçbir gerekçe göstermeden bunu reddettiğini açıklıyor. Hrant’ın katlinin azmettiricisi Yasin Hayal Orhan Pamuk’u tehdit ediyor, Pamuk’a koruma verildiği halde Almanya ve Belçika’ya yapacağı seyahatler güvenlik gerekçesiyle iptal ediliyor. Orhan Pamuk sonunda “uzun süreliğine” ABD’ye yerleşiyor! Ama tehditler bununla sınırlı değil. BEKSAV Kültür Merkezi’nin ve Sanat ve

Hayat dergisinin yöneticisi Hacı Orman sokaktan kaçırılarak ölümle tehdit ediliyor. Daha sonra götürüldüğü İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nde kendisini ölümle tehdit eden yakalama timini eleştiren Terörle Mücadele Şubesi görevlileri, Yaşar Kemal, Akın Birdal, Eren Keskin, Şanar Yurdatapan ve bir dizi başka demokrat aydın hakkında korkunç tehditler savuruyor.

Türkiye'de şiddetli bir şovenizm hastalığı yaşanıyor! Toplumun ateşi yükselmiştir! Toplum ihtilaçlarla kıvraniyor! Ateş o kadar yükselmiştir ki hasta anlamsız şeyler sayıklamaktadır! Bu hastalık toplumu gerçek bir felâketin içine itmeden önce, Türkiye'nin buraya geliş sürecini ve bu cinnetin ardındaki nedenleri anlamak gerekir. Gerekir ki, hastalığa doğru teşhis konsun ve sonuç alınacak bir mücadele başlatılsın!

Şovenizmin yükselişinin evreleri

Bugünkü şovenist cinnetin yükselişi üç evrede incelenebilir. Birinci evre, 1990'lı yılların ilk yarısına rastlar. Bu dönemde üç faktör hakim sınıflar ve devlet içinde önemli güçlerin şovenizmi kışkırtmasında rol oynamıştır. Bunların ilki, 1980'li yıllarda gittikçe sertleşen bir gerilla savaşının temelinde yatan Kürt sorununa, 1990'lı yılların başından itibaren Kürt bölgelerinde yaşanan serhildan ile birlikte büyük Kürt kitlelerinin sahip çıkmasıdır. 1991 Mart'ında Irak sınırının güneyinde Barzani ve Talabani önderliklerinden bütünüyle bağımsız biçimde patlak veren ayaklanma ile aynı zaman diliminde kuzeyde, Türkiye'nin Kürt kentlerinde ve köylerinde bir serhildanın başlaması, hakim sınıfların temsilcilerinde gerçek bir korkuyu harekete geçirmiştir. 1991 seçiminde Kürt ulusal davasının temsilcilerinin meclise girmesiyle bu korku daha da büyümüştür. Türkiye'nin hakim güçleri, Kürt sorununa bir çözüm arayacak yerde savaşı ve şovenizmi yükselterek Kürt halkının taleplerini ve direnişini bastırmayı seçmişlerdir. Şehit cenazelerinden askere yollama törenlerine ve stadlarda gösterilere kadar bir dizi fırsat, gazetelerden ve televizyonlardan pompalanan şovenizmin halk katında özellikle faşist hareket tarafından sömürülmesinin ortamını oluşturmuştur.

90'lı yılların ilk yarısında şovenizmin yükselişini güçlendiren ikinci faktör, Sovyetler Birliği'nin dağılması karşısında Türkiye burjuvazisinin Kafkasya ve Orta Asya'daki Türki dünyaya doğru bir atağa kalkmasıdır. Özal'ın "21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağı" iddiasına Demirel'in "Adriyatik'ten Çin Denizi'ne Türk dünyası" retoriği eklenmiş, Türk faşizminin tarihsel başbuğu Alpaslan Türkeş, hiçbir resmi sıfatı olmadığı halde, Kafkaslar ve Orta Asya'ya devlet ziyaretlerinin vazgeçilmez adamı haline getirilmiştir. Tarihsel olarak faşizmin ideolojisi ve programı olan "Türkçülük" hakim sınıfın bütün siyasi akımlarına yayılmış, Kemalist "sol" bile Enverizme dümen kırmıştır.

Üçüncü faktör ise, 1993 Sivas Madımak yangınından ve 1994 yerel seçimlerinde Erbakan'ın Refah Partisi'nin kazandığı sarsıcı zaferin ardından, MHP'nin

Devrimci Marksizm

burjuvazinin Batıcı-laik kanadı açısından paha biçilmez bir müttefik haline gelmesidir. Özellikle, Refah'ın birinci parti haline geldiği 1995 genel seçiminden sonra MHP İslamcılık karşıtı, emperyalizm yanlısı, laik ve cumhuriyetçi kampın vazgeçilmez bir müttefiki olmuştur. Bu da MHP'nin tarihsel ideolojisi olan şovenizmin toplum saflarında yayılması yönünde önemli bir etki yaratmıştır.

Bu son nokta bizi şovenizmin yükselişinin ikinci evresinin eşiğine getiriyor. Birinci evreden ikinci evreye geçişin dönüm noktası 28 Şubat askeri müdahalesidir. 28 Şubat sadece bir hükümet (Erbakan ile Çiller'in yönettiği Refahyol) devirip Türkiye'nin o andaki en kitlesel desteğe sahip partisini (Refah Partisi) kapattırmamıştır. 28 Şubat, 1989'dan itibaren Türkiye toplumunda görülen çok önemli bazı eğilimleri tersine çevirmiş ve bu arada şovenizmin de yükselen ideoloji haline gelmesine yol açmıştır.

1989 sonrası döneme damgasını vuran, işçi hareketinin 12 Eylül sonrasında yeniden canlanması, solun askeri darbenin sarsıntısından yavaş yavaş kurtulmaya başlaması, Kürt davasının Kürt halk kitleleri tarafından kucaklanması ve İslamcı hareketin yükselişi oldu. Aralarındaki farklara, hatta ilk üçünün sonuçlarıyla esastan karşıtlığına rağmen, bu dört faktörün bir etkisi ortak oldu: bu dönem Kemalizmin, dolayısıyla da Türk milliyetçiliğinin Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca en sert biçimde sorgulandığı, ideolojik etkisinin en derinden sarsıldığı dönem oldu. İşte 28 Şubat ilk bakışta yalnızca İslamcılığın hakimiyetindeki bir hükümete karşı yapılmış görünse de, aslında aynı zamanda işçi sınıfını ve solu rejime bağlamak ve Kürt hareketini yalnızlaştırmak üzere düzenlenmiş bir operasyondur. Bu yüzden, İslamcı "gericiliğe" karşı anti-emperyalist, ilerici, aydınlanmacı bir Kemalist ideoloji efsanesini yeniden canlandırmaya yöneldi. Elbette Kemalizmin bir avantajı da milliyetçiliği ve Kürt düşmanlığı idi. Bu operasyon, Kemalizmin hortlatılması operasyonu, işçi sendikalarının bürokrasisini tabanına kattı, sosyalist solun bazı kesimlerinden ve kendine sosyal demokrasi adını takan ortanın solundan alçakça bir destek görenek aydınların da büyük bölümünü yanına çekti ve böylece solu şovenizme açılan bir milliyetçiliğin cazibe alanına soktu. Aynı dönemde, Batıcı-laik burjuvazi, 1999 seçimlerinde bir yanda Fazilet Partisi (Refah'ın yerine kurulan parti) ve Doğru Yol Partisi, öte yanda ANAP ve Demokratik Sol Parti arasında oluşan pat durumunu ikincisinin lehine bozmak amacıyla MHP'ye destek için elinden geleni ardına komadı. Böylece, MHP ile sözde sol bir milliyetçilik, Kürt düşmanı platformda buluşmuş oldu!

Sosyalist ve devrimci demokrat solun içinde her kim 28 Şubat'a açık (örneğin İşçi Partisi) ya da gizli (örneğin bugün Türkiye Komünist Partisi'nin öncülü Sosyalist İktidar Partisi) destek vermiş ya da cepheden karşı çıkmamıştır (Özgürlük ve Dayanışma Partisi), bütün bu hareketlerin bugün doğmuş olan şoven atmosferin oluşmasında az ya da çok tuzu vardır. 28 Şubat sadece ideolojik ve politik atmosferi değiştirerek değil, dikkati Susurluk kazası sonrasında ipliği pazara çıkmış olan kontrgerilladan Refahyol hükümetine çevirerek ve işçi sınıfı

hareketini devlete bağlayarak bugünün ortamının oluşmasına muazzam bir katkıda bulunmuştur.

Şovenizmin yükselişinde üçüncü evreye geçişte eşik noktası 2005 Newrozunu olmuştur. Diyarbakır'da 1 milyona yakın Kürdün Newroz kutlamasında yer alması, devletin doruğunda büyük bir panik yaratmış, Genelkurmay, Mersin'de birkaç küçük çocuğun provokasyona getirilmesi ile ortaya çıkan bayrak olayını bahane ederek "sözde vatandaş" olarak nitelediği Kürtlere karşı "topyekûn savaş" çağrısı çıkarmıştır. Bunu Türkiye'nin dört bir yanında sahnelenen "bayrak mitingleri" izlemiştir. Hakim sınıfların bütün siyasi eğilimlerince ve kendine "ulusal sol" adını takan milliyetçi akımlarca desteklenen bu şovenist gövde gösterisinin yaratıldığı atmosferde 6 Nisan 2005'te Trabzon'da TAYAD'lılara yönelen ilk linç girişimi patlak vermiştir. Bu linç girişimi, hükümetteki AKP, ana muhalefetteki CHP, faşist MHP, "ulusal sol", idari makamlar, güvenlik aygıtları ve yargı sistemi tarafından açıkça desteklenmiştir. Bu ilk girişimin siyasi sistem, devlet aygıtı ve burjuva medyası tarafından onaylanması, faşist ve şovenist komplocuları azdırmış, linç girişimlerini Türkiye'nin dört bir köşesinde vakayı adiyeden birer olay haline getirmiştir. Bu linç girişimleri arasında, 4 Eylül 2005 tarihinde Bilecik Bozüyük'te İmralı ziyaretinden dönmekte olan Kürtlere karşı 3 bin kişinin saldırısı önemli bir doruk noktası oluşturur.

2005 Kasım-Aralık aylarında Hakkâri'nin çeşitli yörelerinde kontrgerilla tarafından üst üste patlatılan bombalar Kürt düşmanlığının ve şovenizmin yükseltilmesi için devlet tarafından uygulamaya konulan bir başka yöntemdi. Ama Aralık ayında Şemdinli halkının (bugünkü Genelkurmay Başkanı'nın "iyi çocuk" olarak nitelediği) "Mutkili Ali" ve arkadaşlarını "iş üstünde" kısıklı yakalaması, bu komplonun daha fazla sürdürülmesine izin vermedi. Ne yazık ki, Susurluk'tan sonra kontrgerillanın ezilmesi için yaratılan en önemli fırsat olan Şemdinli olayı da başarıyla hasır altı edildi.

2005 yılında şovenizmi kıskırtan bir başka gelişme, Ermeni tehcirinin 90. yıldönümü nedeniyle soykırım tartışmalarının da alevlenmesi olmuştur. Ermeni Konferansı girişimi Adalet Bakanı ve hükümet sözcüsü Cemil Çiçek tarafından Türkiye'nin "arkadan hançerlenmesi" olarak nitelenince cesaret kazanan faşistler ve "ulusalcılar" önce ertelenen, nihayet Eylül 2005'te yapılan konferansa saldırı düzenlemişlerdir. 2005 aynı zamanda 301. maddenin bir giyotin gibi işleme-ye başladığı yıldır. 2005 Aralık ayında bu maddeden yargılanmakta olan Orhan Pamuk'a Şişli Adliyesi'nde yine aynı grup saldırmış, o andan itibaren bu saldırılar 301. madde yargılamalarında tam bir gelenek haline gelmiştir.

Bu saldırganlığa bir de kültürel cinnet eşlik etmektedir. 2003 Irak savaşından sonra, Türkiye ile ABD'yi savaşa tutuşturarak sözde anti-empyralist bir milliyetçiliği körükleyen pop roman *Metal Fırtına*, kentli modern orta sınıfların gözdesi olmuştu. Bunu Hitler'in *Kavgam* kitabının uzun süre en çok satanlar listesinin başına yerleşmesi izledi. Hitler'in liste başındaki yerini devralan ise bütün "ulu-

Devrimci Marksizm

salcılar”ın başucu kitabı haline gelen *Şu Çılgın Türkler* kitabı oldu. Sözde solcu “ulusalcılar” bu olgular dizisini açıklamak için hiçbir çaba göstermeye zahmet etmediler. Neden Türk milliyetçiliğini kabartmaya çalışan bu iki kitabın arasına Hitler girmişti? Faşist hareketin tabanının son derece düşük eğitim düzeyine sahip olduğu ve okumadığı bilindiğine göre, Hitler’i satın alanlarla Turgut Özakman’ı satın alanların aynı sosyo-politik grup olması büyük bir ihtimal değil miydi?

Kitap okumayan halk kitlelerinin zehri ise, kontrgerillanın faaliyetini kahramanlık mertebesine taşıyan ve sonunda hukuken aklayan *Kurtlar Vadisi* dizisi oldu. *Kurtlar Vadisi*’nin yapımcıları faşist ortamdan gelmiş olabilir, ama bu diziyi gösteren kanalın ve her hafta göklere çıkaran gazetelerin (en başta *Hürriyet*’in) Doğan medya grubuna ait olduğu ortada değil mi? Bugünlerde gösterime giren (ama sonra büyük baskı altında yayından kaldırılan) *Kurtlar Vadisi Terör* adlı dizi ise halkı Kürtlere karşı topyekûn savaşa hazırlıyor. Yani faşist veya değil, Türkiye’de şovenizmi burjuvazinin en has kurumları yıllardır desteklemektedir.

Bugün ise Kandil ve Kerkük dolayısıyla sınır ötesi operasyon, şovenizmi besleyen başlıca dinamik haline gelmiştir.

Şovenizmin dinamikleri

Yukarıda yapılan sergileme, aynı zamanda, şovenizmin yükselişinin nedenlerini de kolayca özetlememize izin veriyor. Bu nedenler hızla şöyle sıralanabilir: Kürtlerin siyasi ve kültürel hakları için verdikleri mücadeleye tepki; ABD emperyalizminin Ortadoğu’da yürüttüğü politikanın bir boyutunun en azından Irak bağlamında Kürtlerle ittifaka yaslanması; Avrupa Birliği’nin (AB) Kürtlere ve Türkiye’deki azınlıklara (Rum, Ermeni, Süryani vb.) ilişkin tarihsel ve güncel sorunlarda Türkiye’nin politikalarının değiştirilmesi konusunda baskı uygulaması; Kıbrıs sorununun AB ile ilişkiler bağlamında kazandığı yeni görünüm; İslamcı hareketin yükselişi karşısında kurulan Batıcı-laik ittifakın aynı zamanda milliyetçiliği bir koz olarak kullanması.

Bu sorunların doğası *Devrimci Marksizm* okurları açısından meçhul değildir. Üzerinde durulması gereken tek nokta, Türkiye’de şovenizmin yükselişinde ABD ve AB’nin rolüne ilişkindir. En azından “ulusalcı sol”, Türk milliyetçiliğinin Kürt, Ermeni, Rum vb. gruplara ilişkin sorunlarının emperyalizm tarafından kısıktıldığı kanısındadır ve bu dolayısıyla kendi milliyetçiliğini/şovenizmini anti-emperyalizmle özdeşleştirme konusunda büyük bir gayret içindedir. Gerçek çok farklıdır. Emperyalist ülkeler, emperyalizmin doğası gereği bütün dünyayı yönetirler. Bu yüzden de, belini kırmayı planladıkları ülkeler ve yönetimleri (ABD emperyalizminin dilinde “kabadayı devletler”) dışında bütün ülke ve güçlerle kısmi bir diyalogu sürdürmek zorundadırlar. Emperyalizme bağımlı dünyada iki ülke veya etnik grup arasında doğan çelişki ve çatışmalarda, emperyalist ülkeler uzun vadeli planlarına bağlı olarak her iki grupla (ya da ülkeyle) yakınlık kurmak

zorundadırlar. Bu demektir ki, her iki tarafa birden tavizler vereceklerdir, her ikisinin de çıkarlarını kollayacaklardır. Bu da her bir adımda, olumlu muamele görenin karşısındakine emperyalizme sitem etme, eleştirme, şikâyet ifade etme bahanesi verir. Türkiye'nin Kürtlerle ve azınlıklarla ilgili konumu budur. Bugün yaygın bir ideoloji, bu toprakların hakim Türk ulusunun ülke içindeki ya da çevresindeki öteki ulus ve halklarla çelişkilerini anti-emperyalizm olarak göstermektedir. Bu dar, bencil, şoven milliyetçiliğin üzerini örtme yolunda bir çabadan başka bir şey değildir. Emperyalizmin Türkiye'yi bölmek istediği safsatasına temel olmak üzere bugüne kadar tek bir ikna edici, ayrıntılı analiz ortaya konulmamıştır. Barzani ve Talabani'nin Kürdistan'ının Ortadoğu'nun ikinci İsraili olacağını ileri sürenler, Türkiye'nin 55 yıldır sadık bir NATO üyesi olduğunu pek çabuk unutuyorlar.

Şovenizmin yükselişinin taşıyıcısı olan aktörlere gelince, bunları farklı gruplarda toplamak doğru olacaktır. Esas taşıyıcı güçler, güvenliğinden görevli oldukları ulus-devletin çıkarlarını şovenizmi kışkırtarak korumaya çalışan Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), faşist hareketin değişik kanatları (MHP ve Ülkü Ocakları, BBP ve Alperen—eski Nizamı Alem—Ocakları), beyni TSK içinde olmakla birlikte çok daha geniş bir ortama yayılan ve faşist hareketin iplerini büyük ölçüde elinde tutan kontrgerilla (ya da moda adlarıyla “Susurluk” veya “derin devlet”), kendine “ulusalci” sol adını takan bütün bir alan (CHP, *Cumhuriyet* gazetesi, İşçi Partisi vb.), kendine sol demeyen ve diyen “ulusalcıları” bir araya getiren kitle kuruluşları (Atatürkçü Düşünce Dernekleri, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, *Cumhuriyet* gazetesi okurlarının yerel düzeyde kurduğu CUMOK'lar), çeşitli kitle örgütlerinin yönetimleri (en başta barolar ve Türkiye Barolar Birliği), idari ve yargı bürokrasisi vb. vb. olarak sayılabilir.

Bu yaygın yelpazenin ardında burjuvazinin Türkiye'deki hakim kanadı, yani çıkarlarını bütünüyle emperyalist Batı ile (ve giderek artan ölçüde İsrail ile) bağlı gören Batıcı-laik finans kapital (somuta tercüme edecek olursak TÜSİAD burjuvazisi) vardır. 28 Şubat'ta görülmüştür ki, İslamcı burjuvazinin yükselişine ve özellikle dış politikada Türkiye'nin Batı ittifakı aleyhine İslam dünyasına yaklaştırılması çabalarına karşı, TSK'nın en güçlü ve kararlı müttefiki burjuvazinin bu kanadıdır. Ne var ki, finans kapitalin bu hakim kanadı kendi içinde bir çelişkidir. Bu kanat, aynen ABD ve Avrupa emperyalizmleri gibi, Türkiye'yi Batı'dan kopartma tehlikesi yarattığı ölçüde İslamcı harekete karşıdır, ama İslamcı harekete karşı mücadelenin Türkiye'nin AB ile bütünleşmesini engelleyecek yöntemlerle verilmesi söz konusu olduğunda yalpalamaya başlamaktadır. TÜSİAD'ın Ermeni ve Kürt sorunlarında zaman zaman şoven koalisyondan uzaklaşmasını açıklayan budur. Öyleyse, bu, şoven koalisyonda bir çatlaktır.

Aslında TÜSİAD'ın bu çelişkisi aynı biçimde kentlerin, özellikle kıyı bölgelerinin kentlerinin küçük burjuvazisi içinde de mevcuttur. Ege ve Akdeniz'in turizm kentlerinin hizmet sektöründe yoğunlaşmış küçük burjuvazisi ile İstanbul

Devrimci Marksizm

ve başka metropollerin “çağdaş yaşam” tarzını kendine geçim ve yaşam alanı olarak seçmiş küçük burjuvazisi (butikçiler, “serbest meslek” sahipleri, burjuvazinin ihtiyaçları için çalışan küçük burjuvalar vb.), çıkarları ve hayat tarzları gereği, bir yandan şoven koalisyonla aynı kaygıları gütmekte, ama bir yandan da bu şovenizm AB ile ilişkileri zora sokma potansiyeli gösterdiğinde tereddüt etmektedirler.

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu'nun (TESK) doğal tabanını oluşturan geleneksel küçük burjuvazi ise daha bölünmüş bir tablo sunar. Her ne kadar TESK'in yönetimi 28 Şubat'tan günümüze ağırlığını Batıcı-laik kamptan yana koyuyor olsa bile, geleneksel küçük burjuvazinin küçümsemeyecek katmanları İslamcı kanatın sempatisanı, destekleyicisi, hatta aktif taşıyıcısı konumundadır. Bu katmanlar içinde esas rekabet, İslamcı sağcılık ile faşist hareket arasındadır.

Şoven koalisyonun bir yedek gücü de sendika bürokrasisidir. Özellikle Türk İş'in başındaki bürokrasi ve zaten bir devlet sendikası olarak kurulmuş olan Türk Kamu-Sen bürokrasisi, devlete bağlılığı dolayısıyla, kritik kavşak noktalarında mutlaka TSK'nın başını çektiği cephenin yanında durur. Buna karşılık, sendika bürokrasinin Avrupalı kanadı zaman zaman TÜSİAD'a paralel olarak yalpalar.

Bütün bu gruplaşmada en ilginç konumlardan biri AKP'ninkidir. AKP (ve ondan önce Refah Partisi), nesnel çıkarları gereği TSK'nın vurucu gücü olduğu Batıcı-laik ittifakın karşısında yer alması gerekirken, birçok durumda o kanada ve faşist harekete tavizler vermiştir. Erbakan'ın Susurluk dolayısıyla kontrgerillaya yönelik protestolara “gulu gulu dansı” demesinden Trabzon'daki ilk linç girişiminde Tayyip Erdoğan'ın onaylayıcı tavrına, Cemil Çiçek'in Ermeni konferansı karşısındaki çıkışına kadar birçok durumda, bu gelenek bir bakıma dar anlamda kendi örgüt çıkarlarıyla çelişir biçimde TSK, kontrgerilla, faşizm ve benzeri güçlerin bulunduğu pozisyonlara destek vermiştir. AKP'nin zaman zaman ters yönde bazı çabalar göstermiş, Şemdinli, Danıştay, Atabeyler olaylarında ve kısmen Hrant Dink cinayetinde kontrgerillanın üzerine eski yönetimlerden daha fazla gitmeyi denemiş olduğu doğru olmakla birlikte, bu parti de sürekli olarak yarı yolda çark etmiştir. Bunun ardında elbette AKP'nin (ve öncüllerinin) organik biçimde burjuvazinin birer partisi olması ve dolayısıyla bu geleneğin de devlet düzenini koruma sorumluluğu altında olması yatmaktadır.

Şovenizmin ve faşizmin yükselişinin sınıfsal temelleri açısından ise iki ana noktaya değinmek gerekiyor. Bunlardan birincisi, faşizmin işçi ve emekçi sınıflar içindeki etkileri ile ilgilidir. Bu konuyu ele alırken, Hrant Dink'in ölümünden sonra özellikle Ertuğrul Özkök ve benzerlerince başlatılan bir pop sosyoloji analizini aradan çıkarmak gerekiyor. Bu pop sosyoloji önermesine göre, Hrant Dink'in katlinin sorumlusu devlet organları, kontrgerilla ve faşist örgütlenmeler değil, Trabzon Pelitli'den başlayarak Türkiye'nin kentlerinin varoşlarında var olan yaşam koşulları, internet kafe ve okey kültürü vb.'dir. Faşizmin ve şove-

nizmin toplumsal tabanının, proleterleşme ve çöküntü korkusu içindeki küçük burjuvazinin yanı sıra, işsizlikten, güvencesizlikten, geleceksizlikten muzdarip, lumpenleşen işçi-emekçi gençlik olduğuna işaret edilmesi, tarihsel bakımdan hiçbir yenilik taşımaz. Faşizm vurucu birliklerini her ülkede ve her tarihsel momentte bu umutsuz ortamlardan devşirmiş ve mahalli küçük burjuvazinin çavuş ve onbaşlarının emrinde kâh proletaryaya, kâh ezilen uluslara, kâh ilerici aydınlara saldırtmıştır. Özkök gibilerinin ufkunun internet kafelerden ve okey masalarından ileri gidememesinin ardında devleti ve faşist hareketi aklama gayreti yatar. İnternet kafelerde ekrana düşen şovenizm, genelkurmayın ana karargâhında ve burjuva medyasının yazı işleri masalarında imal edilmiştir. *Hürriyet* gazetesinin *Kurtlar Vadisi* dizisinin gönüllü promosyon aygıtı gibi çalışması bir yana, Ertuğrul Özkök'ün kendisinin "Polat Alemdar"ın ABD'ye yaptığı halkla ilişkiler ziyaretinde ona eşlik ettiği, birlikte yemekler yediği unutulmamıştır. Özkök'ün safsatasının nesnel koşullara atıfla gözlerden saklamaya çalıştığı budur. Üstelik o nesnel koşulları yaratanın da kendisinin şampiyonu olduğu kapitalizm olduğunu unutarak!

Bu saptandıktan sonra, sosyalist hareketin işçi ve emekçi gençliği lumpenleşme ve faşist hareketin askeri haline gelme batağından nasıl kurtaracağını ciddi biçimde düşünmesinin asli bir görev olduğu tartışılmaz. Bunu yapmanın yolu, solda bazılarının sandığı gibi, ister "ulusalcılık", ister "yurtseverlik" adı altında olsun, şovenizmin çeperinde debelenmek, halkın saflarındaki gerici ideolojilerin kuyruğuna takılmak değildir. Ne de solda başkalarının yaptığı gibi faşizm ve şovenizmin her barbarlaşmasında "kaygılıyız" diye açıklamalar yaparak "birlikte yaşamı" savunmakla geriletebilir bu eğilim. Bunu yapmanın yolu, sosyalist ve devrimci demokrat hareketi bugünün Türkiye'sinde burjuvazinin kamplarına alternatif bir siyasi odak haline getirmek, toplumu sınıf temellerinde yeniden bölmek ve bu zemin üzerinde mücadeleci bir işçi sınıfı hareketi yaratmaktır. İster küçük burjuvazinin korku içindeki unsurları, ister umutsuzluk içinde çırpınan lumpenleşmiş genç işsizler ordusu, gerçek bir güç olduğunu görmeye başladıkları andan itibaren, sosyalist işçi hareketine doğru meyledecek, geleceklerini ve umutlarını kendilerinin **hayali değil gerçek** sorunları için mücadele eden bu siyasal odakta aramaya başlayacaklardır. Burada, Türkiye solunun tarihinden getirdiği en büyük handikap, "bu halk adam olmaz!" olarak ifade edilebilecek anti-Marksist, küçük burjuva ruh durumudur. Halk yekpare değildir, sınıflara ayrılmıştır; sınıflar politik bilinçten bağımsız davranmazlar; politik bilinç sınıflara öncüleri tarafından taşınır. Öncü ise ancak örgütlenerek gelişir. Marksizmin ve Bolşevizmin bu temel hakikatlerini unutanlar, halk karşısında küskünlük ve dalkavukluk duyguları arasında yalpalayıp duracaktır.

İkinci temel nokta, büyük burjuvazinin, yani Türkiye'nin ana hakim sınıfının faşist hareket karşısındaki konumudur. Büyük burjuvazi, genelkurmay milliyetçiliğine bütünüyle taraftardır. Sadece yer yer AB ile arayışı bozmamak amacıyla bu

Devrimci Marksizm

milliyetçiliğin büründüğü aşırılıkları törpülemeye çalışmaktadır. Buna karşılık, faşizm şimdilik büyük burjuvazi için aşırı bir kumar gibi görünmektedir. Hem AB ile ilişkilerde kaçınılmaz karmaşıklıklar yaratacağı için, hem de büyük istikrarsızlık ve risklere gebe olduğu için. Büyük burjuvazinin Batıcı-laik kanadı faşizmi bir **destek güç** olarak yıllardır, en azından 28 Şubat'tan bu yana parlatmaktadır. Ama faşist hareketin **yönetici güç** haline gelmesinden şimdilik korkmaktadır. Ne var ki, buradan büyük burjuvazinin faşizme ilkesel bir anlamda karşı olduğu sonucunu katiyen çıkarmamak gerekir. Ne zaman ki, büyük burjuvazinin hakimiyet sistemine ve bölgedeki hayati çıkarlarına yönelik tehditler faşizmin yaratacağı istikrarsızlık ve riski aşmaya başlar, büyük burjuvazi o zaman bütünüyle faşizm yanlısı duruma dahi gelebilir. O koşullarda, bugün AB'ci liberalliği dolayısıyla, milliyetçiliğe, askeri müdahaleye, şovenizme karşı konuşan liberal yazı işleri müdürleri ve köşe yazarları, yarın bir askeri yönetim veya Devlet Bahçeli hükümeti altında keskin birer şahin kesilecektir!

Büyük tehlike: savaş, darbe, faşizm ve başka şeyler

2005'ten bu yana yükselen şovenizm ve onun ardında yatan güçlerin izlediği politika, toplumun sömürülen ve ezilen büyük kitleleri için, her biri birbirinden büyük bir dizi tehlike doğuruyor. 2007 yılı tuzaklarla ve tehditlerle dolu bir yıl olarak açılmıştır.

- En acil tehlike, Tayyip Erdoğan'ın veya onun ekolünden birinin Nisan-Mayıs aylarında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçiminde Çankaya'ya aday olması vesilesiyle gündeme girebilecek olan bir askeri müdahale olasılığıdır.
- Buna yakın derecede acil bir tehlike de bu yıl Kerkük'te referandum düzenlenmesini engelleme ve PKK'nın Irak'ta oluşturduğu art alanda yenilgiye uğratılması amacıyla sınır ötesi bir operasyon düzenlenmesidir. Bu tür bir operasyon şovenizmi doruğuna yükselterek öteki alanlardaki tehlikeleri de kat kat arttıracaktır. Sınır ötesi operasyona Türkiye içinde bir Kürt kırımı ya da bir etnik savaş eşlik edebilir.
- Kürt sorunu, artık ayrılmaz biçimde Türkiye'nin Ortadoğu'daki taarruz planında ABD'ye vereceği desteğin biçimi ve derecesi ile iç içe geçmiştir. ABD, Türkiye'nin hakim güçlerinin bu alandaki ihtiyaçlarını ve taleplerini kendi politikasını Türkiye'ye kabul ettirmek için kullanmaktadır. İran'a saldırı olasılığı başta olmak üzere Türkiye'nin ABD ile birlikte savaşa girmesi, yaratacağı doğrudan tehlikelerin yanı sıra şovenizmi bir kat daha yükseltecektir.
- Eğer cumhurbaşkanlığı seçimi esnasında rejim bir kazaya kurban gitmezse Kasım ayı için planlanan genel seçimde AKP'nin alternatifi olarak bir CHP-MHP koalisyonu parlatılmaktadır. İçinde yaşadığımız şovenist atmosferde MHP'nin seçimden AKP'nin ardından ikinci parti olarak çıkmasının bütünüyle

olanaksız olduğunu düşünmek için bir nebze bile neden yoktur. (1999 seçimlerinde MHP'nin yaptığı atak hatırlansın.) Bu durumda bile şoven koalisyonun AKP'ye karşı bir "laik" koalisyon oluşturma adına, Devlet Bahçeli'nin başbakan olduğu MHP ağırlıklı bir hükümete onay vereceğini beklemek gerekir. Bu da Türkiye'nin faşizmin eşiğine gelmesi demektir.

Bütün bunlar, Türkiye'nin ne kadar zorlu ve tehlikeli bir dönemden geçmekte olduğunu açık ifadeleridir. Soru şudur: bu büyük tehlikeler karşısında ne yapmak gerekir?

Yukarıda şovenizmin yükseliş sürecini ve nedenlerini ele aldığımız için, şovenizmin, faşizmin ve askeri darbe tehdidinin kaynakları konusunda berrak bir bakış açısına sahip durumdayız. Şovenizmin yükselişinin dinamiklerinin incelenmesinden sosyalist hareketin yürüyüşü konusunda şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

- Türkiye'yi bugünlere getiren dönüm noktası 28 Şubat 1997'deki askeri müdahaledir. 28 Şubat ve onun bugünkü uzantılarıyla mücadele etmeyen bir hareket bu toplumu şovenizmin ve faşizmin pençesinden kurtaramaz. Bunun birden fazla sonucu vardır.

- Birinci sonuç şudur: 28 Şubat (aynen 12 Eylül gibi işçi sınıfı hareketini gerileterek) şovenizmin ve gericiliğin önünü açmıştır. Dolayısıyla, şovenizm ve gericiliğin içinde boy attığı ortamı yok etmek için işçi sınıfının mücadeleciliğini yeniden ayağa kaldırmak gerekir. Yani toplumun İslamcı-faşist kamplar arasında veya etnik temellerde bölünmesine karşı çıkış yolu, toplumun hayali bir birlikte buluşturulması yolunda boş bir uğraş değildir. Toplumun sınıflar temelinde yeniden bölünmesidir. Mücadelenin sınıflar arasında bir mücadele haline getirilmesidir.

- İkinci sonuç şudur: 28 Şubat işçi sınıfını ve solu, her ikisi de burjuvazinin çıkarlarının ifadesi olan Batıcı-laik ve İslamcı kamplar arasında bir bölünme temelinde geriletmiştir. Öyleyse yapılması gereken, işçi, emekçi ve ezilenler açısından "laik-İslamcı" kutuplaşmasını aşmak, bunun yerine sınıflar arasında mücadeleyi öne çıkarmaktır. Türbanlısı ile başı açığı, namazında niyazında olanıyla en modern yaşam tarzını benimseyeni, çember sakallısı ile küpelisi—işçiler bir arada mücadele etmeye başlamadıkça, bu felç durumu aşılamayacaktır. Bu iki kampın her ikisi de işçi ve emekçilere neo-liberal saldırıda, Kürt düşmanlığında ve emperyalizm yanlılığında birleşmişlerdir. Şubat ayı başında Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün ve Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın ardı ardına ABD'yi ziyaret etmesinin esas anlamı, her iki tarafın da yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçiminde ABD'nin icazetini aramakta rekabet içinde olmasıdır.

- Bu topraklarda en büyük belâ Kürt düşmanlığıdır. Faşist hareketin Kürt düşmanlığından güç kazandığına bakıp "aman Kürt sorunu bizi bölüyor, bunu bir kenara bırakalım" demek, herhangi bir dönemde anlamlı değildi, ama bugün bu-

Devrimci Marksizm

nun günü çoktan geçmiştir. Kürt halkı hakları için ayaktadır ve işçi sınıfı için son derece değerli bir müttefiktir. Önemli olan, her ikisi de hakim sistem tarafından ezilen bu iki gücü bir araya getirmektir. Burada Kürt hareketine de çok önemli bir sorumluluk düşüyor: ABD ve AB emperyalizmlerinden kurtuluş bekleyerek Türkiye'nin işçi ve emekçilerinin sorunlarına sırt çevirmek, bu tür bir ittifakı bütünüyle dinamitleyecektir. Kürt hareketinde var olan bu eğilimlerle mücadele edilmelidir. Bu açıdan bakıldığında, Kürt hareketinin bütün politikalarını eleştirisiz onaylayan sosyalist akımların Kürtlere iyilik değil kötülük yapmakta olduğu da ortaya çıkıyor.

- ABD Ortadoğu ve Avrasya'ya yönelik sürekli savaş stratejisinde Türkiye'yi askeri olarak kullanmaya hazırlanıyor. İki taraf arasındaki ilişkileri geren Kürt sorunu bir kez aşılsa, Türkiye hakim sınıfları ABD ile birlikte bölgenin mazlum halkları üzerine bugünkünden çok daha kararlı biçimde yüklenmekten kaçınmayacak, Türk, Kürt bütün gençleri bu seferlerde harcayacaktır. Bu savaşlar Türkiye'de şovenizmi tırmandırma bakımından da son derece olumsuz etkiler yaratacaktır. Ortadoğu ve Avrasya'da anti-emperyalist bir savaş politikası Türkiye'nin işçi, emekçi ve gençlerini korumanın da yoludur.

- Faşizme karşı mücadele onun başını okşayarak verilemez. Faşizm kendisine taviz verildikçe gerileyen ve uzlaşan bir siyasi hareket değildir. Tam tersine önünün açıldığını gördükçe saldırganlaşır. Faşizmi engelleyecek olan, onun güçlü olduğu toplumlarda ancak gerici temellerde mümkün olabilecek bir "ulusal birlik ve bütünlük" değildir. Faşizm karşısındaki bütün dinç güçleri harekete geçirerek faşizmi ezmeye çalışacak bir mücadele stratejisidir.

Görevler son derece ağır, harekete geçirilmesi gereken güçler durgundur. Ama unutmamak gerekir ki, karşı taraf da zayıftır. ABD'nin Irak ve Afganistan'da bataklığa batması, emperyalizmin ve bölgedeki müttefiklerinin işini zorlaştırıyor. Türkiye burjuvazisinin hakim kanadı ise AB yönelişiyle TSK'nın sertleşen çizgisi ve faşizmin keskin tırmanışı arasında yalpalıyor. Sendika bürokrasisinin durumu da rahat değildir: sendika tabanında Kürtlerin varlığı, sendika hareketinin TSK yanlıları ile İslamcı hareket yanlıları arasında bölünmüş olması, AB'den beklenen rahatlama, TSK'yı sonuna kadar desteklemenin sendika hareketini de baskılarla karşı karşıya bırakabilecek bir rejimle sonuçlanması korkusu—bütün bunlar sendika bürokrasisinin yalpalayıp durması sonucunu doğurmaktadır.

En önemlisi, Hrant Dink cinayetiyle ortaya şu çıkmıştır: solun doğal tabanı olan ve son yıllarda CHP/DSP gibi partilerin ve soldaki bazı odakların milliyetçi zehriyle yönünü şaşırılmış kitleler, faşizm ile işbirliğinin, (Şemdinli, Danıştay, Atabeyler olaylarında görüldüğü gibi) kontrgerilla savunuculuğunun hareketi nereye getireceğini görmüşlerdir. Hrant'ın cenazesinde bulunan 200-250 bin kişinin bir bölümü üst ve orta sınıflardan ve dertleri Türkiye'nin imajı idi. Ama esas büyük kalabalık, emekçilerden, ezilenlerden, gençlerden oluşuyordu ve bunlar

faşizme meydan okumaya, karşısında bir baraj oluşturmaya gelmişlerdi. Bunlar, yıllardır beyinlerine zerk edilen zehre rağmen, pratiğin ateşi içinde, hayatlarını ören değerlerin şovenizmin cenderesine sığmayacağını görmüş insanlardı. Faşizmin ve düzenin cenaze sonrasında “Hepimiz Ermeniyiz!” sloganına derhal hücum etmeye başlamasının nedeni işte bu kitlenin ve onun ardında aynı duyarlılığı taşıyan milyonların bu uyanışını durdurmadır.

Hrant Dink suikastinin ardındaki güçler sapır sapır dökülmektedir. Her gün sözde “güvenlik” güçlerinin yeni bir suçu su yüzüne çıkıyor. Bugün Türkiye işçi sınıfı, emekçileri ve ezilenleri kontrgerillayı sanık sandalyesine oturtmak bakımından Susurluk ve Şemdinli’den bu yana en büyük fırsatı yakalamış bulunuyor. Bu olanak kullanılmazsa gelecekte benzer bir fırsat yeniden çıkmayabilir.

Öyleyse, şovenizme, 28 Şubatçılığa, faşizme ve onun ikiz kardeşi “ulusalcılığa” karşı harekete geçmenin tam zamanıdır! Bunun yolu, her ikisi de halk düşmanı olan Batıcı-laik ve İslamcı kamplardan bağımsızlaşmak, Türkiye politikasında bir üçüncü odak oluşturmaktır. Acilen faşizme ve 28 Şubatçılığa karşı bir Birleşik İşçi Cephesi inşa etmek gerekiyor. Bu cephenin mücadele içinde ve seçimlerde elini ezilen Kürt halkına uzatması gerekiyor.

Geçmişte Türkiye’de her on yılda bir düzenli biçimde askerin ülkenin politik hayatına el koyduğu yaygın olarak konuşulurdu. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 askeri müdahaleleri bu düşüncenin maddi kanıtlarıydı. 12 Eylül’den on yıl sonra bir askeri müdahale olmadı. Kimilerine göre zaten “küreselleşme” çağında askeri müdahale politik olarak mümkün de değildi! 28 Şubat 1997’de yapılan askeri müdahale, solun ve aydınların çoğunluğunca önce görmezlikten gelindi, sonra da “post-modern darbe” gibi ne idüğü belirsiz bir terimle bir yandan varlığı itiraf edilirken bir yandan da anlaşılmasız hale getirildi. *Devrimci Marksizm*’in 3. sayısı 28 Şubat askeri müdahalesinin tam 10. yıldönümünde yayınlanıyor. On yıl kuralının siyaset sahnesine yeniden çıkma tehlikesinin eşliğinde yaşıyoruz. Hiçbir şey işçi, emekçi ve ezilenlerin mücadelesinden bağımsız olarak gerçekleşmez. Yeni bir askeri müdahaleyi ya da faşist kurtların vadiden şehre inmesini engellemek için *Devrimci Marksizm* bütün sosyalistleri ve devrimci demokratları göreve çağırıyor.

Ahbariğimizi koruyamadık!

Sungur Savran

Güvercinimizi vurdular! Onu koruyamadık! Son aylarını, belki de yıllarını bir “güvercin tedirginliği”nde yaşadığını yazıyordu son yazılarından birinde: “Tıpkı bir güvercin gibiyim...Onun kadar sağıma soluma, önüme arkama göz takmış durumdayım” diyordu o güzel Türkçesiyle. Onu öyle tedirgin yaşatmalarına izin verdik. Sonra kıydılar ona. Oysa o her şeye rağmen Türkiye’nin kendisine kıymayacağını umuyordu: “Evet kendimi bir güvercinin ruh tedirginliği içinde görebilirim, ama biliyorum ki bu ülkede insanlar güvercinlere dokunmaz” diye yazmıştı aynı yazısında. Dokundular.

“Ahbariğimizi”, kardeşimizi koruyamadık. Yiğidimiz aslanımız vuruldu. O Anadolu’nun en kadim halklarından olan Ermenilerden arda kalan az sayıda kardeşimizin sesiydi. Türk ve Ermeni halkları arasında kardeşliğin sesiydi. Biz çokuz, çoktuk. O biricikti, yoktu onun gibisi. Ahbariğimizi koruyamadık.

Ben birkaç yıl önce ona bir söz vermiştim. Faşistler onu tehdit edince bir açık mektup yazmıştım ona şöyle seslenmiştim:

“Faşistler, yazdığın sekiz yazılık bir dizinin bir tanesinden bir cümleyi yazının içinden cımbızla çekiyorlar ve seni Türk düşmanı ilân ediyorlar. Sen Ermenilerin bir bölümünü bugüne kadar sürdürdükleri politik yaklaşımdan vazgeçmeye, Türklerle dostluğa çağırırken, onlar senin Türk düşmanı olduğunu ileri sürüyorlar! Sonra da seni alenen tehdit etmeye cüret ediyorlar. Senin “hedefleri olduğunu” ilân ediyorlar. Savcılar bu açıklamayı şiddete teşvik suçu saymayacaklarsa hangisini sayacaklar? Onları bilmem, ama senin kılına doku-

nulursa, Türkiye'nin demokratları, sosyalistleri ve enternasyonalistleri bunu bütün Türkiye Ermenilerine yapılmış bir saldırı sayacak ve bu işin peşini bırakmayacaklardır.

Seni geç tanıdım Hrant ve çok az tanıdım. Ama sen benim için sadece Hrant değilsin ki! Sen benim Jirayr amcamsın. Bana, ağabeyim Can ile birlikte daha kısa pantolonlu iki çocukken müziği sevdiren, nükteleriyle yaşama sevinci veren, zarafeti öğreten adamsın. Eliz teyzemsin, on-on beş yıl boyunca annemle hayatının her sırrını paylaşan, bizim başımızı okşayan. Lise çağымda her şeyi konuştuğum, birlikte nice sevinçler yaşadığım, birçok sıkıntımı paylaştığım Levon'sun. Pangaltı'daki kışlık, Kınaltada'daki yazlık evinde beni sofrasına oturtur ve geceleri ağırlarken sanki üçüncü çocuğu imişim gibi davranan Takvor amcamsın, maalesef adını hatırlayamadığım karısımsın. Daha sonra, aynı işyerini paylaşmaktan hayatımda en büyük zevki duyduğum insan olan, beni Samatya'daki evinde Ermeni mutfağının en güzel mezeleriyle ağırlayan, çevresindeki herkese "ne güzel, yaşıyorum" dedirtecek kadar hayat dolu kızkardeşim, "kuyriğim" Araksi'sin, onun kocası Vartan'sın, oğlu Sevan'sın. Adımı saymakla bitiremeyeceğim nice sevgili öğrencimsin.

Sen benim için onlarsın, çünkü sezgilerine ve yargılarına çok güvendiğim bir insan senin nasıl insan bir insan olduğunu anlattı bana. Ama asıl, Agos'u, belki de tarihe Ermenilerle Türklerin kardeşleşmesinde en önemli rolü oynamış yayın olarak geçecek olan Agos'u yıllardır bunca güçlüğe rağmen çıkarmakta en büyük çabayı gösterenlerden olduğun için onlarsın.

Sana dokunulursa, benim canım acır."

Onun kılına dokundular ve ben, biz onu koruyamadık.

Hrant'ı öldürenler, Ermenilerle Türklerin kardeşliğine de bir kurşun sıktılar. Çünkü o bütün hayat pratiğini bu iki halkın kardeşliğini yeniden kurmaya adanmıştı. Pek yüce Türk adaletinin mahkûm ettiği yazı dizisinde tam da bunun koşullarını anlatmaya çalışıyordu. İki koşul görüyordu kardeşlik için: biri, Ermenilerin kafalarındaki, ruhlarındaki, damarlarındaki Türk saplantısını aşması; öteki ise Türklerin 1915'te Ermenilere uygulanan katliamı, soykırımını kabul etmesi. Ne kadar acı! Pek yüce Türk adaleti onu Türklere yönelik nice uyarısından, eleştirisinden, ricasından dolayı değil, Ermenilere yönelik eleştirilerini ortaya koyduğu bir yazısından dolayı mahkûm etti. Yani kardeşliğe karşı karar verdi. Ve böylelikle toplumda suçlu görülmesinin koşullarını oluşturdu, ölümüne giden yolu açtı. Şimdi artık her iki halka da dönüp yalvaracak o sıcaık ses yok. Ermenilerle Türkleri yeniden kardeşleştirmek nasıl mümkün olacak?

Hrant, Anadolu'nun o güzel söyleyişini çok kullanırdı: dostlarına "Ahmedim" ya da "Zeynebim" diye hitap ederdi. O bizim Hrantımızdı. Hrantımızı koruyamadık.

Son darbe

1915 ne zaman tartışılrsa, faşistlerin kanına dokunur, ulusalcılar “emperyalizmin oyunu”ndan dem vurur. İkisine de sormak gerek: Ermeniler Anadolu topraklarının en kadim halklarından biri değil miydi? Kimse bu soruya “hayır” diye cevap veremez. Sayı tartışmalı olabilir, ama 20. yüzyılın başında Anadolu’da milyondan fazla Ermeni yaşadığını kimse yadsıyamaz, zaten yadsımıyor. O zaman bir ikinci soru soralım: Anadolu topraklarında ve İstanbul’da bugün kaç Ermeni yaşıyor? On binlerle sayılmıyor mu Ermeniler? O zaman şu sonuca varmak zor mu? 1915’e ne dersiniz deyin! Ama tehcir ve katliam Ermenilerin binlerce yıllık topraklarından sökülüp atılmasına yol açmadı mı? Bir halkın atalarının, analarının mezarlarının bulunduğu topraklardan koparılıp atılması ne demektir? Bu mezalimi “Türklük” gibi bir kavramın ardına sığınarak onaylayabilecek biri kendine insan diyebilir mi?

Hrant’ın katili, hayır katilleri, padişah Abdülhamid’in 1895’te başlattığı, Teşkilat-ı Mahsusa’nın 1915’te bütün Ermenileri kapsayacak biçimde genişlettiği kirli işe son fırça darbesini vurmuş oluyorlar muhtemelen. Hrant, Türkiye Ermenilerinin gür ve cesur sesiydi. Hrant’ın katli ile birlikte Ermenilerin artık Türkiye topraklarında kendilerini emniyette hissetmesi mümkün müdür? Bir halkı binlerce yıl yaşadığı topraklardan son bireyine kadar sökülüp atacaksınız. Sonra da bu eleştirilince eleştirenlere “kansız” diye saldıracaksınız. Nasıl kansız oluruz? Sizin alçaklığınız karşısında kanımız donuyor!

“Kurşunlar Türkiye’ye sıkılmış”mı!

Şimdi bir koro tutturmuş, kendilerini edebiyat yapıyor sanarak, Hrant’ın başına sıkılan kurşunların aslında Türkiye’ye sıkılmış olduğunu tekrarlayıp duruyor. Hrant’ın katili Türkiye’de yükselen şoven milliyetçilik, ama bu ölüm karşısında bile bencilliğin doruğunda dolaşan bu dar kafalılar Türkiye’yi mazlum göstermeyi marifet sayıyorlar. Hayır! O kurşunlar her şeyden önce bir Ermeni’ye atılmıştır! Sonra da bu topraklarda halkların kardeşliğine, enternasyonalizme. O kurşunlar Türkiye’nin kanlı derin devletinin ve rezil ideolojik ortamının bir ürünüdür. Bu da Türkiye’dir, işçiler de, emekçiler de ezilenler de Türkiye. Hrant’a atılan kurşunlar, enternasyonalizme atıldığı içindir ki, vurulan aynı zamanda işçilerdir, emekçilerdir, ezilenlerdir. Çünkü halklar arasında düşmanlık tohumları, her zaman ezenlerin işine yarar, her zaman ezilenlerin aleyhine işler.

Aynı koro, bıktırıcasına “karanlık güçler”in yeniden iş başında olduğundan dem vuruyor. Mızrak kılıfa sığmayınca, herkes “kulağı kesik” konuşmaya başladı. Susurluk ve Şemdinli’den sonra, derin devletin ya da kontrgerillanın

bütün siyasi cinayetleri başbakanlık tarafından yazdırılmış resmi devlet raporlarına bile (1997 tarihli Kutlu Savaş raporu) geçtikten sonra, birkaç akılsızdan başka kimse bu tür cinayetleri “mezcup işi” diye niteleyemiyor. Cinayetin ardından gerçekten bir mezcup çıksa bile, akli başında herkes bilecek ki, onu çıldırtan derin devletin talimatıdır!

Bu yüzden herkes sözleriyle gerçeğe rüşvet vermeyi gerekli görüyor. Ama kontrgerillaya “karanlık güçler” adını takarak. Behey allame-i cihan, çıkar televizyona “karanlık güçler”den söz edersiniz, sanır mısınız ki halk budaladır, size kanacak? Siyasal olarak gözü açılmamış sığırçık bile bu işleri, Tansu Çiller’in 1996-97’de kullandığı deyimle, “devlet için kurşun atan da, kurşun yiyen de şereflidir” diyenlerin örgütlediğini bilmiyor mu sanırsınız? Edepsizliğin bu kadar yayıldığı, on yıl önce “bin operasyon yaptık” diyen Mehmet Açar’ın bugün demokrasiye soyunduğu bir ülkede, hangi gafil gün gibi ortada olan güçlere, derin devlete ya da kontrgerillaya “karanlık güçler” der? Siz o kadar zavalı-sınız ki, daha şeylerin adını bile koyamıyorsunuz! Sizin bütün sisteminiz o kadar zavallı ki, ekranları daha şeylerin adını bile koymayı bilemeyenlere ya da cesaret edemeyenlere teslim ediyor. Sizi güya halkı aydınlatın diye çağırıyorlar, siz bilgiç bilgiç konuşuyor ve “karanlık güçler” edebiyatınızla halktan her şeyi saklıyorsunuz. Bakın, siz Susurluk’u koruduğunuz, faillerinin yargılanıp mahkûm edilmesi için, kontrgerillanın dağıtılması için mücadele etmediğiniz içindir ki, onlar yeniden cesaret kazandı ve Hrant’ı vurdu.

Haydi siz bu düzenin figüranları-sınız, soytarıları-sınız, göz boyayıcıları-sınız. Ya Recep Tayyip Erdoğan’a ne demeli? “Karanlık güçlerin bu kez Hrant Dink’i hedef seçmesi manidar”mış! Sizin “mana”larınızı size bırakıyoruz. “Karanlık güçler” de ne oluyormuş? Siz bu ülkenin başbakanı değil misiniz? Dört yıldır bu ülkeyi siz yönetmiyor musunuz? Böyle karanlık güçler varsa neden aydınlığa çıkarmadınız, söküp atmadınız bunları? Avrupa Birliği uyum yasalarının Türkiye’yi demokratikleştirdiğini söyleyip pek övünüyordunuz. Bir gazeteci fikirlerini yazdı diye katlediliyorsa, demokrasi bunun neresinde? Size bir teklifim var: gelin bütün o uyum yasalarını çöpe atın! Onun yerine kontrgerillayı “karanlık”tan aydınlığa çıkarın, bütün cinayetleri, komploları ve belgeleri halka açıklayın, bütün siyasi ve idari sorumluları, tek bir sorumluyu korumadan (Şemdinli’den sonra “nereye gidecekse gider” dememiş miydiniz?) yargılayın, hapse atın. Bakın Türkiye o zaman demokratikleşiyor mu, demokratikleşmiyor mu? Bakın bu alçaklar bir daha kolay kolay cinayet işliyor mu?

Ama yapamazsınız. Bunu ancak bu düzenden çıkarı olmayanlar yapacak: bugün aldatmaya çalıştığımız işçiler, kentin ve köyün yoksulları, bütün emekçiler, bütün ezilenler. Bir işçi-emekçi iktidarı kurulduğunda bütün “karanlık güçler” tir tir titreyecek.

Ama siz, siz iflas bayrağını çektiniz. Önümüzdeki dönem muhtemelen ci-

nayet üstüne cinayet gelecek. İyisi mi, bir an evvel çekilin gidin. Bu ülkeyi Karagöz-Hacivat oyunu misali yönetir gibi yapanlar değil, halkın gözündeki perdeyi yırtıp atacak olan işçilerin ve ezilenlerin temsilcileri yönetsin.

En güzel bayrak!

Dün saatler boyu Agos gazetesinin önündeydik. Ahbariğimizin, kardeşimizin, yiğidimizin aslanımızın vurulup yattığı yerde acımızı paylaştık, faşistlere ve kontrgerillaya meydan okuduk. Akşam saatlerinde Agos çalışanları Hrant'ın büyük boy bir bez fotoğrafını, gazete bürosunun penceresinden sarkıttılar, balkonun demirlerine bağladılar. Ama uzunca bir süre, onlar alt tarafından da bağlayana kadar, fotoğraf esen sert rüzgârda bir o yana döndü, bir bu yana. Hrantım orada bir bayrak gibi dalgalandı durdu!

Avrupa Birliği'ni torununa miras bırakmak isteyen, demokratlığından geçilmeyen Ertuğrul Özkök daha geçen gün yazıyordu: orada burada temiz ve büyük Türk bayrakları görmekten çok mutlu oluyormuş. Hatta Hürriyet geçen yıl "en güzel on Türk bayrağı" yarışması bile yapmış. Siz de görmüyor musunuz? Olmadık yerlere devasa Türk bayrakları asılmaya başladı. Kürtlere karşı şovenizmi yükseltenler, iliğine kadar sömürülen halkı milliyetçilikle oyalamaya çalışanlar, ABD ve İsrail'le kol kola girip "Kurtlar Vadisi" raconu çekenler bu bayraklara sarılarak zehirliyor halkı.

Türkiye'nin en güzel bayrağı dün Osmanbey'de Agos gazetesinin önünde dalgalandı. O bayrak hiçbir dar kafalının anlayamayacağı bir davanın, halkların kardeşliğinin bayrağıydı. Hrant bu topraklarda ebediyete kadar halkların kardeşliğinin simgelerinden biri olacak. İşçi sınıfı Türkiye'de ve bütün bu bölgede sosyalist bir devrimle bu zulüm düzenini devirdiğinde, aht olsun, Hrant'ın resmini Agos'tan Ağrı Dağı'na, oradan Erivan'a kadar her yere asıp yeni kuşaklara halklar arasına zehir sokmaya çalışanlara karşı nasıl mücadele ettiğini anlatalım. Anlatalım ki, bir daha kimse buna kalkışmasın!

Huzur içinde yat, ahbarik! Sen bizim yüreğimizde bu toprakların büyük enternasyonalistlerinin panteonuna şimdiden yerleştin. Birkaç yıl önce sana "dünya ahret kardeşimsin" demiştim. Sen sadece benim değil, bir avuç zalim ve hain dışında bütün Türklerin kardeşisin. Sen kendi yöntemlerinle enternasyonalizmi hayatın pahasına savundun. Biz de kendi yöntemlerimizle senin bayrağını, yeryüzü Türkü ve Ermenisi, Kürdü ve Rumu, Lazı ve Gürcüsü ile bütün halkların ortak evi olana kadar yüksek tutacağız. Ve o güzel günde senin ve nice devrimci enternasyonalistin resimleri altında gençlik hep bir ağızdan haykıracak: "Ne mutlu enternasyonalistim diyene!"

“Çar Hawar”*: Kürdistan’da isyan ve özgürlük geleneğinin/ politik örgütlenmelerin kısa tarihi

-Kemal Pir’e-

Şiar Rişvanoğlu

*“Sosyalistler, uluslara uygulanan her türlü baskıya karşı mücadele yürütmezlerse, yüce amaçlarına ulaşamazlar. Bunun için onlar, **baskı yapan** ülkelerin (özellikle büyük devletlerin) sosyal demokrat** partilerinden, baskı altında tutulan ulusların kaderlerini belirleme haklarını, yani politik bakımdan ayrılmalarını tanımalarını ve savunmalarını istemelidirler. Büyük devlet ya da sömürge sahibi devlet ulusunun sosyalisti bu hakkı savunmazsa, bu hak üzerinde direnmezse, şovenisttir.”¹*

Bu yazı tartışmasız biçimde tarihte en uzun ve sistematik zulmü görmüş ve görmekte olan halklardan birinin, coğrafyasının dört ülkeye/devlete bölünmüşlüğü nedeniyle de dünyada bir benzeri bulunmayan bir halkın trajik ama bir o kadar da onurlu direniş ve özgürlük mücadelesi geleneğine ve buna bağlı olarak politik

* “Hawar” ya da “Hewar” Kürtçe’de (Kurmanç) çığlık, imdat, sesleniş anlamına geliyor.

¹ Lenin, *Düşünceler, Aforizmalar*, Yeni Dünya Yay., İstanbul 1975, s. 159 (Vurgu Lenin’e ait)

**Buradaki “sosyal demokrat”ı, kuşkusuz “komünist” olarak okumak gerekiyor.

örgütlenmelerine kısa bir bakış denemesi olarak kurgulandı.

Başlarken Rus sosyal bilimci N.Y.Marr'ın ifadesiyle "tarihin üvey evlatları" Kürt halkının ve Kürdistan'm birkaç özelliğini hatırlamak, yaşanan trajedilerin yarattığı etkileri daha derinlikli kavramak için fikir verebilir. Birincisi, sözü edilen nüfusu sadece Ortadoğu'da 35-40 milyon civarında olan bir ulustur. (Diasporadaki Kürtlerin nüfusuna ilişkin rakamları spekülâtif olması nedeniyle telâffuz etmeden geçiyoruz). Avrupa Birliği'ne üye olan 25 devletten örnek verecek olursak; Lüksemburg, Kıbrıs, Malta gibi çok büyük bir kısmının nüfusu bir milyonun, Litvanya, Letonya, Estonya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İrlanda, Finlandiya gibi devletlerin ise 5 milyonun altındadır. Avrupa Birliği'nde sadece Almanya'nın, İngiltere'nin, Fransa'nın, İtalya'nın, İspanya'nın nüfusu Ortadoğu'daki Kürt nüfusundan fazladır, Polonya'nın nüfusu ise yaklaşık aynı düzeydedir.² İkincisi bu ülkelerin coğrafyaları bir bütün olarak düşünüldüğünde, Kürdistan coğrafyasının hatırı sayılır ölçüde büyük olduğu ortadadır. Küçük farklılıklar ile birlikte, birçok kaynaktan, bu coğrafyanın yüzölçümü için ortalama 408 bin kilometre kareden bahsedilmektedir. Bunun 194 bini Kuzey (Türkiye), 124 bini Doğu (İran), 72 bini Güney (Irak) ve nihayet 18 bini Batı Kürdistan (Suriye) sınırları dâhilindedir.³

Üçüncüsü, Kürtçe, yeryüzünde var olan 6 bin dil-lehçe içinde, kimi dil-bilimcilere göre en çok konuşulan 20, kimilerine göre ise 40 dil arasında yer almaktadır.

Yazıda, daha basit talepleri olan ilk "isyan"lar ile başlanıp, kültürel kimlikten "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"na uzanan bir dizi ileri talep içeren çağdaş anlamda örgütlü politik mücadelelere kadar direniş ve özgürlük(kurtuluş) mücadeleleri ve politik örgütlenmeler tarihsel seyri içinde, ana damarlarıyla ele alınmaya çalışılacak. Zaman zaman geri dönüşler ve ileriye atıflar olsa da, esas olarak kronolojik yöntemle bağli kalınacaktır.

Okumakta olduğunuz ilk bölümü 1938'in sonlarına kadar olan gelişmeleri kapsayacak olan bu çalışma, bir özgünlük iddiası değil ama ele alınan konuyu belli bir perspektifle bütünsellik içinde yansıtmaya iddiası taşımaktadır. Elbette kastedilen temel perspektif devrimci Marksistlerin "ulusal sorun"a yaklaşımı, temel kriter ise "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"dır.

Başlarken okuyucuya iki sınırı hatırlatmakta yarar var.

Birincisi, yazının ana hattı Kuzey Kürdistan yani Türkiye coğrafyasında gerçekleşen isyanlar, eylemler, politik örgütlenmeler olacaktır. Elbette diğer üç parçaya da değinilecektir, ama sadece genel çerçeveyi oluşturma anlamında ve zaman zaman esas temayla bağlantılı olduğu durumlarda. Bugün, özellikle Kürtler

2 Rakamlar İsmail Beşikçi'nin "Evrensel Bildirge ve Kürtler" yazısından, *Humanite Dergisi* 8. Sayı (Mart- Nisan 2005), s. 116-130.

3 A.M.Menteşavili, *Dünden Bugüne Kürtler*, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2004, s. 9

açısından bütün çelişkileri ile birlikte “ulusal” ve ironik biçimde “uluslararası” anlamda güncel tartışmalar daha çok Güney’de yaşanan gelişmeler üzerinden sürdürülürken, Güney’i daha kapsamlı değerlendirmek gerektiği söylenebilir. Ancak Güney’in, özellikle Saddam’ın bir oldu-bitti ile emperyalist işgalciler tarafından asılmasıyla⁴ daha da çaprazlaşan çelişkili durumu, Ortadoğu’da (Özellikle Lübnan’da) yakın zamanda yaşanan son trajediler, ABD’nin Büyük Ortadoğu Projesi ve AB emperyalizminin yeni planları ve özellikle de Güney önderliklerinin Irak işgali ve savaşı sonrasında emperyalizmle ilişkilerinin yarattığı gerilimli politik atmosfer düşünüldüğünde, Güney’deki gelişmelerin ancak yukarıda aktarılan kapsamda ele alınabileceği açıktır.

İkincisi ise, bütün bu tarihsel akış içinde dünya ve Türkiye kapitalizmindeki gelişmelere yine sadece konuyla doğrudan bağlantılı olduğu oranda çok kısa değinilecektir. Özellikle 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında yaşanan muazzam büyüklükte, çeşitlilikteki savaşları, krizleri, evrensel ve bölgesel ölçeklerdeki iktisadi, toplumsal gelişme ve değişiklikleri bu yazıya sadece tablonun bütününün tamamlanmasına yardımcı olduğu oranda küçük, anlık fotoğraflarla taşımaya çalışacağız.

Yine başlarken bir hatırlatma da terminolojik bir soruna ilişkin. Bu yazıda “Kürdistan” kavramı sadece coğrafi değil, tarihsel, sosyolojik, kültürel, hukuksal ve politik anlamda değişik boyutları ile bir bütün olarak kullanılacaktır. Bu farklı boyutlara ilişkin vurgu ise tekil anlamda bağlamına oturtularak yer yer ağırlık değiştirebilecektir. Bu anlamda, konuşma ve yazma etkinliği bir yana, insanın (hele bu insan Kürtse!) zihninde ve hayâl dünyasında dahi “düşünce ve ifade özgürlüğü”nü hemen her an tehdit edecek biçimde dayatılan bütün hukuksal zorlama ve tehditlere rağmen, bu konu hangi boyutuyla olursa olsun konuşulurken, yazılırken bilimsel anlamda kullanılması gereken doğru kavramın “Kürdistan” olduğu bizim açımızdan tartışılmaz niteliktedir.

En son söyleyeceğimiz sözü baştan söyleyelim: Bütün bu isyanların, direniş ve özgürlük hareketlerinin odak noktası “**Kürdistan**” sorunu, özü itibariyle

---

4 Saddam, yapılan kukla yargılamanın son duruşmasında ABD, İngiltere ve bazı AB ülkelerinin İran-İrak savaşında Irak’a genel olarak her türlü silah, özel olarak ise kimyasal silah satışında oynadığı role ilişkin ayrıntılı bilgiler sunacağıın işaretini vermişti. (Bu noktaya ilişkin güncel olarak en çarpıcı yazılardan birini İngiliz *The Independent* gazetesinin Ortadoğu muhabiri Robert Fisk, gazetesinin 31 Aralık 2006 tarihli sayısında yayınlamıştır. Aynı yazının çevirisi Radikal gazetesinin 1 Ocak 2007 sayısında bulunabilir) Aynı duruşmada **Kürtlere yönelik saldırı ile ilgili olarak Türkiye’nin desteğini almak üzere yapılan diplomatik görüşmelerden söz edilirken, (ki daha sonra ortaya çıkan bütün bulgular bu desteğin alındığını göstermiştir)** hatırlanacağı üzere tam bu aşamada mikrofonlar kapatılmış, duruşma salonu boşaltılarak yargılama da jet hızıyla bitirilmiştir. Müslümanların kutsal bayramının arifesinde, Huntington’ın ‘Medeniyetler Çatışması’ tezine göndermeyle adeta bir meydan okuma anlamına da gelen bu jet idam, **mahkemenin karakteri ve yargılamanın sınırları bir tarafa, kuşkusuz Kürtlere yönelik katliamların, suçlularının bir bölümünün yargılanması sürecini de en azından şimdilik berhava etmiştir.**

“ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı”nın yaşama geçirilmesi sorunudur. Özellikle bu topraklardaki Marksistler, devrimciler açısından “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” enternasyonalizmin turnusol kağıdıdır. Görünen o ki ve ne yazık ki daha uzun bir süre de öyle olmaya devam edecektir. Bu “hakkı” nasıl değerlendirdiğimize gelince, yine bu yazının sınırları açısından sadece birkaç belirleme ve alıntı yapmakla yetineceğiz.

Bir turnusol kağıdı: “Ulusların kendi kaderini tayin hakkı”

Bu coğrafyada asıl olarak Kürt ulusunun varlığı ve mücadelesi ile bağlantılı olarak tartışılan bu hak, küçük bir azınlık dışında, Kürt halkının bizzat kendi politik temsilcileri tarafından dahi unutulmuş, “Kürdistan Sorunu” tarihsel, coğrafi,⁵ toplumsal, politik ve hele hele sınıfsal bağlarından koparılarak daha çok anayasal vatandaşlığa, kültürel kimliğe indirgenmiştir. Her ne kadar Güney’deki federatif yapılanma ve T.C.’nin uykularını kaçırın müstakbel “Bağımsız Kürdistan” tartışmaları bu konuda çok ciddi yanılısama yaratıyorsa da, bu tartışmanın anayasal vatandaşlık/kültürel kimlik çizgisinin daha da ötesine taşınması, **“ulusların kendi kaderini tayin hakkı” ilkesinin sermayeden, hele hele emperyalizmden kesin bir biçimde ayrı ve bağımsız bir duruş ile birlikte yaşama geçirilmesi gerektiğini hatırlamak gerek.**

Burjuva hukukunun bile artık “temel haklar”(!) arasında saymak zorunda kaldığı⁶ bu “ilke”, esas olarak Lenin tarafından emperyalizme, kapitalizme karşı verilen mücadele bağlamında devrimci bir biçimde teorize edilmiş, böylece “ayakları üzerinde oturtularak” sınıfsal ve tarihsel temellerini bulmuş, süreç içinde ise Marksistlerin teorik katkı ve müdahaleleri ile kavramsal çerçevesine oturmuştur. Bu ilke Lenin’den sonra ise I. Paylaşım Savaşı yıllarında ABD başkanı Wilson’un 14 ilkesi olarak bilinen ilkeler arasına girerek, burjuva dünyasında özellikle uluslararası alanda popülerleşecekti. Marx’tan başlayarak gerek Lenin ve Trotskiy, gerekse bu konu üzerine kafa yormuş, kalem oynatmış tüm devrimci Marksistler “ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı”nı sınırları net ve değişmez biçimde belirlenmiş püriten bir “teorik alan” olarak değil, güncel politik gelişmelerin ve sınıfsal ve toplumsal gereksinimlerin yoğun olarak ve sıklıkla etkilediği, belirlediği bir “sorunsal” olarak değerlendirmişlerdir. Bizzat Karl Marx ise, yaşadığı dönemde bu konuya ilişkin her yazısında ve özellikle yaptığı polemiklerde,

⁵ “Coğrafi” kavramının yerine, kavramın içinde geçtiği konunun, tartışmanın bağlamına göre “teritoryal”, geniş anlamda “bölgesel” ya da “ülkesel” kavramları da tercih edilebilir. Her halde de önemli olan toprağa ilişkin vurgudur.

⁶ Bkz. 5 Haziran 2003 tarihli resmî gazete. Ayrıca bu konuda bkz. Şiar Rışvanoğlu “Türkiye ‘Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı’nı Tanıyor Mu?” *İşçi Mücadelesi* Eski Dizi Sayı 9 Kasım-Aralık 2003

aşğıdaki alıntıda da görüleceğı gibi, hiçbir tereddüde yer bırakmayacak biçimde, son derece berrak bir bakış açısı sunar:

“(…) Sermayenin metropolü ve bugüne kadar dünya pazarının egemen gücü olmaya devam eden İngiltere, halihazırda bir işçi devrimi için en önemli ülkedir. Üstelik bu devrimin maddi koşullarının belirli bir olgunluk düzeyine ulaştığı tek ülkedir. Zaten bu yüzden de, Uluslararası Emekçiler Birliği, İngiltere’de bir toplumsal devrimi önüne hedef olarak koymuş bulunuyor. Bunu sağlamanın tek yolu ise İrlanda’yı bağımsız kılmaktır. İşte bundan dolayı da, Enternasyonal her zaman İngiltere ile İrlanda arasındaki anlaşmazlığı ön plana çıkartmalı ve açıkça İrlanda’dan yana saf tutmalıdır. Londra’daki [Enternasyonal] Merkez Konseyi’nin özel görevi, İngiliz işçi sınıfı içinde, **İrlanda’nın ulusal kurtuluşunun kendisi için soyut bir adalet ve insaniyet sorunu değil, bizzat kendi toplumsal kurtuluşunun birinci koşulu olduğu bilincini uyandırmalıdır.**”⁷

Marksistler, sosyalistler arasında dahi ciddi tartışmalara yol açan bu ilkenin, özellikle uluslararası alanda yaşanan güncel politik ve toplumsal gelişmelerle birlikte, tekrar tekrar daha titiz ve incelikli bir bakış açısıyla ele alınması son derece elzemdir. Marksizmin ulusal sorun konusunda programatik ilkelerinden biri olan ulusların ve dillerin tam eşitliği, tersinden söylesek her türlü ulusal ayrıcalığın reddi ilkesinin doğal bileşeni olan ulusların kaderlerini tayin hakkı ilkesi,⁸ temel olarak şu iki yönüyle tarihsel olarak yaşamsal önemini devam ettirmektedir.

Birincisi, **bu hakkın savunulması kapitalist ülkelerde ve bürokratik işçi devletlerinde sosyal şovenizme karşı mücadelenin en temel yöntemini oluşturmaktadır.** Zira, burjuvazinin sınıf mücadelesinde uyguladığı en “klasik” bölme yöntemlerinden birisi işçi sınıfını birbirine karşı, diğer farklılıklar (dinsel, mezhepsel, bölgesel vs.) yanı sıra “ulusal” farklılıkları nedeni ile de kışkırtmaktadır.⁹ Buna ilişkin Alevi/Sünni kışkırtmalarında kendini gösteren en çarpıcı ve dramatik örnekleri Çorum, Maraş, Sivas olaylarında, yine bu topraklarda bulunan halklar yaşamıştır. Bu durumu çözmek için yapılacak şey, sekter ve dogmatik bir tavırla “sınıf” adına “ulusal” farklılıkları göz ardı etmek, sorunları “devrim sonrasında” ertelemek değil, tam tersi sınıfsal dinamikleri bağlamında ve “proletarya enternasyonalizmi” çizgisinde “ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı”nı sonuna

7 Aktaran Mehmet Şadi, “Enternasyonal Sömürge Devrim” başlıklı yazı, *Sınıf Bilinci Devrimci Marksist Teorik Politik Dergi*, Sayı 12 (Mart 1993), S.50, (Vurgular bana ait-Ş.R.)

8 Hatırlatmak gerekirse bu ilkelere ikincisi, “bütün ulus ve ulusal topluluklardan işçi ve emekçilerin mücadele birliği, dayanışması, siyasi ve ekonomik alandaki işçi ve emekçilerin ortak ve tek sınıf örgütlerinde bir araya gelmeleri” ilkesidir.

9 Günümüzde özellikle AB ülkelerinde göçmen işçilere karşı yükselen, yakın zamanda Fransa’da göçmenlere yönelik çıkarılan ayrımcı yasalar örneğinde olduğu gibi zaman zaman yasal düzenlemelerde ve seçimlerde doruğa çıkan ırkçılığı düşünürsek burada kastedilen şey daha açık anlaşılabilir.

Devrimci Marksizm

dek savunmaktır.

Lenin bu durumu çok veciz biçimde şöyle ifade etmektedir:

“Ulusların ve dillerin hak eşitliğini tanımayan ve savunmayan, ulusal zulüm ve eşitsizliğin her türlüüne karşı savaşmayan kimseler Marksist olmak şöyle dursun, demokrat bile olamazlar”¹⁰

İkincisi ve belki de daha da önemlisi, **bu hakkın savunulması sömürge ülkelerde kitleleri emperyalizme karşı harekete geçirme stratejisinin en önemli unsurlarından biridir.** Özellikle “ulusal sorun”un emperyalizme karşı mücadeleye ile iç içe değerlendirildiği Komintern’in (Komünist Enternasyonal) İkinci Kongresi’ndeki tartışmalarla birlikte bu konu “*Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu*” olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Bu ilkeye ilişkin tartışmaların en esaslı noktalarından biri olarak; ulusal kurtuluş mücadelesini sınıf mücadelesinden bir sapma olarak gören devrimcilere karşı Lenin 1916’da İrlanda Dublin’de gerçekleşen “*Paskalya Ayaklanmaları*” ile ilgili olarak yazdığı bir yazısında şöyle diyor:

“Sömürgelerde ve Avrupa’da küçük ulusların başkaldırısı olmaksızın; tüm önyargıları ile küçük burjuvazinin bazı kesimlerinin devrimci patlamaları olmaksızın; politik olarak bilinçsiz proleteryanın ve yarı proleter kitlelerin toprak ağaları, kilise ve monarşinin baskılarına karşı, ulusal baskılara karşı vb. mücadelesi olmaksızın bir toplumsal devrim olabileceğini düşünmek toplumsal devrimi reddetmek demektir. Bir ordu bir yerde sıralanıyor ve “bizler sosyalizm adına buradayız” diyor, diğer bir ordu başka bir yerde “biz emperyalizm adına buradayız” diyor ve bu da toplumsal bir devrim oluyor. “Saf” bir toplumsal devrim bekleyenlerin ömrü, böyleleri bir devrim görmeye yetmeyecektir.”¹¹

Lenin’in geliştirdiği bu ilkeye ilişkin tartışmalara önemli katkılar sunmuş bir diğer devrim önderi Trotskiy ise ulusal sorun konusunda bolşevizmin ayırt edici özelliğini “*ezilen ulusları (en geri olanları dahil) siyasetin sadece nesnesi olarak değil, aynı zamanda öznesi olarak görüyor olması*” diye tanımlamakta ve eklemektedir: “*Proletaryaya gerçek ulusal özgürlüğü ve birliği ancak devrimci mücadele yoluyla ve burjuvaziyi bütünüyle ortadan kaldırdıktan sonra kazanacaktır.*”¹² (Vurgu bana ait-Ş.R.)

Bu konudaki son alıntıyı yine Lenin’in 10 Mayıs 1914 tarihli Pravda’da yayınlanmış olan “*İşçileri Zehirleyen İnce Nasyonalizm*” yazısından yapalım:

10 Lenin, *Düşünceler, Aforizmalar*, Yeni Dünya Yay., İstanbul 1975, S.162

11 V.I.Lenin, *Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı*, Sol Yayınları, Ankara, 1992, S.173

12 Trotskiy, *Sürekli Devrim*, Köz Yayınları, İstanbul 1975

“Ulusların ve dillerin hak eşitliğinin Marksistler açısından değeri, yalnızca onların en tutarlı demokratlar olmalarından ileri gelmez. Proletarya dayanışmasının, işçilerin sınıf mücadelesinin kardeşçe birliğinin çıkarları, ulusal en ufak bir güvensizliğe, en ufak bir “özellikçilik”e, en ufak bir kuşkuya, en ufak bir gareze yer bırakmamak için ulusların en yetkin/tam (complete) hak eşitliğini gerektirmektedir. Tam bir hak eşitliği, aynı zamanda herhangi bir dil lehine her türlü ayrıcalığın ortadan kaldırılmasını da içermektedir, bütün ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının tanınmasını da içermektedir.”¹³

Kısaca görüldüğü gibi, devrimci Marksistler, Bolşevikler hiçbir şüphe duymaksızın ezilen ulusların yanında yer almayı görev bilmiş, “sınıf”, “devrim” sorunlarını bahane göstererek, pratik olarak ezen ulus safında yer alanları acımasızca teşhir etmiştir. Bu topraklarda “komünizm” adına ortaya çıkarak Kürt Sorunu’nu görmezden gelen, hatta daha ileri giderek, dümeni doğrudan, ya da dolaylı yoldan adım adım sosyal şovenizme doğru çevirenlerin Marksizm’e ve Leninizm’e “ulusal sorun”dan başlamaları gerekecek, hem de satır satır okuyarak!

Kürdistan: “Sürekli” enternasyonal sömürge

Kürdistan, geçtiğimiz yüzyılın başından itibaren, “devletlerarası” sınırları 4 ülke: Türkiye, İran, Suriye ve Irak tarafından belirlenmiş olan bir enternasyonal sömürge'dir. Bu konuda, değerli biliminsanı İsmail Beşikçi'nin 1989 yılında yazmış olduğu Türkçe’de yayınlanmış ilk kapsamlı bilimsel çalışma olan “Devletlerarası Sömürge: Kürdistan”¹⁴ adlı kitabında aktardığı ana tezlerine bütünüyle katılmaktayız.¹⁵ Kürdistan’ın “devletlerarası sömürge” olma durumu, özellikle emperyalizmin Irak işgali sonrasında daha özgül bir hal almışsa da, bu hal “enternasyonal sömürge” saptamasını tartışılır duruma getirmemiş, sadece çelişkileri çaprazlaştırarak, daha da karmaşık bir noktaya getirmiştir.

Bu konuya ilişkin son olarak, Beşikçi yakın zamanda “devletlerarası sömürge” kavramının Kürdistan’ı anlatmak için artık yeterli olmadığını, buradaki kuşkunun “devletlerarası” kavramından değil, “sömürge” kavramından dolayı ortaya çıktığını söyleyerek, kendi tezini kendi ifadesiyle bir adım öteye götürerek artık “alt-sömürge” kavramını kullanmanın daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹⁶

Özgün bir tez olması açısından aktarmakta yarar görüyoruz. Şöyle diyor

13 V.I.Lenin, *Ulusal Sorun ve Kültürel Özerklik*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, S.89

14 Bu kitabın (Alan Yayıncılık, İstanbul 1989) ve özellikle bu kitabı yazdıktan sonra İsmail Beşikçi'nin başına gelenlerin de, Kürt halkının ve Kürdistan'ın başına gelenlere benzer biçimde anlatılmaya değer olduğunu geçerken belirtelim.

15 Bu konu için ayrıca bkz. İsmail Beşikçi, *Bilim-Resmi İdeoloji, Devlet-Demokrasi ve Kürt Sorunu*, Yurt Kitap-Yayın, İstanbul 1991.

16 İsmail Beşikçi “Evrensel Bildirge ve Kürtler” yazısından, *Humanite Dergisi* 8. Sayı (Mart-Nisan 2005), s. 116-130.

Beşikçi:

“1920’lerde Milletler Cemiyeti çerçevesinde manda (sömürge) bir Kürdistan kurulsaydı, Kürdistan’a “sömürge” denirdi. Kürdistan İngiltere veya Fransa’ya bağlı bir sömürge olarak anılırdı. Ama bölünme, parçalanma ve paylaşılma durumuyla, yani sınırları yok etmeyi, eritmeyi amaçlayan bir durumla karşı karşıyayız. Buysa Kürtleri, Kürdistan’ı statüsüz bırakmaktadır. Sömürge bile olamayan bir ülke, sömürge bile olamayan bir millet kategorisi veya alt-sömürge kategorisi böyle ortaya çıkmaktadır. Sömürge çok alt düzeyde de olsa bir statü olduğu açıktır. “sömürge...”, “sömürge ülke...” denilmektedir. Kürtler ise sınırların bölünmesiyle, inkâr ve imha ile karşı karşıya olmalarıyla hiçbir şey değildirlen, statüsüzdürler.

Klasik sömürgecilikteki “böl-yönet” politikası Kürtlerde “böl-yönet-yok et” içeriğine bürünmektedir. Sınırların yok edilmesi, eritilmesi, inkâr ve imha yok etmenin açık bir görüntüsüdür. Sömürge ile alt sömürge arasındaki en önemli fark, sömürge sınırlara sahip olması ve sömürge bir ülke olarak anılmasıdır.”

Beşikçi’nin bu yeni tezi de, muhtemeldir ki epeyce tartışma yaratacak.

Bizim kullandığımız anlamda sömürge, hiçbir dolayımaya girmeksizin, doğrudan politik bir içerik taşımaktadır. Daha açığı, Marksist teoride kullanıldığı anlamıyla “politik olarak metropol ülke tarafından yönetilen ülke ya da bölge”dir.¹⁷ Elbette burada sömürge ülke ya da sömürge bölge ile sömürücü metropol ülke arasındaki ekonomik sömürü ilişkisini görmezden gelmiyoruz. Ancak burada, özellikle çok ülkeli, çok devletli bir sömürücü sarmalında yer alan Kürdistan gibi bir ülke söz konusu iken tartışılması gereken, elbette ekonomik boyutu ile bağlantısını bir an için dahi koparmaksızın, daha çok politik bağımlılık ve ona bağlı olarak, bu bağımlılığın ortadan kaldırılması için verilen politik mücadele olacaktır.

“Enternasyonal sömürge” olarak özgül niteliği nedeniyle Kürdistan Sorunu aslında Kürtler açısından “ulusal birlik” sorunudur. Zira Kürdistan’ın gerçek kurtuluşu/kuruluşu ancak Kürt ulusal birliğinin sağlanmasından geçer.¹⁸ Bunun böyle olduğu Irak işgalinden sonra daha da belirginleşmiştir. Zira, **Güney’de bir “Kürdistan Federatif Eyaleti” kurulması ve Irak’ın devlet başkanının bir Kürt olması, Kürt ulusal kurtuluşuna katkı sağlamak bir yana, ironik bir biçimde Kuzey’deki ve Doğu’daki Kürtlerin kendi devletlerinden gördük-**

17 Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, Cilt 1 (1919-1980), Kardelen yayınları, İstanbul, 1992

18 Bu konuya ilişkin son derece kapsayıcı ve yazıldığı dönem düşünüldüğünde “sis çanı” olarak değerlendirilebilecek kapsamlı bir yazı için bkz. (yukarıda anılan) Mehmet Şadi “Enternasyonal Sömürge Devrim”, *Sınıf Bilinci*, Sayı 12 (Mart 1993), s.38

leri baskının artmasına neden olmuş ve buna rağmen “Kürdistan Federatif Eyaleti” yöneticileri ve sözcüleri şu ana kadar bu baskılara maruz kalan Kuzey ve Doğu Kürtleri için bir girişimi, müdahaleyi bırakın, söylem düzeyinde dahi dayanışma içeren hiçbir somut ifadede bulunmamıştır.

Ulusal birliğin sağlanmasının yegâne dayanağı ulusal kimlik Kürtler açısından iki kere tehdit altındadır. Birincisi, bu coğrafi anlamda dörde parçalanmışlık, ikincisi ise her bir parçanın devletinin farklı biçimde ve süreç içinde farklı düzeylerde uygulamış ve uygulamakta oldukları inkâr, imha, devlet terörü ve soykırım politikalarıdır. Bu konuya ileride döneceğiz. Önce Kürdistan’ın sömürge olarak enternasyonalleşmesine panoramik ve kronolojik bir bakış yapalım.

Kürdistan’ın sömürgeleştirilmesi: Dörtlü kıskaç!

“... ”

*Acı artık efsane değil
Burada bir coğrafya yağmalanıyor
Bir kuş kanadını kırıyor burada
Git git bitmez bir ölüme ayarlı
...”¹⁹*

1- Kapitalizm öncesi dönem

7. yüzyılın ortalarından 9. yüzyıla kadar Arap egemenliği altında olan Kürdistan’da feodal toplum yapısı, 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar göreceli de olsa bağımsız bir gelişme izlemiştir. Özellikle Arap egemenliğinin sona ermesi ile birlikte 10.yüzyılın başlarından itibaren otorite boşluğunu değerlendiren Hasnaviler (Hasanveyh), Büveyhoğulları, Mervaniler, Şeddadiler, Hazbaniler’di,²⁰ Annaziler (Ben İnaz) ve Eyyubiler gibi bazı aşiretler, görelî özerklik taşıyan ve ilk devletler olarak tanımlanabilecek yönetimler oluşturmuştur.²¹ 11. yüzyıldan 16. yüzyıla kadarki süreçte bölgeye damgasını vuran, bazı aşiretlerin Mısır’a hatta Batı Cezayir’e kadar kaçması gibi Kürdistan’ın toplumsal yapısını son derece büyük değişimlere uğratan olaylarla sonuçlanan Moğol istilalarıydı. Bu istilaların yarattığı yıkımı en veciz biçimde Büyük Han Münge’nin işgal için o bölgeye gönderdiği kardeşi Hülagu Han’a verdiği talimat ifade eder:

19 A. Hicri İzgören. “Anımsatır Kendini” şiirinden bir bölüm, *Verilmiş Sözdür*, İz Yayınları, İstanbul, 1986, s. 26

20 Bkz. Torî, *Aşiretten Millet Olma Yapılanmasına Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, S.85

21 Hasan Yıldız, *Kürt Siyaseti ve Modernizm*, Nûjen Yayınları, İstanbul, 1996, S.18

“Hükmüne boyun eğenlere iyi davran! Asileri ez! Yoluna çıkan tüm kaleleri, surları yerle bir et...Turan’dan İran’a ilerle ve orayı aldıktan sonra Irak’a geç; Lorların ve Kürtlerin kökünü kazı, eşkıyalıklarıyla seyyahları her daim tasalandıran kalelerini, Kardeh-Kuh ve Lembeh-Şer’i yık...”²²

Moğol istilalarının azalması ve Moğolların bölgedeki güçlerini yitirmesi sonucunda, özellikle Safevi Devleti’nin yükselişi ile birlikte Safevi-Osmanlı-Memluk mücadelesi dönemini ifade eden 16. yüzyılın başına kadarki dönemde ise Kürdistan, Ortodoks Sünniliğin temsilcisi olan Akkoyunluların ve radikal Şiiliği temsil eden, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin bir tür konfederasyonu²³ olan Karakoyunlu hanedanlığının yükseliş ve düşüşüne tanıklık yapmıştır.

“Kürdistan” kavramının ortaya çıkışı ise bu tarihsel aralıkta, 12.yüzyılda olmuş, ilk zamanlarda yalnızca Kirmanşah, Dinawar ve Hemedan bölgelerinde odaklanan Güney Kürdistan’ı tanımlamak amacıyla kullanılan kavram, daha sonra bütün ülke için yaygınlaşmıştır.

Daha çok beylik ve emirlik şeklinde örgütlenmiş olan Kürt toplumu, 16.yüzyılda Osmanlı ile İranlılar arasında kesin olarak bölünmeden önce, neredeyse bağımsız devletler gibi hareket eden topluluklar halinde olup kültürel ve toplumsal gelişme bakımından hatırı sayılır bir düzeye ulaşmıştı.²⁴ 12. yüzyıldan başlayarak; askeri ve şiyasi bir kişilik olarak Selahaddin-i Eyyubî, şair ve yazar Ehmedê Xanê²⁵, Ebul-Fida, İbni Athir, İbni Şeddad ve İbni Qutayba gibi tarihçiler, El-Suhrawardi ve Ayn El-Qudat El-Hemenadi gibi filozoflar, Safi El-Din Urmawi ve Muhammed İbni Katib Erbili gibi müzikologlar, İbrahim ve İshak Mawsili ve Zeriya gibi müzisyenler, mimar ve mühendis Munis, matematikçi ve gökbilimci Muhi El-Din Axlati, biyografici İbni Kalkan, ansiklopedici İbni Nedim ve gezgin İbni Fadhlân, madenbilimden etnografyaya bir dizi farklı disiplinde eserler vermiş Ebu-Hanife Ahmed Dinawari gibi kişilikler tarihsel seyir içinde Kürt kimliğinin ilk toplumsal figürleri olmuştur.²⁶

Kürdistan batı-doğu ve güney-kuzey ekseninin hemen hemen ortasında, Baharat ve İpek Yolu başta olmak üzere kıtalararası kervan yollarının geçtiği bölgenin ise tam ortasında yer alması nedeniyle jeostratejik açıdan son derece

22 Vladimir Minorsky’dan aktaran Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, S.33

23Kemal Burkay’dan aktaran Wadie Jwaideh, a.g.e., S.33

24 Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El Kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004, S.97

25Ehmedê Xanê’nin Kürt tarihindeki yerine ve rolüne ilişkin kapsamlı değerlendirme için bkz. Martin Van Bruinessen’in “Ehmedê Xanî’nin Mem û Zîn’i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü” adlı uzun makalesi. Aktaran Abbas Vali, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*. Avesta Yay. İstanbul, 2005 , s. 63-81. Bunun yanı sıra Bkz. M. Şefik Beyaz, *Çokkültürlülük ve Kürtler*, Pêri Yay., İstanbul 2006, s. 69-87

26 Aktaran Mehrdad R. Izady, a.g.e., s.97

önemli bir yere sahiptir. Tam da bu nedenlerle Kürdistan üzerindeki ilk hegemonya mücadelesi Mısır Memluk, İran Safevi ve Osmanlı Türk Devleti arasında gerçekleşmiştir. Bu mücadelede Yavuz Sultan Selim, bir geçiş bölgesi olarak düşündüğü Kürdistan'da, öncelikle Safevilere üstünlük sağlamak, daha sonrasında da egemenliği bütünüyle ele geçirmek için, Safevilerin önderi Şah İsmail'in Kürtlere uyguladığı hatalı politikalarından da faydalanarak, tarihin ilk Kürt “diplomati” İdris-i Bitlisi'nin de sayesinde Kürt beylikleri ile anlaşarak onları yanına çekmeyi başaracaktı.²⁷

Osmanlı ve İran Safevi Devletleri'nin mücadelesinde Alevi Kürtler ile Sünni Kürtlerin bir kısmının ayrı saflarda yer almış olduğu bu dönem, aynı zamanda yine **tarihte ilk kez Alevi Kürtler ile Sünni Kürtlerin güçlerinin ayrışmasının, Osmanlı ve İran egemenleri tarafından sistematik olarak birbirlerine karşı kullanılmasının** da başlangıç tarihidir.²⁸

Nitekim 23 Ağustos 1514 tarihinde gerçekleşen ve Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e karşı mutlak zaferiyle sonuçlanan Çaldıran Savaşı'ndan sonra, Kızılbaşların katli konusunda zaten kabarık bir sicil bulunan²⁹ Sultan Selim yakınındakilere Anadolu'daki Kızılbaşların öldürülmesi emrini vermiştir.³⁰

Kürt beyliklerini, dolayısıyla savaşı Kürt aşiretlerini yanına çeken Sultan Yavuz Selim, İran Safevi Devletini ve Mısır Memluk Devletini Kürdistan'ın önemli bir bölümünden atmayı başarmış, **16. yüzyılın başından itibaren Kürdistan'da belirleyici hegemonik güç Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.** Yavuz Sultan Selim, akıllı bir politikayla Kürt beylerini ve aşiret reislerini kazanmak için daha önce Şah İsmail tarafından elinden alınmış olan mevkilerini iade etti ve onlara *de facto* özerklik olarak tanımlanabilecek göreceli bir otonomi verdi. Bunun karşılığında ise, o döneme kadar Osmanlı'ya vergi ve asker vermeyen Kürtler vergi ve asker verme ve Osmanlı ordusu saflarında savaşıma yükümlülüğü altına girecekti.

1514–1517 arasında Kürdistan üç yeni eyalete ayrılmıştı. Diyarbakır (Van Gölü'nün batı tarafı), Rakka (Urfa ve Suriye'deki Rakka) ve Musul. İlk idari örgütlenme ise Diyarbakır'da yapıldı. Ulaşımı güç bölgeler, neredeyse tamamen özerk bırakıldı, “Kürt Hükümeti” denilen bu özerk bölgeler için, vergi vermek ve askerlik yapmak zorunluluğu da yoktu ve üstüne üstlük toprakları tımar veya zeamet haline de getirilemiyordu. Eyaletin kalan kısmı ise 20 sancağa bölün-

27Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 66–67
28 Mehrdad R. Izady bu durumu bir ölçüde 1501–1524 döneminde Safevi Devletinin kurucusu ve “Alevi Kralı” İsmail'in Alevilik konusunda uyguladığı özel politikalara (Kızılbaş ordusu... vs.) bağlamaktadır. a.g.e. s. 111

29 Martin Van Bruinessen'in aktardığına göre Selim tahta geçer geçmez bir rivayete göre 40.000 Kızılbaş idam ettirmiş ve hapse attırılmıştır. *Ağa, Şevh, Devlet*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, S.214

30 Hakan Özoğlu, a.g.e., S.65

müşü. Bunların bazıları merkezden atanan sancakbeyleri, yurtluk, ya da ocaklık da denilen Ekrad Beyliği (Kürt Sancağı) adı verilen diğerleri ise Kürt aileleri tarafından yönetiliyordu. Merkezi hükümetin bu sancaklara beylerbeyi vasıtasıyla müdahale hakkı olmakla birlikte, resmi görevlere sadece Kürt ailelerinin üyeleri atanabiliyordu. Genişleme döneminde çok büyük bir coğrafyaya egemen olan İmparatorluğun, sözkonusu toprakları elinde tutmak için zorunlu olarak uyguladığı daha yerelci idari anlayışa, Kürt beyliklerinin özerklikte ısrarcılığı ve direngenliği de eklenince, Osmanlı yöneticileri bu düzenlemeye büyük oranda 19.yüzyıla kadar bağlı kalacaktı.³¹

Kürdistan'da toplumsal yapı ve sınıflar

Kürdistan'daki toplumsal yapının sınıf ve katmanlarının bileşimi Martin Van Bruinessen'e göre temel olarak şu kategorilerde değerlendirilebilir.³²

- 1.En üstte mir ve ailesi.
- 2.Altta aşiret ağaları ve diğer önemli şahıslar. (Danışmanlar ve yüksek görevliler bu sınıftan seçiliyor) Aşiret seçkinlerin birçoğu kentte yaşayan, bağımsız geliri olan tımar sahipleri idi. Diğerleri ise hayvanlarının geliriyle (çobanlık yaparak) ve aşiret üyelerinden aldıkları hediyelerle geçiniyordu.
- 3.Aşiret üyesi olmayan seçkinler (resmi görevliler, zanaatkâr ve âlimler ve din adamları).
- 4.Sıradan aşiret üyeleri(atlı olanlar ve olmayanlar)
- 5.Kentlerde yaşayan ve savaşçı olmayan Kürtler.
- 6.Tepelik ve dağlık yerlerde bulunan Kürt köylüler.
- 7.Kentler ve yerleşik köylere dağılmış Hıristiyan (çoğunluğu Ermeni, Bir kısmı Süryani) zanaatkâr, usta, tüccar ve çiftçilerden oluşan reaya.

Bu dönemde, bölgedeki diğer ülkelerle birlikte Kürdistan için de tarihsel öneme sahip olan Ümit Burnu'nun 1497 yılında Vasco De Gama tarafından keşfini özellikle anmak gerekiyor. Zira bu keşifle, öteden beri İpek Yolu, Baharat Yolu hattı üzerinden karayolu ile yapılan uluslararası ticari taşımacılıktaki ağırlık merkezi aşama aşama deniz yoluna kayacak, bu durum da, bölgenin tamamı gibi Kürdistan'ın da ekonomik alandan sosyal, kültürel alana kadar bir dizi alanda yoksullaşmasını getirecekti.³³

Ortadoğu'nun iki güçlü devleti Osmanlı İmparatorluğu ve İran İmparatorluğu arasında 1639 yılında Sultan 4.Murad ile Şah Safi arasında imzalanan Zohab

31 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, S.239-241

32 Martin Van Bruinessen bu şemayı spesifik olarak Bitlis Emirliği için çizmekle birlikte, aynı şemanın küçük ölçekte bütün Osmanlı Kürdistan'ını resmettiğini de ekler. a.g.e., S.259

33 Mehrdad R.Izady, a.g.e., s. 112

(Kasr-ı Şirin) anlaşmasıyla Kürdistan ilk kez açık bir biçimde ikiye bölünmüş, sınırlar zaman zaman gerçekleşen karşılıklı ihlallere rağmen 1914 yılına kadar devam edecek biçimde kesinleşmişti.³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak rejimi (özellikle tımar sistemi) ve idari yapılanmasının özgünlüğünden kaynaklanan sorunlarla birlikte,³⁵ pratikte yerel güç sahipleri devlet arazisini *de facto* kendi mülkiyeti sayıyor, giderek daha da ağırlaşan vergiler³⁶ sonucunda ise küçük arazi sahipleri, göçerler ve yoksul köylülük daha da yoksullaşıyordu. Burada ilginç bir noktaya dikkat çekmek gerek: Eisenstadt'a göre “*bürokratik imparatorluk*” olarak tanımlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun patrimonial ve feodal sistemlerden farklarından biri de “*toprakları üzerinde belirgin bir merkezi egemenliğe*” sahip olması idi. Bu egemenlik nedeniyle, merkezi denetimin güçlendiği dönemlerde, zayıf olduğu döneme oranla köylülüğe binen yük azalmaktaydı.³⁷

17. ve 18. yüzyıllarda merkezi denetimin zayıflaması, o dönem çok sık kötüye kullanılan iltizam sistemi ile birlikte, köylülüğe yönelik sömürünün daha da şiddetlenmesine yol açtı. Bunun sonucunda özellikle yöredeki tarımsal faaliyetler bitme noktasına gelecek, bu sömürü ve yıkıma tepki olarak “Celali İsyanları” ile başlayan bir dizi köylü isyanı gerçekleşecekti.³⁸

19. yüzyıla girerken Kürdistan'da feodal-merkezi otorite ağırlığını tamamen hissettirmeye başlayacak, süreç içinde yarı-özerk sayılabilecek eyalet yönetimleri daha çok sancak yönetimlerine, sancak yönetimleri de kaza yönetimlerine bölünüp, başlarına Osmanlı Türk beyleri geçirilecek ve merkezi otorite kurumlaştırılarak **Osmanlı sömürgeciliği adım adım Kürdistan'a yerleşecekti**. Aynı dönemde giderek daha fazla sayıda **Osmanlı** yönetici Kürdistan'a yerleştirilecek, Kürt beyliklerinin daha önce sahip oldukları görelî otonomileri adım adım ellerinden alınacak ve aynı zamanda Kürdistan'ın değişik bölgelerinde, daha sonra cumhuriyet politikaları ile neredeyse tamamı “Türkleştirilecek” olan ilk **Osmanlı** kolonileri oluşturulmaya başlanacaktı.

2- Kapitalizm ve emperyalizm dönemi

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Avrupa'da sanayi devriminin etkisiyle yükseliş dönemine giren Batı kapitalizmi karşısında, gerek ekonomik, gerek-

34 David McDowall, a.g.e., s. 54

35 Bu özgünlüğün, özellikle Avrupa feodalizminden farkı açısından ayrıntılı açıklama için bkz. Martin Van Bruinessen, a.g.e., s. 228-239.

36 Söz konusu dönemde cizye, öşür, harac-ı arziye, resm-i çift, resm-i dönüm, resm-i ağnam gibi temel vergilerin yanında, evlilik vergisi, pazaryeri resmi, yol resmi gibi neredeyse sayısız denebilecek vergi çeşidi mevcuttu.

37 Aktaran Martin Van Bruinessen, a.g.e. S.267.

38 Naci Kutlay, *21.Yüzyıla Girenken Kürtler*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2002, s. 36-37

se sosyal açıdan çöküşün eşliğindeki Osmanlı İmparatorluğu, karşı karşıya geldiği giderek daha da güçlenen Batılı burjuva devletler karşısında sürekli yenilmiş ve egemen olduğu topraklardan adım adım geri çekilmeye başlamıştı.³⁹ Öte yandan, bütün dünyada olduğu gibi imparatorluk topraklarında, özellikle de Balkanlar'da esen bağımsızlık ve ayrılıkçılık rüzgârlarını bertaraf etmek için egemenliği altında tuttuğu halklar üzerindeki ağır baskı ve sömürüyü giderek arttırmıştı. Tarihsel ve toplumsal dinamikler açısından kaçınılmaz olan bu rüzgârlardan, kapitalizmin gelişmesine engel olan imparatorluğun kendi iç dengelerine, coğrafi zorluklar ve bölünmüşlük yüzünden feodal toplum yapısı henüz köklü bir nitel değişime uğramamış olan Kürdistan da ileride değineceğimiz gibi nasibini alacaktı. Kürdistan açısından 19.yüzyılın belirleyici düzenleme ve uygulamalarından biri de 1858 tarihli Arazi Kararnamesi'dir.

Bu kararname ile temel olarak "miri araziler" yine devletin mülkiyetinde kalıyor, ancak kullanım ve yararlanma hakkı bir anlaşma ile bireylere bırakılıyordu. Birey bu hakkı devretme yetkisine de sahipti. Bu da genel olarak uygulamada "bağışlama", ya da "satma" yoluyla oluyordu.

Aynı kararname ile esasen küçük çiftçileri, yoksul köylüleri korumak için, onların boş arazilere yerleştirilmesini öngören bir madde de vardı. Ancak bundan, küçük çiftçiler ve yoksul köylüler değil, büyük çoğunlukla ağalar, beyler ve dini şahsiyetler faydalanacak, böylece yine Kürdistan'da ilk büyük zenginler türeyecekti. Bu durumun doğal bir uzantısı olarak da toprağa yerleşen Kürtlerin sayısı artacak, toprak sahiplerinin görece çeşitlenmesiyle, köyden kente mal akışı artacak, bu da kentlerin ekonomik yaşamında, eskiye oranla kayda değer bir canlılık yaratacaktı. Bu dönem Kürdistan'da burjuva anlamda özel mülkiyete geçişin ilk adımları olarak kabul edilebilir.⁴⁰

19. yüzyıla ilişkin anılması gereken bir idari düzenleme de, 1846 tarihlidir. Bu düzenleme ile tarihte ilk kez bir idari birim kurulmakta ve adına "Kürdistan Eyaleti" denmektedir. **Bu aynı zamanda, o güne kadar adından hep bir "coğrafi bölge" olarak bahsedilen "Kürdistan"ın, ilk kez idari, dolayısıyla hukuksal bir statü kazanması anlamına gelmektedir.**⁴¹

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı itibariyle sanayi devriminin büyümesi ve yayılması ile adım adım emperyalizm çağına giren dünya kapitalizmi, doğası gereği hem artan üretime yetişmeyen ham madde açığını gidermek, yeni doğal kaynaklar yaratmak, hem de yeni pazarlar oluşturmak amacıyla İngiltere ve Fransa öncülüğünde yavaş yavaş zengin petrol ve enerji kaynağı olan Ortadoğu'ya

39 McDowall askeri üstünlüğün mutlak olarak Batı lehine çevrilmesinde 1683 Viyana Kuşatması'na ve 1687 Mohaç Bozgunu'na işaret eder. David McDowall, a.g.e., S.70

*Aktarıldığı kaynak: *Önce Söz Vardı*, Derleme-Çeviri: Sibel Özbudun, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000

40 Naci Kutlay, a.g.e., s. 38

41 Hakan Özoglu, a.g.e., s. 82-85

ve Kürdistan'a sızmaya başladı. Bir yandan feodalizmden kapitalizme geçiş sancılarını yaşayan, bir yandan da rakip devletlerle baş etmeye çalışan Rus Çarlığı da, özellikle o dönem ağırlıklı olarak İngiltere'nin elinde bulunan ticaret yollarına hakim olmak için güneye inme, dolayısıyla Kürdistan'a hakim olma planlarını geliştirdi. Böylece, Kürdistan üzerinde öteden beri hegemonya mücadelesi veren Osmanlı ve İranlılara, bu süreçte İngiltere, Fransa, Almanya ve Çarlık Rusyası da katılmış oluyordu.

Dünyada ve Avrupa'da yaşanan bir dizi ekonomik, toplumsal, politik nedenle yerküreyi yeniden paylaşmak için kesin bir hesaplasmaya hazırlanan iki emperyalist kamp doğaldır ki bu paylaşımda Kürdistan'ı da masaya yatıracaktı.

3- I. Emperyalist Paylaşım Savaşı ve Kürdistan'ın yeniden paylaşılması

“...Teknolojik açıdan ileri, ama ahlaksal açıdan ilkel Batılı toplumlara karşı koymaya kalkışanlar, acı bir bedel ödeyeceklerdir.”

-Noam Chomsky-*

a) Kuzey Kürdistan'ın sömürgeleştirilmesi

Sıra dışı ve büyük bir gelişme göstererek, tarih sahnesine etkili bir emperyalist güç olarak sonradan çıkan Alman kapitalizminin dünyanın emperyal odak olmak için yaptığı manevralar, hali hazırdaki en büyük emperyalist güçler olan Fransa ve İngiltere'nin çıkarları ile çatışınca paylaşım savaşı kaçınılmaz hale gelecekti. Bölgedeki gelişmelerle birlikte dağılması artık bir zorunluluk haline gelen Osmanlı ve İran imparatorlukları sınırları dâhilindeki toprakların paylaşım planı, Kuzey Kürdistan'ın önemli bir kısmı da Ermenistan'a da bırakılacak biçimde Kürdistan'ı da kapsıyordu. Ortadoğu'yu ve Kürdistan'ı baştan aşağı kesen Haydarpaşa-Bağdat demiryolu örneğinde olduğu gibi, Almanya ile zaten uzun bir süredir var olan ekonomik ilişkiler giderek daha da geliştiriliyordu. Buna, siyasi arenada hakim güç olan imparatorluğun üst düzey bürokrat kadrosu ve yeni yükselen yerli burjuvaziye de temsil eden, İslamî hayalleri suya düşünce Turancılık ülkülerine daha fazla sarılan İttihat ve Terakki önderlerine, Almanya'nın hami ve teşvikçi olma durumu da eklenince, Osmanlı İmparatorluğu savaşta Almanya'nın yanında yer aldı.⁴²

Henüz savaş devam ederken, Fransa ve İngiltere 1916 yılında Sykes-Picot

* Aktarıldığı kaynak: *Önce Söz Vardı*, Derleme-Çeviri: Sibel Özbudun, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, s. 33.

42 İttihat ve Terakki'nin bu değişim çizgisi ve genel olarak yapısı ve tarihsel rolüne ilişkin bkz. Tori, *Kürtlerin Yakın Çağ Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 95-105

Devrimci Marksizm

anlaşması ile Osmanlı bünyesindeki toprakları Kürdistan'ı da içine alacak şekilde paylaşacaktı. Ne var ki bu anlaşma daha sonra farklı gerekçelerle her iki tarafça da ihlal edilecekti.⁴³

I. Emperyalist Paylaşım Savaşı, şanlı 1917 Ekim Devrimi'nin, doğası gereği yerinde bir müdahaleyle savaştan çekilmesiyle, Almanya'nın yenilgisiyle son buldu. Savaş sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden silindi. Savaşın galip devletleri İngiltere, Fransa ve İtalya, Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan'la barış anlaşmaları imzaladılar. Yenilen devletlerle yapılan "barış" anlaşmalarının en sonuncusu ise Osmanlı Devleti'yle imzalandı. Almanya ile yapılan anlaşma Versailles 7 Mayıs 1919, Avusturya ile yapılan anlaşma Saint-Germain 10 Eylül 1919, Bulgaristan ile yapılan anlaşma 27 Kasım 1919, Macaristan'la yapılan anlaşma 4 Haziran 1920 tarihliydi. Osmanlı Devleti'yle yapılan anlaşma ise 10 Ağustos 1920 tarihini taşıyordu. Söz konusu antlaşmalar 18 Ocak 1919 da başlayan Paris Barış Konferansı çerçevesinde yapılıyordu.⁴⁴ Kürdistan üzerinde hesaplaşma, paylaşım mücadelesi savaştan sonra da devam etti. Savaşın hemen ertesinde Mustafa Kemal'in başını çektiği bir ulusal kurtuluş savaşına giren Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras olarak kalan devlet aygıtını ve mevcut yöntemleri de kullanarak Kürdistan'ın büyük bir bölümünü elde tutmaya çalışırken; İngiliz emperyalizmi petrol ve doğal kaynaklar açısından zengin olan Güney Kürdistan'a (özellikle Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi hedef alarak), Fransız emperyalizmi ise Antep, Urfa, Maraş illeri ve çevrelerine işgale girişecekti.

Osmanlı bürokrasisi ve subaylarının bir kanadını temsil eden Mustafa Kemal, bir yandan bağrından çıktıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından arta kalanları toparlamaya çalışıyor, öte yandan batılı emperyalistleri, bir adım sonra "kitlesiz burjuva devrimi"nin önderi olarak burjuva egemenlerle birlikte yöneteceği topraklardan çıkarmak için mücadele ediyordu.⁴⁵ Yüzyılın başında tarih sahnesine çıkan ve I. Emperyalist Paylaşım Savaşı öncesi dönemden (1913'ten) başlayarak devleti yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anlayışı esas olarak üç kıtayı kapsayan muazzam büyüklükteki bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğu'nu bir şekilde ayakta tutmaktı. Bunun için önce, her unsuru kapsayacak derecede paternalist/himayeci bir yaklaşımı, daha sonra gayrimüslimleri bir arada tutamayacaklarını anladıkları aşamada ise halifelik kurumunu da kullanarak İslam eksenli, hilafetin yıkılmasından sonra ise bütünüyle Türklük eksenli

43 Bkz. M.S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917- 1923)*, Özge Yayınları, Ankara, 1989, s. 51.

44 Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Hêvîya Gel Yayınları, Köln, 1990.

45 Sungur Savran, a.g.e., s. 73-75

bir tutumu benimseyecekti. Son aşamada Alman emperyalizminin de teşvikiyle “Turancılık” biçimini alan, savaştan sonra “Kemalizm” ile belli bir “modernleşme” ve “rasyonelleşme” gösteren ve giderek ırkçı-şoven bir hatta oturan bu anlayış, zaman içinde bir düşünce olmaktan öteye giderek harekete dönüşecekti. Bu saldırgan hareket, öncelikle ülkedeki belirleyici iktisadi gücü elinde bulunduran gayrimüslim ve Türk olmayan unsurlardan başladığı, Ermeni Soykırımını ile vahşetin doruğuna varan katliam ve baskılarını, “Kurtuluş Savaşı” sonuçlanana ve yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulana dek Kürtlere yöneltmemeye özen gösterdi.⁴⁶

“Kemalist Türk milliyetçiliği”ni “Turancılık” ideolojisine göre daha “rasyonel” kılan öğe, Kemalist önderliğin, iki olguyu erkenden fark etmiş olmasıdır. Birincisi, Türklerin artık savaş yıllarında kaybedilen toprakları geri almasının, gerek kendi güçsüzlüklerinden (savaştan yeni çıkmış olması, askeri teknoloji-deki gerilik, ülkede neredeyse askere alınacak erkek kalmamış olması... vs), gerekse uluslararası ilişkilerin verili durumundan dolayı mümkün olmadığı. İkincisi ise yeni cumhuriyetin, en azından Türk silahlı güçlerinin hakim olduğu bölgeleri koruyabileceğini ve artık Kemalist literatürde “Misak-ı Milli” olarak anılacak olan coğrafya üzerinde “genç ve zinde” bir ulus, Türk ulusu yaratmak için uygun koşulların bulunduğu.

“Kemalist Türk Milliyetçiliği” aynı zamanda Kürdistan üzerinde geliştirilecek militarist, politik, kültürel ve ekonomik hakimiyetin de ideolojik altyapısı olacaktır. Kemalizmin “Kurtuluş Savaşı” boyunca Kürtlerle yürüttüğu diplomatik politikadaki siyasi ikiyüzlülük örneği olan şu satırları aktaralım. TBMM Reisi sıfatıyla M. Kemal’in kendisinin de imzasının bulunduğu, 27 Haziran 1921 tarihli TBMM Vekiller Heyeti Kararı aynen şöyledir:

“... Aşamalı olarak, bütün ülkede ve geniş ölçekte doğrudan doğruya halk gruplarının ilgili ve etkili olduğu bir biçimde yerel yönetimlerin oluşturulması iç politikamızın gereğidir. Kürtlerle dolu bölgede ise, hem iç politikamız ve hem de dış politikamız açısından ölçülü yerel bir yönetim kurulmasını savunmaktayız.

Milletlerin kendi geleceklerini bizzat idare etmeleri hakkı bütün dünyada kabul olunmuş bir prensiptir. Biz de bu prensibi kabul etmişizdir. Tahmin olduğuna göre **Kürtlerin** bu zamana kadar yerel idareye ait teşkilatlarını tamamlamış ve reisleri ve etkili kimseleri bu gaye namına bizim tarafımızdan kazanılmış olması ve reylerini açıkladıkları zaman kendi geleceklerine zaten sahip olduklarını, TBMM idaresinde yaşamaya talip olduklarını ilan etmelidirler. **Kürdistan**’daki bütün çalışmanın bu gayeye dayanan siyasete yöneltilmesi Elcezire Cephesi Kumandanlığı’na aittir ...”⁴⁷

46 Bkz. M.S.Lazarev, a.g.e., s. 101-119 . Ayrıca bkz. Wadie Jwaideh, yukarıda a.g.e., s. 195-205

47 *TBMM Gizli Celse Zabıtları-Cilt 3*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, Sayfa 550 ve devamı. Vurgular bana ait (Şiar Rişvanoğlu)

Devrimci Marksizm

Yukarıdaki alıntıda da örnek olarak açıkça görüldüğü gibi, gerek o dönemin meclis tutanaklarında ve sair resmi evrakında, gerekse Mustafa Kemal ve diğer önder kadroların konuşmalarında, yazışmalarında binlerce kez rastlanabilecek “Kürt” ve “Kürdistan” kelimeleri, yine bu yazışmalar/konuşmalarda neredeyse bir başlangıç kalıbı haline gelmiş olan “Türk ve Kürt Halkları” ifadesi, 29 Ekim 1923 ile birlikte azalmaya başlamış, Lozan’dan sonra ise söylem düzeyinde dahi bıçakla kesilmiş gibi ortadan kalkmıştır.

Kürt ulusu açısından **bugünkü sömürge sınırlarının tescili anlamına gelen** Lozan Anlaşması’nın 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmesiyle birlikte ise, 4 parçada da büyük trajedileri sahneye koyacak olan, burada, kuzeyde ise bugünkü “kirli savaş”ın tarihsel öncüllerini oluşturan kanlı ve insanlık adına utanılacak bir dönem başlayacaktır.⁴⁸

T.C.’nin adli sisteminin kurucusu ve ilk Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, bu dönemde Kürtleri ve diğer Türk/Müslüman olmayan halkların neleri “hak” ettiğini şöyle açıklıyordu 1930 yılında Ödemiş’te seçmenlere hitaben yaptığı konuşmada:

“Biz Türkiye denen, dünyanın en hür ülkesinde yaşıyoruz. Mebusunuz inançlarında samimiyetle bahsetmek için buradan daha müsait bir ortam bulamazdı. Onun için hislerimi saklamayacağım. Türk, bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler.”⁴⁹

b) Batı Kürdistan’ın sömürgeleştirilmesi

Suriye ve Lübnan’ı ortak bir manda rejimiyle yöneten Fransa, 1921’de yapılan Ankara antlaşmasıyla Güney Kürdistan’ın bir bölümünü de egemenliği altına almıştır. Henüz bölünmemiş olan Suriye ve Lübnan’da 1946’ya kadar süren Fransız egemenliği altında Araplar ve Hıristiyanlara göreceli olarak bazı haklar tanınmasına rağmen, Kürtlere hemen hiçbir hak tanınmamıştır. 1946’larda bazı Arap küçük burjuvalarının önderliğinde kurulan Baas partisi, Arap burjuvazisinin ulusal/siyasal temsilcisi olarak Fransız egemenliğine karşı mücadele başlatmıştır. Bu mücadeleye, geleneksel sömürgeciliğin dünya çapında geçirdiği sarsıntılar, emperyalistler arasında yaşanan çelişkiler, Fransa’nın diğer sömürgelelerinde yaşadığı özgül sorunlar da eklenince, Fransa, bir süre Suriye ve Lübnan’ı iki devlet halinde bölerek, yeni sömürgeciliğin güncel taktiği olarak, yerlerine

48 Bu korkunç uygulamalara yüzlerce kaynak gösterilebilir, bununla beraber farklı ve özgün olması açısından bkz. Jonathan C.Randal, *Bunca Bilgiden Sonra Ne Bağışlaması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, S.263–323

49. *Milliyet* Gazetesi, 19 Eylül 1930 tarihli sayı.

işbirlikçi rejimleri yerlerine bırakıp çekilmek zorunda kaldı. Fransa, Suriye’den çekilmesinden hemen önce nüfusunun ciddi bir çoğunluğu Arap olan ve birçok farklı etnik ve dinsel unsuru barındırması açısından dünyada sayılı bölgelerden bir kabul edilen Hatay’ı da Kemalist Türkiye’ye bırakacaktı. Kuruluşundan itibaren Arapların hakim ulus olduğu bir rejime sahip olan Suriye devleti militarist aygıtı ve bürokrasiyi de elinde bulunduran Arap burjuvazisi güçlendikçe, diğer parçalardaki sınıfdaşları gibi, Kürtler üzerindeki baskıların dozunu arttırmaya başladı.⁵⁰ Burjuva milliyetçisi Baas Rejiminin iktidara gelmesiyle, Suriye kendi Kürdistan’ını Arap sömürüsüne açmış, tıpkı Türkiye’de olduğu gibi Kürtlerin Güney Suriye’de mecburi iskânını zorlamış, ülkedeki Kürtlerin yalıtılmasını öngören “Arap Kemerî” projesi gibi kendine has projelerle ve yoğun asimilasyon uygulamalarıyla sömürgeci anlayışı kurumlaştırmıştır.⁵¹

Kürdistan Sorunu’nda geleneksel Stalinist refleksiyle davranan Suriye Komünist Partisi de zaman zaman, hâlâ iktidarda olan Suriye Baas Partisi ile Kürtler aleyhine politik ittifaklar yapmıştır. Suriye Baas Partisi, Irak Baas Partisi’nden değişik olarak, aralarındaki Filistin ve Lübnan Sorunu’na yaklaşımındaki farklılıklar, Fırat nehrinin sularının paylaşımı konusundaki ayrılıklar gibi çelişkiler nedeniyle konjonktürel olarak Kürtlere bir takım tavizler vermiş, bunun sonucunda da zaten bölünmüş ve son derece güçsüz olan Suriye Kürt Hareketi’ni işine geldiği anlarda manipüle etmiştir.

Son olarak, Suriye rejiminin, içeride kendi Kürt hareketini ezmekle beraber, çelişik bir biçimde tamamen Türkiye, ABD ve zaman zaman AB üyesi ülkeler ile yaşadığı çıkar çatışmaları nedeniyle özellikle PKK hareketinin ve Kürt serhildanlarının yükseliş döneminde doğrudan ya da dolaylı olarak bir şekilde bu harekete destek vermiş olduğunu hatırlatalım.

e) Güney Kürdistan’ın sömürgeleştirilmesi

Güney Kürdistan’ın doğu kısmını oluşturan büyük bölümü, Türkiye ile İngiltere arasında varılan 1923 Lozan, 1926 Brüksel antlaşmaları neticesinde İngiltere mandası altına girmiştir. İngiltere, Irak’a egemen olduğu dönemde, esas itibariyle Araplara imtiyazlı davranmakla birlikte, konjonktürel olarak, özellikle Filistin Devrimi ile yükselme eğilimi taşıyan Arap kurtuluş hareketini bastırmak için Kürtler ve Arapların birbirine karşı kışkırtılması temeline dayanan bir politi-

50 Emperyalizme karşı mücadele eden burjuva önderliklerin, kendi ülkelerindeki ezilen uluslarına yaklaşımının onların anti-emperyalizmine hâle getirmeyeceğinin en iyi örneği Cezayir Kurtuluş Savaşı’dır. Zira, tartışılmaz bir anti-emperyalist mücadele ile 150 yıllık Fransız egemenliğinden kurtulan egemen Arap ulusu, ironik bir biçimde bu kez kurtuluşun hemen ertesinden başlayarak aynı coğrafyada yaşayan Berberi ulusunu baskı altına almaya başlamıştır. Bkz. Sungur Savran, a.g.e. s. 79

51 Mehrdad R. Izady, a.g.e., s. 205, 206

ka izlemiştir. Irak rejimi de, tıpkı Türkiye’de olduğu gibi kitlesel olarak yükselişe geçmemesi ve kendi rejimini tehdit etmemesi şartıyla Kürdistan Sorunu’nu belli sınırlar içinde de olsa, bir biçimiyle gündemde tutmayı başarmıştır.⁵²

Bu bölgedeki petrol ve diğer enerji kaynaklarını gasp eden ilk emperyalist sömürgeci olma sıfatıyla İngiltere, aynı zamanda istihbaratının gücü ve burjuva politik öngörüsünün gelişmişliği sayesinde gerçek anlamda bağımsız ve özgür bir Kürdistan’ın, genel olarak emperyalizm ve özel olarak ise kendisi için Ortadoğu’da ciddi bir tehlike olduğunu ilk fark eden ülkedir. Bu yönüyle, dikkat edilirse Kürdistan’ın parçalanmasında başından beri en önemli rolü oynamıştır. İngiltere’nin manda rejimi altında yönetimdeki feodal Arap beylikleri ile ülke içinde adım adım oluşturulan işbirlikçi Arap burjuvazisi Kürdistan üzerindeki baskı ve sömürü mekanizmasını iyice yerleştirdiler. Bu baskı ve sömürüye karşı Kürt feodalleri ve aşiret reisleri önderliğinde geliştirilen direnişler ise her zaman olduğu gibi son derece kanlı bir şekilde bastırıldı.

Burada özellikle 1919 yılında gerçekleşen Şeyh Mahmud Berzenci önderliğindeki büyük isyanın bastırılmasında İngiliz Hava Kuvvetleri’ne (RAF) ait uçakların bütün Kürt sivil yerleşim birimlerini bombalamasının özel önemine dikkat çekelim.⁵³ Tıpkı Dersim İsyanı’nda ilk Türk kadın pilotu Sabiha Gökçen önderliğindeki Türk Hava Kuvvetleri’nin yaptığı gibi!

İkinci Emperyalist Paylaşım Savaşı’ndan sonra bir dizi neden sonucunda Irak’ta devrimci bir hareket gelişmeye başlayacaktı. Bu nedenlerin ilki; özel olarak İngiltere’nin özellikle Afrika ve Uzak Asya’da bulunan diğer sömürgelerinde, genel olarak ise dünyanın her yerindeki sömürge haklar arasında yaşanan bağımsızlıkçı/ayrılıkçı kabarışlardı. İkincisi ise; Stalinizmin bütün işbirlikçiliğine⁵⁴ rağmen savaştan sonra, faşizmin yenilgisi ile SSCB ve “komünizmin” prestij kazanmış olmasıdır.

Bunların yanında Arap Baas Partisi ile Irak Kürdistan Demokrat Partisi’nin kurulmasını, daha önce kurulmuş olan ve o dönem ilerici nitelik taşıyan Irak Komünist Partisi gibi çeşitli güçlerin etkilerini de saymak gerek. Bu devrimci hareket sonucu ayaklanan halk, ilk adımda İngiliz ajanı durumundaki Irak egemeni Nuri El Said Paşa’yı bir devrimle ortadan kaldıracaktı.

Irak’ın bağımsızlığını kazanması ile kurulan görece demokratik hükümet ilk iş olarak Ortadoğu halklarının ulusal kurtuluş mücadelelerini bastırmak amacıyla kurulan Bağdat Pakti’ndan (daha sonra CENTO adını alacak) ayrıldı ve Kürtlere

52 Torî, *Kürtlerin Yakın Çağ Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 234-248

53 Irak Kürdistanı’ndaki İngiliz destekli şiddet uygulamaları için bkz. M.S.Lazarev, a.g.e., s. 196-213

54 Sol/sosyalist kamuoyunda çok yaygın bir yanlışla geçerken değinelim. Stalin, esasen tarihte Hitler faşizmini ezen değil, yanlış politikalar ve İspanya İç Savaşı’ndan başlayarak “saldırmazlık anlaşması” türü anlaşmalarla ve elbette emperyalizmin kendi dinamikleri ile birlikte, faşizmi güçlendiren kişi olarak anılmalıdır.

de sınırlı da olsa bir dizi ulusal ve demokratik hak vaadinde bulundu. Ancak daha sonra Suriye'deki gelişmelere paralel bir biçimde bütün rejime egemen olan Arap küçük-burjuvazisinin temsilcisi Kasım'ın askeri diktatörlük kurması, çok kısa sürede ırkçı/şoven bir dalgaya yol açarak, burjuva demokratik açılımların sona ermesine ve Kürtlere verilmiş olan hakların geri alınmasına, vaad edilen hakların ise bütünüyle unutulmasına neden oldu.⁵⁵

Irak Kürdistan Demokrat Partisi, Irak Komünist Partisi ve Baas Partisi öncülüğünde gelişen muhalefet sonucu, 1968'de yine görece demokratik bir hükümet kuruldu. Baas'ın iktidardaki ağırlığı, daha çok feodal güçlerin hakim olduğu KDP'nin reformist karakteri ve tutarsız politikaları, Irak Komünist Partisi'nin ise diğer kardeş partilerin yaptığı gibi Kürdistan sorunu'na sırtını çevirmesi sonucunda, o dönem Kürtlerin ileri talebi olan “Bağımsız Kürdistan” bir yana, daha geri ama o dönem ulaşılabilir görünen “Demokratik Irak, Özerk Kürdistan” şiarını dahi imkansız hale getirecekti. Daha sonra Irak KDP'nin emperyalizmle, özellikle ABD emperyalizmiyle girdiği flört, Irak Komünist Partisi'nin çoğu kez Baas destekçiliğine varan revizyonizmi ve Baas'ın da konumunu güçlendirmek amacıyla emperyalizme taviz vermesi 1974 yılında Kürtlerin ağır bir yenilgiye uğraması sonucunu doğurdu.⁵⁶ Bu ağır yenilginin sonuçları 80'li ve 90'lı yılları Kürtler açısından cehennem yıllarına çevirdi. 1979'da iktidara yükselen Saddam'ın öncülüğündeki Arap milliyetçiliği, benzeri Suriye'de yapılan Kürtlerin Güney Irak'ta mecburi iskâna tabi tutulması, Suriye'deki uygulamanın Irak versiyonu olan “Arap Kemerı” Projesinin hayata geçirilmesi ile yetinmeyecek, zamanla Kürtlere karşı, saldırgan, hatta yok edici bir ırkçılık halini alacak, soykırıma varan uygulamalar imza atacak, 1988 yılında tarihin gördüğü en büyük katliamlardan ikisi olan Enfal⁵⁷ ve olan Helebçe Katliamı ile acımasızlığının doruğuna çıkacaktı.⁵⁸

Saddam sonrasındaki özgül durum ise, Barzani başkanlığında bir “**Kürdistan Federatif Eyaleti**” kurulması ve Talabani'nin Irak devlet başkanı olması şimdilik dışarıdan Kürtler lehine bir “ilerleme” olarak görünmekle birlikte, bunun ne kadar talihsiz ve özünde gerici ve işbirlikçi bir “ilerleme” olduğu ortadadır. Bunun için üç ana gerekçe sayılabilir.

Birincisi, “**Kürdistan Federatif Eyaleti**” özerkliği son derece tartışmalıdır. Zira söz konusu olan neredeyse bütünüyle yasal/kültürel özerklik çizgi-

55 David McDowall, e.g.e., s. 405-430

56 David McDowall, a.g.e., s. 431-456

57 Enfal katliamı'na ilişkin son derece ayrıntılı bilgileri için bkz. Kanan Makiya, *Vahşet ve Sessizlik*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002, s. 185-252 ve aynı şekilde Middle East Watch (Ortadoğu İzleme Örgütü), *Irak'ta Soykırım-Kürtlere Karşı Yürütülen Enfal Askeri Harekatı*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001

58 Helebçe katliamının sonuçları ve değerlendirilmesi açısından bkz. İsmail Beşikçi, *Bilim-Resmî İdeoloji Devlet-Demokrasi ve Kürt Sorunu*, Yurt Yayınları, İstanbul, 1991, s. 78-149

Devrimci Marksizm

sidir. Zira iktisadi ve politik karar mekanizması özerk değil, hâlâ emperyalizm güdümlüdür. O kadar ki, ülkenin ("**Kürdistan Federatif Eyaleti**") en önemli gelir kaynağı olan petrolden yönetim sadece "pay" almaktadır. Bu payın da "sus payı"ndan başka bir şey olmadığı açıktır.

İkincisi, "**Kürdistan Federatif Eyaleti**" uyguladığı politikalar itibariyle, en azından şimdilik (umalım ki değişsin!) **bütün Kürt ulusunun çıkarlarını değil, sadece "Kürdistan Federatif Eyaleti Kürtleri"nin çıkarlarını kollamaktadır**; o da tümüyle ABD ve AB emperyalizminin denetiminde.

Üçüncüsü bu federatif eyaletin varlığı büyük ölçüde Irak'taki diğer unsurların temel hak ve taleplerinin emperyalist güçler ve onun işbirlikçilerinin bastırılmasına, ertelenmesine, giderek yok sayılmasına dayanmaktadır. **Yani ironik biçimde Kürtler şu anda Irak'taki federal yapının de facto "ezen ulusu" konumundadır.** Bu Kürt ulusu için kazanım değil, olsa olsa bir utanç olabilir. Yarın direniş hareketi güçlendiğinde ve emperyalizmi alaşağı ettiğinde direnişçilerin en önemli hedefi muhtemelen bu federatif eyalet, ya da o zaman kurulmuş olur ise, o devlet olacaktır.

Yani Barzani ve Talabani önderliğindeki emperyalizmin Kürt işbirlikçileri yarın olası bir Arap-Kürt iç savaşının bugünden yarına objektif kışkırtıcısı durumundadır. Ne büyük utanç!

Sonuç olarak Güney'in sömürge statüsü nitel olarak değişmemiş, sadece biçim değiştirerek, daha da girift bir hâl almıştır.

d) Doğu Kürdistan'ın sömürgeleştirilmesi

İran İmparatorluğu ve onun bünyesindeki Doğu Kürdistan, I. Emperyalist Paylaşım Savaşı'ndan hemen önce Rus Çarlığı ve İngiltere arasında yapılmış olan anlaşma sonucu paylaşılacaktı. Ancak savaş sonrasında, bu anlaşma uygulanamayacak, zira İngiltere işgali altında feodal parçalanma devam ederken, muzaffer işçi devrimini yapmış olan Sovyet Hükümeti Çarlığın yaptığı bütün antlaşmaları reddederek bu paylaşımından çekildiğini açıklayacaktı. Bununla yetinmeyen Sovyet Hükümeti'nin yükselen İran devrimci hareketlerini desteklemesi sonucunda ülke bir anda kendini devrim ve karşı-devrim ikileminde bulacaktı. Ancak bu durum fazla sürmeyecek, henüz yetişmekte olan burjuvazinin desteğini arkasına alan ve köklü feodal bağları nedeniyle daha kuvvetli konumda bulunan Rıza Han kısa sürede ülkenin bütününe egemen olacaktı. Emperyalizmle açık işbirliği yapan ve gösteriş içinde bir saltanat süren Kaçar hanedanına karşı halkın duyduğu devrimci tepkiyi yerinde değerlendiren Rıza Han'ın amacı, ülke ekonomisinin Batılı anlamda geliştirilmesi, merkezi bir ulusal ordunun kurulması ve özellikle bütün bunların önünde engel olarak gördüğü genç Sovyet Cumhuriyeti'nden esen devrimci hareketlerin ezilmesi idi.

Batiya karşı pragmatik bir politika izleyen Rıza Han, 1921'den tahttan indiği

1941 yılına kadar “Pehlevi” hanedanı adı altında, bu kez kendisi yeni bir hanedan kurarak, merkezi orduyu güçlendirip, eyaletlerde hükümet otoritesini kurumlaştırarak, kısa sürede İran’ı tekrar bir imparatorluk haline getirmiştir. Daha öncesinde de ayrıcalıklı konumda bulunan Fars ulusu, Rıza Han yönetiminde de bu durumunu korumaya devam etmiştir. Rıza Han, son derece kurnaz bir politika ile Sikak, Zarza, Mamaş, Mangur, Abdui, Mamadi ve Kardar (Bu son üç aşiretin lideri Simko,⁵⁹ Doğu Kürdistan tarihindeki önemli siyasal figürlerin başında gelir) başta olmak üzere bütün aşiretleri örgütlenmelerini, direniş geleneklerini önlemek için yerleşik hayata zorlayarak, Fars dili dışındaki dillerin kullanımını yasaklayarak Kemalizmin politikalarına çok benzer uygulamalar ile Kürdistan üzerindeki egemenliğini pekiştirmiştir.⁶⁰

Kürt isyanları içinde önemli bir yere sahip olan Simko, Osmanlı-İran sınır bölgesindeki Abdui, Mamadi ve Kardar aşiretlerinin reisi ve aynı zamanda Doğu Kürdistanlıların özgürlük mücadelelerinin sembolü olan bir kişiliktir. Kotor’dan Baneh’e kadarki bölgede birkaç yıl egemen olan Simko 1922’den öldürüldüğü 1928 yılına kadar sürekli isyanlar örgütleyecek, bunun için de I. Paylaşım Savaşı sırasında ve sonrasında Ruslar, Ermeniler, Osmanlılar, Süryaniler ve İranlılar ile birçok kez ittifak kuracak, birçok kez de savaşacaktır.⁶¹

Ayrıntılı olarak okumakta olduğunuz yazı dizisinin bir sonraki bölümünde değerlendirilecek olmakla birlikte, Doğu Kürdistan ve esasen bütünsel olarak Kürdistan tarihinin en önemli olaylarından birisi olarak kabul edilen, yine Doğu’da İran sınırları içinde kurulmuş olan Mahabad Cumhuriyeti’ne kısaca değinelim. 22 Ocak 1946’da Qazi Muhammed önderliğinde kurulan ve sadece 330 gün yaşayabilen Mahabad Kürt Cumhuriyeti’nin arkasında temel olarak, 1942’de 11 kişiyle kurulmuş olan KJK (Komelaye Jiyanewaye Kurd-Kürt Diriliş Örgütü, kısaca Komela) ve 16 Ağustos 1945’te Mahabad’da kurulan PDK (Kürdistan Demokratik Partisi) vardı.⁶² Ancak elbette geri planında, 1920’de, Güney’de (Bkz. yukarıdaki açıklamalar) ayaklanan Şeyh Mahmut Berzenci, Koçgiri’deki direnişle eş zamanlı olarak başkaldıran Simko hareketinin ve 1929-30 Ağrı isyanının Doğu’da yankılanan etkisi ve Sovyetlerin açık koruması vardı. Kürdistan’ın özgürlük mücadelesinde bir doruk noktası olma özelliği taşıyan, bu yönüyle de hâlâ önemini ve değerini koruyan bu devlet ileride ele alacağımız bir dizi nedenle ezilecek, başkan Qazi Muhammed ve önderlerinin çoğu idam edilecekti.⁶³ Devam eden süreçte, İran Devrimi’nden önce İran’ın en kitlesel siyasi partisi

59 Simko Ayaklanması için bkz. Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s. 63-69

60 David McDowall, a.g.e., s. 306-311

61 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 269-274

62 William Eagleton, *Mahabad Kürt Cumhuriyeti 1946*, Koral Yayınları, İstanbul, 1976, s. 82

63 William Eagleton, a.g.e., s. 285

Devrimci Marksizm

Ulusal Cephe lideri Dr.Muhammed Musaddık'ın millileştirme hareketleri emperyalizmin yoğun desteği ile Rıza Han hanedanının devamı, Rıza Şah'ın oğlu Şah Muhammed Rıza Pehlevi tarafından ezilmiş, bu sürecin sonunda da İran, ABD'nin emperyalizminin Ortadoğu'daki yeni gözdesi olmuştur.⁶⁴

1979 İran Devrimi sonucu kurulmuş olan Molla Rejimi, Şah Monarşisi'nin egemen kıldığı Fars ulusunun ayrıcalıklı konumuna, Kürtlerin ezilmesine dayalı rejimden kalan şovenist mirası aynen sürdürmüş, Kürdistan üzerindeki sömürgeci uygulamaları kesintisiz biçimde sürdürmüştür. Günümüzde ise **bu sömürgeci anlayışın ve uygulamaların hâlâ devam ettiğini anlamak için** özellikle, Ahmedinecad başta olmak üzere İran yetkililerinin Güney'deki Kürdistan Federasyonu ile ilgili T.C. yetkilileri ile aynı içerikteki "paranoyak" açıklamalarını dinlemek, yakın zamanda (Ağustos ve Eylül 2006) Kandil Dağı'na yönelik operasyonları ve bombardımanları izlemek yeterlidir. Üstelik bugünlerde, 2007 baharında yine Kandil Dağı'nı da içerecek şekilde yapılması planlanan sınır ötesi operasyonlardan ve bunun için İran'la işbirliğinden bahsedilmektedir.⁶⁵

Bu bölümü bitirirken, İsmail Beşikçi'nin 2006 yılında Bilgi Üniversitesi'nde yapılan Kürt Konferansı'nda yaptığı konuşmada sözünü etmiş olduğu "*Kızıl Kürdistan*"a da değinerek geçelim. Beşikçi'nin anlatımına göre, 1923 yılında, Ermenistan'la Yukarı Karabağ arasında kalan Laçin, Qelbejer, Kubatlı, Zengilan gibi yörelerde "*Kızıl Kürdistan*" adında bir özerk bölge kurulmuş, sözkonusu devlet 1928'e kadar yaşamını sürdürmüştü. 1928'de bu özerk yapının dağılmasıyla, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile siyasi ilişkilerinin iyiliğine ya da kötülüğüne bakılmaksızın, Kafkasya'dan Orta Asya'ya doğru Kürt sürgünleri başlayacak, bu sürgünler 1937'de, hatta 1944'de de devam edecekti.

Aydınlanma, direniş, isyan

Ulusal bilincin kökenleri ve ilk ayaklanmalar

Kürdistan'da politik örgütlenmelerin tarihi için başlangıç olarak alınması gereken esas dönem 19. yüzyılın sonlarıdır.

Bu sürece kadar aşiretlerin, mirliklerin, beyliklerin dönemsel ayaklanmaları olmakla birlikte, örgütlü hareketlenmelerde belirleyici karakter olarak "*ulusal bilinç*" ten söz etmek için anılan dönemi beklemek gerekecektir.

Kürdistan toplumunun özgünlüklerinden biri olan ve günümüze kadar varlığını koruyan aşiret yapıları, son derece katı hiyerarşik temelleri olan bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Bu yönüyle ulusal bilinçlenmenin örgütlü hale gelmesi süreci Kürdistan'da oldukça ağır bir seyir izlenmiş, politik örgütlenme sürecinde

64 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 303

65 Günlük *Evrensel* gazetesinin 3 Ocak 2007 tarihli sayısı.

geleneksel ve çağdaş öğeler çoğunlukla yan yana yürümüştür. Ortaya çıkışlarında ve programlarında ulusal hedef ve talepleri dillendiren ve görece modern bir politik hat izleyen ilk Kürt örgütlerinin kurucularının hemen hepsinin ortak özelliği, aşiret, ağa ve şeyh kökenli olmaları ya da belirli aristokrat çevrelerden gelmeleridir.

Tarihsel olarak Kürt yurtseverliğinin ilk “işaret fişegi” sayılabilecek kişi kuşkusuz 17. yüzyılda yaşayan büyük Kürt şair ve düşünürü Ahmedê Xanê’dir. Bugün edebi olarak evrensel aşk destanları arasında sayılan, ancak bir yönüyle de ulusal bilincin ilk yazılı metni sayılabilecek Mem û Zîn adlı eserinde, daha o yıllarda şöyle yazıyor Xanê:⁶⁶

...
*Kürdlerin hepsi dört kenarda yer almış
Kürd aşiretlerini her iki taraf
Yok edici oklarına etmişler hedef
Sınır boylarında Kürdler sanki kilitmiş
Ve her aşiretleri sanki bir setmiş*

...
*Kürdler tümüyle kana bulanırlar
Ve bir berzah gibi onları ayırırlar*

...
*Bundandır hep anlaşmazlık içinde oluşları
Ve parçalanmışlık içinde, birbirlerine karşı oluşları
Olsaydı bir uzlaşma ve dayanışmamız eğer
Ve hepimiz birbirimize itaat etseydik eğer...”*

Aynı dönemde Osmanlı Kürdistan’ında, Hakkari, Bitlis ve Cizre gibi önemli beylik merkezlerinde, Kürtçe’de ciddi ölçekte saray edebiyatı ürünleri veriliyor, sanatsal ve bilimsel faaliyetler yürütülüyordu. Kürt edebiyatının önemli isimlerinden Şeref Han’ın Şerefname adlı eseri de bu dönemin ürünüdür. Bu dönemde yetişen Kürt şairleri, yazarları için çekim merkezi Kürdistan değil daha çok İstanbul oldu. Fuzulî, Nabî, Nef’î gibi şairler ürünlerini Kürtçe vermek yerine İstanbul’a giderek Osmanlı edebiyatına dâhil olmuşlardı.

Baban aşireti isyanı

Zaman içinde adım adım gelişen ulusal bilincin ilk dışa vurumu 19. yüzyılın başında Osmanlı’nın Kürt beyliklerini merkeze daha sıkı bağlama yolundaki ilk girişimleri sonucu gerçekleşen Kürt ayaklanmaları ile oldu. İlk isyancı, Kürdistan’ın en bayındır beyliklerinden biri olan Baban Beyi İbrahim Paşa’nın

66 Naci Kutlay, *21. Yüzyıla Girenken Kürtler*: Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s. 423–425. Ayrıca bkz. J. Kurdo, *Kürt Kültürünün Kaynakları ve Uygarlıklar Beşiği Kürdistan*, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 73–79

Devrimci Marksizm

ölümü üzerine Osmanlı yönetiminin onun yerine emir olarak meşru varisi olan kendisinin değil Babanlar'a rakip aşiretlerden birine mensup Halit Paşa'nın tayin edilmesi üzerine ayaklanan Abdurrahman Paşa idi. Bu isyan 3 yıl boyunca yalnızca Osmanlı merkezi ordusuna ve Musul ve Bağdat valilerinin ordularına karşı değil, sözkonusu orduların safında çarpışan rakip aşiretlere karşı da sürdü ve ancak 1808'de bastırılabilirdi.⁶⁷

Rewanduz isyanı

19. yüzyıl boyunca kesintili olarak sürecek Osmanlı-Rus savaşlarının da etkisi ile Kuzey Kürdistan'da savaflara ilk büyük köylü ayaklanmaları eşlik etti. İlk ayaklanma dalgası, 1806–12 Osmanlı-Rus savaşından sonra 1815'te, İran'da Nahcıvan'dan Erzurum'a kadar uzanan bölgede yaşandı. Bu ayaklanmanın özgünlüğü ve kendinden sonrakilerden farkı, ayaklanmada göçebelerle köylülerin yanı sıra Ermenilerin de Kürtlerle aynı safta omuz omuza savaşmış olmalarıydı.

Daha sonraki büyük isyan Selahaddin Eyyubi'nin soyundan gelen Mir Mehmed'in önderliğinde olacaktı. Askeri ve diplomatik alanda ciddi başarılar kazanmış olan Mir Mehmed Rewanduz'da kurduğu fabrikalarda tüfek ve mermilerin yanı sıra 200'ü aşkın top da imal ediyordu. 1833'te kuzeye Mardin ve Nusaybin yöresine doğru ilerlemeye başladığında, 10 bin süvari ve düzenli talim görmüş 20 bin piyadeden oluşan bir orduyu yönetiyordu. Bu düzenli Kürt ordusuna yerel halkın oluşturduğu çeteler de destek verince Musul ve Bağdat valilerinin askerleriyle desteklenen ve Tanzimat'ın müstakbel mimarı Reşit Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna kök söktürecek, 1833–34 boyunca süren savaşın sonunda Reşit Paşa çekilmek zorunda kalacaktı. Bu savaşta ise **ilk kez bağımsızlık isteyen beyler ve köylüler ortak bir mücadele yürütmüş oluyordu.**⁶⁸

Bedirxan isyanı

Osmanlı ve Kürt orduları arasında savaş 1836'da tekrar başlayınca, Osmanlı yönetimi çareyi "Müslümanlar arasında barış" çağrısı yapmakta ve bunu Kürt mollalar arasında yaygınlaştırmakta buldu. Xati adlı bir molla'nın "cahş"lık⁶⁹ yaparak "*Halifenin ordularına karşı savaşan kâfirdir*" diye bir fetva çıkarması üzerine Kürt Beylikleri sessizliğe gömülecekti. Bu sessizlikten yararlanan Osmanlı, hemen ardından Mir Mehmed'i öldürerek, onun çabasıyla büyük ölçüde birleşik bir yönetime kavuşturulmuş olan bağımsız Kürt beyliklerinin varlığına son verdi. Ancak sırada askeri ve diplomatik yollardan kuzey Kürdistan'ı birleştirmeye ça-

67 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt 6, s. 1898

68 Torî, *Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, S.115

69 "Cahş"lığın Kürdistan toplumundaki/tarihindeki konumu için bkz. Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El Kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004, s. 329–332

İrşan, doğrudan doğruya Botan beyliğinin kontrolüne girmeyen, Kars ve Muş gibi emirliklerle de ittifak oluşturmayı başaran Botan beyi Bedirxan vardı. Osmanlı ordusunun 1839’da Nizip savaşında Anadolu’nun göbeğinde Kavalalı İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğratılması⁷⁰ üzerine giderek önemli bir güç haline gelen Bedirxan Bey 1845’e varıldığında, Diyarbakır, Musul ve İran sınır arasında kalan bölgenin tamamını kontrol altında tutuyordu.

Egemenliği altında olan bölgeleri bir tür “meşveret” sistemiyle yöneten Bedirxan, bir yandan ulusal bilincin yaratılması yolunda izlediği akıllı politika, özellikle dinsel hoşgörü ile Kürtler arasındaki itibarını arttırıyor, öte yandan aşiret reislerinin maiyetindeki silahlı adamları, doğrudan doğruya kendi düzenli ordusuna bağlı seçkin askeri birlikler şeklinde örgütlemekle, aşiretlerin toplumsal hayattaki rolünü zayıflatıyordu. 1840’lara gelindiğinde Tanzimat’ın etkisi Kürdistan’da da hissedilmeye başlamıştı. Göreceli özgürlük ortamından yararlanan misyoner ve konsolosların Hıristiyan azınlıklara yönelik faaliyetleri sonucunda Amerikalı misyonerlerin Hakkari’de Tiyarî bölgesinde kale gibi tahkim edilmiş bir okul inşa etmeleri ve bunun ardından Nasturîlerin Hakkari emirine vermekle yükümlü oldukları vergiyi ödememeleri üzerine emir, bağlı olduğu Bedirxan’dan yardım istemişti. 1843’te düzenlenen bu sefer, 10 bin kişinin öldürüldüğü büyük bir katliama yol açacaktı. Britanya ve Fransa’nın devreye girmesi üzerine Osmanlıların Bedirxan üzerine bir ordu yollamasıyla başlayan savaş 1847’ye kadar sürecek ve ancak Bedirxan’ın yeğeni Yezdan Şer’in taraf değiştirmesiyle sona erecekti.

Yezdan Şer ayaklanması

Bedirxan’ın teslim olup önce Girit’e ardından da Şam’a sürgüne gönderilmesini takiben Yezdan Şer, emir olarak değil bu kez vali olarak Hakkari’ye atanacak ve bu atamayla Hakkari artık bir Kürt beyliği olmaktan çıkarak bir Osmanlı vilayeti haline gelecekti. Bunu takiben 1849’da da Bitlis emiri Şerif İstanbul’a çağrılarak yerine bir vali tayin edilecek, böylece Bitlis de aynı şekilde bir Kürt beyliği olmaktan çıkarak bir Osmanlı vilayeti haline gelecekti. Yezdan Şer 1850’de de, Hakkari valiliğinden azledilecek, ancak daha sonra Osmanlı-Rus savaşının, Kırım savaşının yarattığı toplumsal çalkantıdan da yararlanarak 1855 baharında 2 bin kişilik bir güçle Bitlis’i ele geçirecek, aralarında Yezidi, Ermeni, Rum ve Süryanilerin de bulunduğu 100 bine yakın kişiyi ayaklanmaya katacaktı. Musul’u, ardından da Siirt’i ele geçiren isyancılar kuzeye Van ve Erzurum’a yönelecek, burada Rus ordusunu da katılmaya ikna etmek için çalışan Yezdan Şer’in bu çabası sonuçsuz kalacaktı. Ayaklanmanın iyice yayılma tehlikesi üzerine devreye giren Britanya müdahalesi ve Musul’dan gelen İngiliz elçisinin ver-

70 Bu yenilginin ikili bir etkisi olacaktı. Bir yandan isyancı Kürtlerin Osmanlı’nın yenilmezliğine olan inancı sarsılacak ve kendine güvenleri pekişecek, öte yandan her tarafta benzer isyanlarla uğraşan Osmanlı yöneticilerinin morali ciddi oranda bozulacaktı.

diği teminata güvenen Yezdan Şer isyanı sona erdirecek, İstanbul'a varır varmaz tutuklanması üzerine de öndersiz kalan bu önemli ayaklanma, ne yazık ki hiçbir askeri müdahale gerektirmeden bitecekti.

Yezdan Şer ayaklanmasını diğerlerinden ayıran özellik, ilk kez Kuzey ve Batı Kürdistan bölgelerine birlikte yayılmış olmasıdır. Bunun yanı sıra, hem Rusya, hem de Britanya'nın çıkarları ile dolaysız bir ilişkisi olduğunu göstermiştir.⁷¹

Şeyh Ubeydullah Nehrî ayaklanması

Bağımsız Kürt emirliklerinin Osmanlı tarafından ortadan kaldırılması imparatorluğun Kürt bölgelerindeki egemen politik-idari örgütlenmenin çökmesi anlamına geliyordu. Kürt aşiretlerinin, nüfuz sahibi emirlikler tarafından ayakta tutulan konfederatif beraberliğinin sonunu getiren bu "tasfiye" sonucunda her aşiret kendi aidiyetlerini öne çıkararak "bireyleşme" ve ortak iradeyi umursamama yoluna girmiş oldu. Bu yapıların gördüğü aşiretler arasındaki ilişkiyi düzenleme, arabuluculuk yapma gibi son derece önemli işlevleri sağlayan siyasal güç de ortadan kalkmıştı. Bu işlevi kendileri bu düzenin dışında yer aldıkları sürece arabuluculuk ve "sulh" yapabilen tarikatlar ve şeyhler devraldı. Özellikle 19. yüzyılın başında Mevlana Xalid'in kimliğinde, ilk kez Orta Asya'da (Buhara) doğmuş olan Nakşibendî tarikatı Kürdistan'da ulaşacaktı.

Kürdistan'da hızla yayılan bu tarikatın, o güne kadar ayrıcalıklı konumda bulunan Kadiri tarikatından iki önemli farkı vardı: Birincisi, şeyhlik yalnızca soy yoluyla geçmiyor, şeyh müritlerinden birine şeyhlik icazeti verebiliyordu; ikincisi ise şeyhlerin kendilerini temsil etmek üzere seçtikleri "halife"ler kendilerinin belirleyebileceği başka birisini de "halife" tayin edebiliyordu. Bu özellikler Nakşibendî tarikatının Kadiriliğe oranla çok daha yaygın bir örgütlenmesine yol açtı.⁷² Nakşibendîlik Kürdistan coğrafyasında o denli hızlı yayıldı ki, Mevlana Xalid, henüz daha Kadiriyken onun şeyhi olan Şeyh Abdullah (ve kardeşi Şeyh Ahmed), daha sonra eski müritlerinden icazet alarak faaliyetlerini birer Nakşibendî şeyhi olarak sürdürdü. 19. yüzyılın son büyük Kürt ayaklanmasının önderi de işte bu soydan gelen bir Nakşibendî şeyhi, Şeyh Ubeydullah olacaktı. Bu ayaklanma da başka bir Osmanlı-Rus savaşı, ünlü "93 harbi" (1877-78) sonrasında gerçekleşecekti.⁷³

Dersim, Mardin ve Hakkari yörelerinde başlayan ayaklanmaların ilk nedeni savaştan sonra ücretlerini alamayan askerlerin yöreyi haraca kesmeleriydi. Hedef bu kez İran'dı. İran Şahı'nın Şeyh Ubeydullah'ın töre gereği kendi hakkı olduğuna inandığı bazı vergileri, İran'da yaşayan Kürtler'den talep etmesi ve aşiretlerin vergiyi ödemeyi reddetmesi üzerine, Şeyh Babıali'yle anlaşarak, 1880'de bütün

71 Tori, *Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, S.128-131

72 Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yay, İstanbul, 2003, s. 334-364

73 Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 95-101

güney Azerbaycan'ı ele geçirmesini sağlayan bir sefer düzenlemiş, bunun yanı sıra, bağımsız bir Kürdistan devletinin kurulmasını sağlamak amacıyla Britanya, Rusya, Mekke Şerifi ve Mısır Hıdivi ile de ilişkiler kurmuştu. Ayaklanmanın askeri başarısı üzerine Britanya ile Rusya'nın Babıali'ye Şeyh Ubeydullah'a verdiği desteği kesmesi için baskı yapması sonucu 1880 kışında Osmanlı ordusu Kürdistan'da olağanüstü bir yığınak yapmaya başladı. Bunun üzerine Şeyh Ubeydullah ordusu ile geri çekilecekti.⁷⁴

“Bavê Kurdan” (Kürtlerin Babası): Sultan Abdülhamid

Tanzimat sonrasında İstanbul'daki yönetim değişikliğiyle birlikte 1880'den sonra Kürt-Osmanlı ilişkileri de radikal bir dönüşüme uğramıştı. 19. yüzyıl boyunca, özellikle 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında Kürdistan'daki yerel iktidarlara karşı yürütülen operasyonlar, bizzat reformist Tanzimat bürokrasisinin yönetim anlayışının bir ürünüydü.

Sultan II. Abdülhamid diğerlerinden farklı olarak, kendi iktidarını modern bir bürokrasi aracılığıyla değil, en geleneksel unsurlarla, aşiretlerle, şeyhlerle kişisel ilişki kurarak, onlara verdiği bir dizi unvan ve taviz ile sadakatlerini kazanarak yerleştirmeye çalışıyordu. Daha sonra “Bavê Kurdan” (“Kürtlerin Babası”) olarak anılacak olan sultan saltanatının ilk yıllarında, büyük isyancı Bedirxan'ın oğullarından Bahri Xan'ı kendisine yaver olarak atamış, bunun yanında yine yukarıda ifade ettiğimiz dönemin önemli isyancılarından Baban aşireti lideri Abdurrahman Paşa'nın varislerine de yönetimde ve Darülfünun'da önemli görevler vermişti. Bu süreçte atılan en önemli ve çarpıcı adım 1890'da Kürt aşiretleri üyelerinden oluşturulan Hamidiye Alayları'nın kurulması olacaktır.⁷⁵

Kürdistan'ın “truva atı”: Hamidiye alayları

*“ ağaç demiş ki baltaya
sen beni kesemezdin ama
ne yapayım ki sapın benden
bak şu ağacın bilincine sen
ölen ben öldüren benden ”*
Ruhi Su, Sanat Emeği, 1978

Hamidiye Alayları'nın özel bir önemi hak etmesinin nedeni hem Kürdistan için hem bütün bu coğrafyada yaşayan Müslüman/Türk olmayan halklar için ta-

74 Ali Rıza Şeyh Attar, *Kürtler ve Bölgesel ve Bölge Dışı Güçler*, Anka yayımları, İstanbul, 2004, s. 78

75 *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, SSCB Bil. Akad. Doğu Bil. Ens.-Ermenistan SSC Akad. Bil. Ens. Kürt Kom Pêri Yayınları, İstanbul, 1998, s. 42-49

şıdığı “lanetli değer”, hem de uygulamaları ile kendinden sonra birçok ülkede örnek alınmış bir model oluşturmasıdır. Hamidiye Alaylarının kuruluş fikri esas olarak Şeyh Şamil’in torunu olan Müşir M. Zeki Paşa’ya aittir. M. Zeki Paşa; Van, Erzurum ve Bitlis taraflarına yaptığı ziyareti sırasında Kürt aşiretlerinin imparatorluğa karşı isyankârlıklarını, diğer halkların ise itaatsizlik ve muhalefeti görmüş, Rusya’da Çar’a bağlı Kazaklardan oluşan ve Ruslar dışındaki uluslara, özellikle isyancı Kazaklara karşı kullanılan özel birlikleri model alarak, aynıının doğudaki Kürt aşiretleri içinde yapılmasını sultana önermiştir.⁷⁶

33 yıllık saltanatı boyunca milyonlarca Hıristiyan ve bir o kadar diğer halkların kanını döktüğü için “Kızıl Sultan” adını alacak olan Abdulhamid bu “dâhiyane” fikri derhal hayat geçirmiştir. Sultan eşzamanlı bir biçimde I. Meşrutiyeti sonlandırmış, Millet Meclisi’ni kapatmış ve Teşkilat-ı Hafiyeye’yi (Gizli Teşkilatı), ülkenin dört bir yanında, yöre ve vilayetlerde yaygınlaştırmıştır. Bu teşkilatın bireyleri doğrudan doğruya II. Abdulhamid’e bağlı olarak sultana ve imparatorluğa muhaliflerle ilgili ve günlük, haftalık, aylık raporlar veriyorlardı. **Hamidiye Alayları’nın kuruluş amaçları şöyle sıralanabilir:**

Birincisi; devlete karşı itaatsizlik içinde olan Kürtlerin itaat etmelerinin sağlanması. M.S. Lazarev’in P. İ. Averyanov’dan aktardığına göre;

“Hamidiye Alayları ile Kürtler arasında yurttaşlık duygusunu yaratmak ve giderek Osmanlı Hükümetinin otoritesine boyun eğdirmenin gereğine inanmalaıydı.”⁷⁷

Abdulhamid bir beyanında bu durumu şöyle ifade etmişti; “Rumelinde ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve herşeyden evvel içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize mal etmek şarttır” Göçebe durumunda olan ve imparatorluğun bir türlü zaptedemediği aşiretleri iskân ederek, ehlileştirilecek, askeri disiplin içine sokulacak olan aşiretlerden “Doğu Anadolu” için kolluk kuvvetleri biçiminde faydalanılacak, düzenli süvari alayları oluşturulacaktı.

İkincisi; Ülke topraklarının bütününde İslamlaştırma politikasının hakim kılınması için, Hıristiyan ve diğer gayri Müslim halkların zorla Müslümanlaştırılması ya da katledilmesi.

Üçüncüsü; gelişebilecek ulusal hareketlerin bastırılmasıydı.

Dördüncüsü ise Kürtlerin aşiretsel yapılanmalarından dolayı, Kürt aşiretlerini birbirine kırdırtmak, rejim karşıtlığından vazgeçirmek, isyanları kanla bastırmaktı.

Hamidiye Alayları için Kürtlerin seçilmesinin iki ana nedeni ise; Kürtlerin

76 Aktaran Yılmaz Demir, 14 Eylül 2003 tarihli “Hamidiye Alayları” adlı makale, internet ortamında “Tarih ve Demokrasi Forumu” adlı internet sitesi.

77 Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi, SSCB Bil. Akad. Doğu Bil. Ens.-Ermenistan SSC Akad. Bil. Ens. Kürt Kom., Pêri Yayınları, İstanbul, 1998 , s. 42-49

nicel olarak aynı zamanda Müslüman da olan en büyük unsur olmalarıydı. İkincisi ise, coğrafyayı çok iyi tanımaları ve iyi savaşçı olmaları idi. Hamidiye Alaylarından bir yıl sonra Aşiret Mektepleri kuruldu. Bunların da iki işlevi olacaktı; Müslüman, Arap çocuklarını ve aşiretlerini imparatorluğa bağlamak ve Hamidiye Alaylarına altyapı oluşturmak Arap, Arnavut, Kürt aşiret reisleri çocuklarını, dönemin “parasız yatılı meslek okulu” bu okullarda okutmuşlardı, zira Aşiret mekteplerinde okuyanların büyük bir çoğunluğu mezun olduktan sonra Hamidiye Alaylarının başına getirilmekteydi. 1895 yılında Patnos, Somaz, Toprakkale, Van, Modak ve diğer bazı şehirlerde bu tür okullar açıldı. Gruplar halinde Kürt, Arap, Çerkez, Arnavut ve diğer halklara mensup çocuklar bu okullarda Osmanlı Mollaları tarafından “panislamist” ilkelerle okutuluyor, şovenist bir eğitimle beyinleri Türkleştiriliyor ve anadilleri başta olmak üzere tam bir asimilasyona tabi tutuluyordu.

Hamidiye Alayları ilk olarak 1894’de, Sason bölgesindeki Ermenileri katletmekle işe başlayacak, 1894–96 arasında süren çatışmalar sırasında ise sayı tam olarak bilinmemekle birlikte, onbinlerce Ermeni bu alaylarca öldürülecekti.⁷⁸ Son derece ironik bir gelişmeyle Hamidiye alayları daha sonra yalnızca Hıristiyan ve gayrimüslim azınlıklara karşı değil, **Dersim ve Musul yöresindeki yerel Kürt ayaklanmalarını da bastırmak üzere kullanılacaktı.**

Ancak bu başarının diğer bir yüzü Kürdistan’da aşiret yapılarının daha da “askerileşmesi” ve toplumsal yapının yeni çelişkilerle bölünmesiydi.

1910 yılına gelindiğinde sayısı 64’ü bulan Hamidiye alaylarının sonunu ise, yaptıkları son katliam olan korkunç 1915 Ermeni Soykırımı getirecekti. Soykırımdan sonra uluslararası gündemde de rahatsızlık yaratmış, Rusya ile giriştikleri çatışmalarda artık eskisi gibi savaşmadıkları görülünce de dağıtılmıştır. Hamidiye Alayları’nın dağılmasından sadece bir yıl sonra ise Kürdistan’da yeni bir isyan dalgası başlayacaktı.

“Ulusal aydınlanma” başlıyor

22 Nisan 1898’de Kahire’de tarihin ilk Kürt gazetesi olan “Kürdistan”ın Miqdat Bedirxan tarafından yayınlanması bir dönüm noktası olmuştu. Kürdistan gazetesi Kürt milliyetçiliğinin bir nevi manifestosu niteliğini taşıyordu. Kürtler açısından “Ulusal Aydınlanma”nın politik, felsefi ve kültürel temelleri bu gazete ile atılmaya başlanmıştır.

Bu gazetenin hemen ardından, Kürd Teavûn ve Terakki Gazetesi (Kurdistan), Rojî Kurd, Yekbûn, Hetawî Kurd, Hevi ve bir dizi gazete, dergi, yayım hayatında mantar gibi bitecekti.

20.yüzyılın başında Kürt ulusal hareketinin önemli politik merkezlerinden

78 David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s. 97–103

Devrimci Marksizm

birisi İstanbul olmuş, ilk Kürt örgütlerinin çoğu politik yaşama burada gözlerini açmıştır. İlk Kürt örgütü olarak bilinen Kürdistan Azm-i Kavî Cemiyeti 1900 yılında burada kurulmuştur.

İkinci Meşrutiyetin ilanından hemen sonra, 1908-1920 yılları arasında muazzam bir hız ve çeşitlilik içinde politik, kültürel ve toplumsal amaçlı bir dizi yeni örgüt ve bu örgütlerin şubeleri İstanbul, Diyarbakır, Bitlis, Van, Elazığ, Erzurum, Süleymaniye, Musul, Mahabad gibi şehirlerde kurulmuştur. Bunlar arasında ilk elden sayılabilecek olanlar şunlardır;⁷⁹

- *Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti (Kürdistan Güçlü İrade Topluluğu/Derneği-1900)
- *Kürdistan Teavûn ve Terakki Cemiyeti (Kürdistan Dayanışma ve Gelişme Topluluğu/Derneği -1908)
- *Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti (Kürt Eğitimini Yaygınlaştırma Topluluğu/Derneği-1910)
- *Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti (Kürdistan İşbirliği Topluluğu/Derneği-1910)
- *Hêvî -Kürt Talebe Cemiyeti (Umut-Kürt Öğrenci Topluluğu/Derneği 1912)
- *Kürdistan Muhiban Cemiyeti (Kürdistan'ı Sevenler Topluluğu/Derneği 1912)
- *Kürdistan Teşri-i Mesai Cemiyeti (Kürdistan Yasal Çalışma Topluluğu/Derneği-1912)
- *Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti (Kürt Bilimleri ve Yayınları Yaygınlaştırma Topluluğu/Derneği 1918)
- *Kürdistan İstiklal Komitesi-1918
- *Kürdistan Teali Cemiyeti (Kürdistan İlerleme Topluluğu/Derneği-1918)
- *Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (Kürt Kadınları İlerleme Topluluğu/Derneği-1919)
- *Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti (Kürt Toplumsal Örgütlenme Topluluğu/Derneği-1919)
- *Kürt Amele Teşkilatı
- *Kürt İstiklal Fırkası
- *Azadi (Bağımsız Kürdistan Cemiyeti-1923)
- * Xoybûn-1927

Kürt aydınlarının örgütlendiği en büyük cemiyetlerden, yayılmaya başlayan milliyetçi dalganın da en önemli kaynaklarından olan Kürt Teali Cemiyeti 1912'de İttihat ve Terakki tarafından kapatıldı. Ancak bu dalgayı, yayımlanmaya devam eden Roja Kurd (Kürt Günü), Hetawe Kurd (Kürt Güneşi), Jîn (Hayat) gibi dergilerle, başlangıçta Cemiyet'e bağlı bir yan kuruluş olan ve Said-i Kürdi'nin kilit bir rol oynadığı Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti ve bu cemiyetin açtığı Kürtçe

⁷⁹ Hasan Uşak, *Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik*, Aram Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 232

eğitimi veren okul sürdürdü. Örgütsel anlamda da, 1912’de özellikle öğrencileri biraraya getiren ve aydınları örgütlemeye daha çok çaba gösteren Hevî (Umut) cemiyetin yerini aldı. Dışarıda uluslararası alanda yaşanan çelişkilere, içeride de İttihat ve Terakki Fırkası ile İtilaf ve Hürriyet Fırkası’nın iktidar mücadelesi, yaşanan politik ve toplumsal çatışmaları arttırmıştı. İmparatorluk merkezindeki çalkantılar Kürdistan’da da bir şekilde tepki yaratıyor, Kürt aydınları ve ileri gelenleri anılan örgüt ve kurumları bir araya getirmek için yoğun faaliyetlerde bulunuyordu.

Yeni yüzyılın ilk büyük isyanı: Bitlis ayaklanması

Kürtlerde başlayan aydınlanma ve hareketlenmenin ışığında, yukarıda aktarıldığı üzere Mayıs 1912’de İstanbul’da değişik Kürt siyasi ve sosyal grup temsilcileri toplanarak, oybirliğiyle bir birlik partisi örgütlenme kararı aldı. Bu kararın ilk somut yansıması olarak, ulusal uyanışın ilk pratiği Bitlis ve çevre vilayetlerde şekillendi.⁸⁰ Bölgedeki Kürt Hareketi yöneticileri bağımsız bir Kürt Beyliği amacıyla yola çıktı. Siirt Vilayetinde, Botan, Şirvan, Eruh, Hizan, Modke, Hoyudş, Diyarbekir (Amed) vilayetinde Mardin, Nusaybin, Midyat, Cizre ve Silvan, Musul vilayetinde Zaho, İztahir, Süleymaniye ve Kerkük, nihayet Van vilayetinde de Başkale, Celikan ve Gorcikan bölgelerinde direnişi başlatmak, merkezi yönetimin kurumlarına, silah depolarına el koymak, kurumun merkezden gelen yöneticilerini kovarak yerine Kürt temsilcileri koymak gibi amaçlar taşıyan birlik, direnişi yönetmek için “İrşad” adında bir örgüt kurdu. Sibki Aziz Bey, Zikri Akid Efendi, Eleşkirt Şeyhi Osman Efendi, Selim Efendi ve Bekir Efendi’den oluşan komite bir taraftan hızla örgütlenme ve yayılma çalışmaları yapıyor, bir taraftan da çalışmalar için halktan vergi topluyordu. Komite, Şirvan’da kurulacak Bağımsız Kürt Beyliği’nin kuruluşunu ve geleceğini tartışmak üzere 1913 ilkbaharında liderleri toplayarak, Rusya ile temas kurmak üzere Kamil Bey’i Tiflis’e gönderdi. Hızlı örgütlenmeden haberdar olan devlet ise İran’dan para desteği ve bildirilerle gelen hayrettin Berazi’yi Türk ajanlar vasıtasıyla öldürerek ilk cevabını verecekti. İsyanın ilk büyük patlaması, yine Bitlis’te direnişin liderlerinden Mele Selim’in tutuklanması üzerine çıkan silahlı ayaklanma ile oldu.

İsyancılar Komaç, Tatik ve Hizan’da karakol ve birlikleri basılarak Türk askerlerin silahlarına el koydu. Mayıs 1914’e gelindiğinde Bitlis’teki tüm önemli mevziler Kürtlerin elindeydi. Buna karşılık devlet Van, Muş, Erciş ve çevre vilayetlerden yoğun asker ve mühimmat sevkiyatı ile birliklerin başına getirilen İhsan Paşa eliyle şiddetli bir saldırı başlattı. Daha sonra müttefik Almanya’nın ünlü komutanı Von Sanders de “teftiş” bahanesiyle direnişin yayılma eğilimi taşıdığı Erzurum ve Erzincan bölgesinde bu saldırılara eşlik edecekti. Askeri saldı-

80 Tori, *Tarihte Kürt-Türk İlişkileri*, Pêri yayınları, İstanbul, 2002, s. 183

Devrimci Marksizm

rılara ilgili, ilgisiz binlerce Kürdün tutuklanması, daha sonra bir devlet geleneği haline gelecek olan ev yakmalar, "mıntika boşaltmalar", direnişçilerin örgütsüzlüğü ve dağımlığı ve nihayet ciddi oranda direnişçinin ilerleyen aşamalarda saf değiştirmesi eklenince, ayaklanma iki ay gibi bir sürede bastırıldı. İlk adımda Şeyh Said Ali ve Şehabettin idam edildi, Kamil Bedirxan tutuklanarak İstanbul'a gönderildi. Bunu, Bitlis'teki Rus Konsolosluğu'na sığınan Mele Selim ve diğer önderlerin, kısa süren diplomatik krizden sonra, Osmanlı askerlerinin konsolosluk binasına girmesi ile teslim alınıp, idam edilmesi izledi. Tarih 21 Haziran 1914'ü gösterdiğinde isyan bütünüyle sonlanmıştı.

Hevî'nin kuruluşunda öncü olan, gücünü etkisini maddi güçten çok, Diyarbakır'daki itibarından alan Cemilpaşazade ailesi üyelerinin çoğu I. Paylaşım Savaşı'nın ilan edilmesiyle askere alınınca Hevî de faaliyetlerini durdurmak zorunda kalacaktı.

I. Emperyalist Paylaşım Savaşı'nın Kürtler açısından en önemli sonucu, yüzyıllardır Ermenilerle iç içe yaşadıkları bölgelerin, az önce bahsedildiği gibi Hamidiye Alayları'nın da önemli rolüyle tehcir ve kitlesel soykırımla Ermeni halkından arındırılması oldu. Bu da Kürtlerin yaşadığı bölgelerin etnik yapıları bakımından, neredeyse homojen bir hale gelmesi demektir, bu durumun ise savaş izleyen 20 yıl boyunca Kürt hareketleri üzerinde önemli bir etkisi olacaktır. Savaş yıllarında Kürt politik örgütlerinin eylem ve etkinliklerinde bir gerileme görüldüyse de, Sevr görüşmeleri ve sonrasında, bu eylem ve etkinlikler yeniden canlılık kazandı.⁸¹

Sevr: Hayâl ve hüsrân

Mondros mütarekesinin hemen ardından Kürt Teali Cemiyeti Abdülkadir Bey, Babanzade Şükrü Paşa ve Bedirxanlar'dan Emin Ali Bey tarafından yeniden kuruldu. Ancak Şurayı Devlet Başkanı olan Seyyid Abdülkadir "Kürtlerin istiklal değil muhtar bir idare istedikleri"ni belirten bir açıklama yapınca Cemiyet ikiye bölünecek ve bağımsızlık yanlısı Teşkilat-ı İcmaiyye adlı grup kendisini Hevî'nin son yayın organı Jîn aracılığıyla ifade etmeye başlayacaktı. Bu esnada I. Paylaşım Savaşı'nda gerek merkezde gerek Kürdistan'da İstanbullu aydınlar, yerel halkla çok daha yakın ilişkiler kurmuş, Diyarbakır başta olmak üzere çeşitli taşra merkezlerinde kendilerini Kürt Teali Cemiyeti'nin şubesi ilan eden birçok Kürt Kulübü'nün açılmasıyla çok ciddi temsil yetkisi kazanmışlardı. Örneğin İstanbul'da çoğunluğunu hamalların oluşturduğu Kürt loncaların kendi sözcülerinin Seyyid Abdülkadir olduğunu bildirmesi, işgal kuvvetlerinin Kürt Teali Cemiyeti'ni ciddi bir muhatap olarak kabul etmelerine yol açacaktı. Barış gö-

81 Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Hêvîya Gel Yayınları, Köln, 1990, s. 21

rüşmeleri için Paris'e giden Osmanlı heyetinin başında bulunan Şurayı Devlet Başkanı Seyyid Abdülkadir “Türklerin şu düşkünlik zamanında onlara darbe indirmekliğimizin Kürtlük şiarına yakışmadığı” açıklamasıyla Kürdistan'ın bağımsızlığının barış görüşmelerinde karara bağlanmasına karşı çıkıyor, buna karşılık Kürtlerin bir diğer temsilcisi Şükrü Paşa ise manda yönetimi altında ya da Ermenistan'la konfederatif bir yapılanma içerisinde “Bağımsız Kürdistan” tezini savunuyordu. Nihayet, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr antlaşmasının 89. Maddesi Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde kurulacak Ermenistan'la Türkiye arasındaki sınırın tespiti konusundaki kararı ABD başkanı Wilson'a bırakıyordu. Wilson Amerikan mandası altında olacak bu Ermenistan'ın sınırlarını Muş, Erzincan, Bingöl, Ağrı ve Iğdır'ı da içerecek şekilde genişletti. Anlaşmanın 62. maddesi “Fırat'ın doğusu ve Ermenistan'ın güneyinde yaşayan” Kürtlere yerel özerklik verilmesini öngörüyor, 64. madde ise “62. maddenin kapsamı içinde bulunan Kürt halkı, yani bu bölgede bulunan halk çoğunluğu(nun), Türkiye'den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunu izhar ederse ve milletler topluluğu konseyine müracaat ederse ve şayet konsey de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğu kanaat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye'nin bu tavsiyeye aynen uymasını” karar altına alıyordu.⁸²

Burada çarpıcı olan şey; Ermenistan'ın sınırlarının ABD başkanı Wilson'un kararı doğrultusunda belirlendiği durumda, bu haliyle kurulsaydı bile potansiyel Kürt Devleti'nin Kürtlerin yaşadığı toprakların en yoksul ve verimsiz üçte birini oluşturan Harput, Dersim, Hakkari, Siirt ve Diyarbakır ile sınırlı olacağı anlamına geliyordu. Bu gelişmeler üzerine, daha barış görüşmeleri sürerken gerçekleşen uzun tartışmalarla birlikte Mustafa Kemal ve adamlarının Kürt vekillerinin çoğunu “bir şekilde” ikna etmesi⁸³ üzerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne sadık “hükümet” kuvvetleri Ağustos ayı içerisinde Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti'ni kapatacak ve cemiyetin en faal üyelerinden Ekrem Cemil Paşa şehirden kaçarak İstanbul'a gitmek zorunda kalacaktı. Eylül ayı içerisinde ise yine güney vilayetlerinde Paris Barış Görüşmeleri adına bölgede nüfus tespiti çalışmaları yapan bir İngiliz heyetinin çalışmaları Mustafa Kemal'in emriyle durdurulmuş, yıl sonuna kadar güney vilayetleri ileri gelenlerinin büyük çoğunluğu Kuvayı Milliye hareketi içinde yer almaya ikna edilmiş, yapılan seçimlerde Müdafaa-i Hukuk

82 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt 6, s. 1904

83 Bu “ikna” süreci esasen M.Kemal'in pragmatik politika yapış tarzının önemli bir göstergesidir. Bu konudaki görüşmeler için bkz. İsmet Şerif Vanlı'nın “Dünden Bugüne Kürt Sorunu ve Geleceğe Dönük bazı Çıkarsamalar” adlı alıntı ağırlıklı uzun makalesi, Özgür Üniversite Forumu “Ortadoğu” Dosyası, 3/1998, Ankara. Aynı şekilde daha kapsamlı ve “içerden” bilgi için bkz. Neredeyse tamamı resmi belgelerden oluşan, Doğu Perinçek, *Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999

Devrimci Marksizm

Cemiyeti'nin adayları kazanmıştı. **Yani başlangıçta birazcık umut vaad eden, Kürtleri hayâle sevk eden Sevr süreci Kürtler için yine hüsrânla sonuçlanacaktı.**

Ulusal bilinç şaha kalkıyor: Koçgiri

Kemalizmin Kürtleri her türlü burjuva yöntemlerini kullanarak “kazanma” operasyonu, Alevi Dersim ve Koçgiri aşiretleriyle ilgili olarak başarılı olamamıştı. Bu aşiretler hem Alevi oldukları için, hem de yaşadıkları coğrafyanın ulaşıl-mazlığı sayesinde merkezi Osmanlı iktidarı karşısında özerkliklerini koruyabilmiş olma özellikleri ile çoğunluğu Sünni olan Kürt aşiretlerden farklı idi. Merkezi devlet vergi vermemiş, I. Paylaşım Savaşı'nda savaşmamış, 1915 Ermeni soy-kırımına ve devamında gelen şiddet olaylarına katılmamıştı. Üstelik 1916 yılında Ruslar Dersim sınırlarına ulaştığında, Koçgiri aşiretinin reisi Mustafa Paşa'nın kâatibi, efsanevi şair ve direnişçi Alişer Efendi vasıtasıyla Sivas merkezli bağım-sız bir Kürdistan talebiyle onlarla diplomatik temaslar kurmuşlardı. Ruslarla anlaşma sağlanamayınca Alişer Efendi politik önder vasfıyla bu kez farklı aşiretler içerisinde ulusal bir başkaldırı örgütlemeye çalışıyordu.

Koçgiri aşiretinin Kuvayı Milliye'ye karşı muhalefeti, onları İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'ne yaklaştıracaktı. Koçgiri mensubu Alişan Bey, Millet Meclisi başkanlığına ve cemiyet aracılığıyla Paris'teki barış görüşmelerine çektiği telgrafta “...meclisteki mebusların Dersim'i temsil hakkına sahip olmadıklarını, Dersim'in müstakil bir idare istediğini, ancak bu milli talebin Ankara Hükümeti tarafından kabul ve resmen ilanından sonra Kürdistan'ın bir konfederasyon şek-linde hükümetle işbirliği yapabileceğini” bildirdi.⁸⁴ 1920 yazında, cephe gerisinde, Sivas ve Elazığ yörelerinde Koçgiri aşiretleriyle Kuvayı Milliye arasında da ilk çatışmalar çıktı. Daha sonra Koçgiri ve Dersim aşiretleri arasında kalıcı bir ittifak kurulmasını sağlamak üzere Kasım 1920'de Alişan Bey, 100 kadar askerle birlikte Dersim dağlarını aşarak Hozat'a geçti ve burada toplanan Dersim aşiret-leriyle birlikte ünlü Hozat muhtırası hazırlandı.

Hozat aşiret reislerinden Meço Ağa tarafından “24 saat içinde cevap ge-tirmezsen gözlerini oyarım” tehdidiyle Dersim Mutasarrıfı Rıza'ya iletilen ünlü muhtıranın içerdiği başlıca talepler şunlardı:

1. Kürdistan Muhtariyet İdaresi'ne(özerk Yönetimi) muvafakat eden İstanbul Saltanat Hükümeti'nin bu baptaki kararının Ankara Hükümeti'nin kabul edip et-medığının açıklanması;

2. Kürdistan Muhtariyet İdaresi konusunda Mustafa Kemal hükümeti'nin ivedi olarak yanıt vermesi;

84 Koçgiri Halk Hareketi 1919-1921, Kolektif Çalışma, Komal Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 52

3. Elaziğ, Malatya, Sivas, Erzincan hapisanelerindeki bütün Kürtlerin derhal bırakılması;

4. Kürt çoğunluğu bulunan muntukalardan Türk memurların çekilmesi;

5. Koçgiri muntukasına gönderildiği haber alınan müfrezelerin derhal geri çekilmesi.

Görüldüğü gibi yüzyılın ilk büyük Kürt isyanı olan Koçgiri İsyanı'nda başından beri **son derece ileri ulusal talepler** ileri sürülüyordu.

Koçgiri İsyanı'nın bir diğer özelliği, sembolik olarak bu topraklarda göndere Kürdistan bayrağı çekilen ilk isyan olmasıydı.⁸⁵

Sonuç olarak Koçgiri İsyanı 17 Haziran'da kanlı bir biçimde bastırılacak ve Alişer Efendi ve Baytar Nuri idam edilecekti. İsyân sırasında orduya gönderilen tenkil emri ise bugün yapılanların “ata”sı olması anlamında çok önemli bir belgedir. Aynen şöyle:

“Tahrirçi, karıştırıcı ve eşkiya reisi olanlar yakalandıkça tutuklu olarak ve kaçmalarına hiçbir şekilde meydan verilmeyerek Sivas Merkez Komutanlığına sevk ve teslim olunacaklardır. Bunların isyan ve eşkiyalıkta ayak direyenlerin mallarına el konulacak ve en yakın hükümet merkezine teslim ile evleri yakılacak ve yıkılacaktır. Ayaklanmakta ve eşkiyalıkta ayak direyenler tek kişiler olmayıp da köy halkı oldukları takdirde bu işlem bütün köy için uygulanacaktır.”⁸⁶

Bazı şeyler hiç değişmiyor değil mi?

İki karakterli isyanın adı: Şeyh Said

29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı ile birlikte Kürt aydınlarında yeni bir hareketlenme ve buna bağlı olarak örgütlenme süreci başladı. Büyük ve söz sahibi aşiret reisleri ve şeyhlerin, Hamidiye alaylarından yetişmiş subayların da içinde bulunduğu bu örgütlenmenin öncüleri ise, Cibran aşiretinden Albay Halit Bey ve Bitlis emirlerinin soyundan gelen Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey'di. Yusuf Ziya Bey'in, 1923'teki İkinci Meclis seçim çalışmalarından yararlanarak ilişki kurduğu kişiler arasında, daha sonra ayaklanmaya adını verecek olan özellikle Diyarbakır'ın kützeydoğusundaki Zazalar arasında çok etkili olan Şeyh Said de vardı. Gizli örgüt olarak Azadi adını alan bu grup, ilk kongresini 1924'te yaparak “bütün Türkiye Kürdistanı ölçeğinde genel bir ayaklanmanın çıkarılmasına ve

85 Bu “bayrak olayı” 6 Mart günü Koçgiri aşiretinin bir günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdiği Ümraniye'de gerçekleşmişti.

86 *Koçgiri Halk Hareketi 1919-1921*, Kolektif Çalışma, Komal Yayınevi, İstanbul, 2006.

bunun için yabancı güçlerle ilişki kurulmasına” karar verdi. Mart 1924’te hilafetin kaldırılması, bu ayaklanmanın “ulusal” niteliğinden çok “dinsel” yanının ön plana çıkarılmasına malzeme olacak bir şekilde, Azadi’nin propagandasında dini unsurlardan giderek artan ölçüde yararlanılması sonucunu doğuracaktı. Ağustos 1924’te Nasturi ayaklanmasını bastırmak üzere gönderilen alaydaki Kürt subayların Yusuf Ziya Bey’in gönderdiği şifreli bir telgrafi yanlış anlamaları üzerine gelişen olaylar sonucunda Yusuf Ziya ve Albay Halit Bey de dâhil olmak üzere, önder kadroların önemli bir bölümü tutuklanmış, Şeyh Said yalnız kalmıştı. 1924 kışı başında anayurdu olan Hınıs’tan ayrılarak, Çebekçur, Palu, Lice ve Hani yörelerini kapsayan uzun bir gezi sonrasında rivayete göre 1925 kışı içerisinde Şeyh Said, Azadi’nin ikinci bir kongresini toplamayı ve burada savaş planlarını tespit edecek bir savaş konseyi oluşturmayı başarmıştı. Öngörülenden erken başlatılan ayaklanmada isyancılar 4 Şubat’ta Darhîni şehrini ele geçirerek bağımsız Kürdistan’ın başkenti ilan ederek, Diyarbakır üzerine doğru hareket ettiler. Aynı sırada, Şeyh Said’in isyan bayrağını açtığını haber alan diğer aşiretler değişik yörelerde yeni cepheler de açıyorlar, hiç değilse Murat çayı vadisinde ayaklanma genel bir nitelik kazanıyordu.

Buna Çemişkezek ve Pötürge gibi yörelerde de doğrudan doğruya savaş konseyi tarafından örgütlenmemiş kendiliğinden ayaklanmalar eklendi. Çebekçur, Maden, Siverek, Ergani gibi kasabalar ciddi bir direnişle karşılaşılmadan ele geçirildiler. Şeyh Said’in oğlu Şeyh Ali Rıza’nın kumandasındaki aşiretler Muş ve özellikle Azadi önderlerinin tutuklu bulunduğu Bitlis’i almak üzere doğuya doğru hareket edince, bu haberi alan vilayet yetkilileri Cibranlı Halil’le Yusuf Ziya Bey’leri hücrelerinde öldürecekti. Giderek kuzeye yayılan ayaklanma yetersiz örgütlenmeye rağmen Elazığ örneğinde olduğu gibi beklenmedik başarılar da elde edecekti. Bu arada T.C., Fransızlarla varılan özel anlaşma sonucu, kısmen Fransız mandası altındaki Suriye topraklarından geçen Bağdat demiryolu aracılığıyla bölgeye asker taşıyordu. Net bir rakam telaffuz edilmemekle birlikte T.C. isyan dolayısıyla bölgeye 35 bin ila 200 bin arasında Türk askeri sevk edecek, isyanın bastırılması sırasında yine tahminlere göre T.C. ordusu bütün Kurtuluş Savaşı sırasında verdiğinden daha çok daha fazla kayıp verecekti. Bölgeye sevkedilen asker sayısının 200 bin olmuş olması pek muhtemeldir. Zira 20 Mayıs 1921 tarihinde Ankara’daki Fransız Ticaret temsilciliği’ne ordu yetkililerinin yapmış olduğu başvuruda istenen malların listesi şöyleydi: ⁸⁷

- 1)Askerler için 200.000 çift yün çorap
- 2)Askerler için 200.000 çift deri ayakkabı
- 3)Askerler için 200.000 yün elbise
- 4)Askerler için 200.000 yün palto

87 Aktaran Hasan Yıldız, *Kürt Siyaseti ve Modernizm*, Nüjen Yayınları, İstanbul, 1996, s. 78

- 5)Askerler için 200.000 yün kuşak
- 6)Askerler için 200.000 su geçirmez sırt çantası
- 7)Askerler için 200.000 demir veya alüminyum matara
- 8)Askerler için 200.000 battaniye
- 9)Askerler için 200.000 Amerikan tipi 4-6 kişilik portatif askeri çadır
- 10)Askerler için 250.000 savaş sargı paketi
- 11)Askerler için taşınması kolay 3 bin mesafelik bir radyo istasyonu
- 12)Askerler için uçak aletleri
- 13)50.000 kg. gazete kağıdı.

Bu 200.000 rakamı ile ifade edilen malzemelerin 200.000 kişi için tek tertip mi, 100.000 kişi için iki tertip mi, yoksa 50.000 kişi için dört tertip mi olduğu tartışılabilir, rakamların işaret ettiği askeri operasyonların korkunçluğunu tartışmaya herhalde gerek yok!

Şeyh Said İsyanı, Kürdistan tarihinin hiç şüphe yaratmayacak biçimde en yaygın ve en görkemli isyanıdır. Ancak yukarıda kısaca ifade edildiği gibi, gerek önderinin “şeyh” kimliği, gerek isyanın gerçekten de dinsel amaçlarının bulunması, gerekse T.C. ve egemenlerde yarattığı olağanüstü korku, onun ana şiarı olan “ulusal özgürlük” talebinin arka plana itilmesine, bütünüyle din odaklı, gerici bir isyan olarak yansıtılmasına yol açacaktır.

İsyancılar Diyarbakır kuşatmasını kaldırmak zorunda kalacak, bunun üzerine Türk ordusu ile aşiret orduları arasında yaşanan meydan savaşları sonucunda, aşiret orduları korkunç bir yenilgiye uğratalacak, Şeyh Said ve 47 arkadaşı Haziran’da yargılanarak Eylül’de asılacaktı.

İşin ironik tarafı Şeyh Said ve arkadaşlarının idam hükmünü veren İstiklal Mahkemesi’nin etkili üyelerinden Ali Saip (Ursavaş) 1920’den, öldüğü yıl olan 1940’a kadar Urfa ve Adana’dan milletvekilliği yapmış bir Kürttü. Ali Saip’in acımasızlığını, 1920–50 yılları arasında Van milletvekilliği yapmış bir Şeyh olan İbrahim Arvas anılarında şöyle anlatıyor:

“Ne kadar baba oğul mahkûmlar varsa, evvela babasının gözü önünde, oğlunu astırır, sonra babayı asardı. Bu hususta babanın feryadı figanları zerre kadar kalbine tesir etmezdi”⁸⁸

Şeyh Said ve arkadaşlarının idam edilmesi isyanı bitirmeyecek, çete savaşlarıyla sürdürülen ayaklanma, sınırları giderek daha genişleyen bir bölgeye yayılacaktı. Devamında ise Takrir-i Sükûn Yasası ile Türkiye içindeki her türlü muhalefeti, özellikle Kürtleri ve sosyalistleri tamamen susturma yoluna girmiş olan

88 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt 6, s. 1908

hükümet de giderek daha acımasızlaşan şiddet önlemlerine başvuracaktı.

Bağımsız direnişler

Şeyh Said İsyanı'ndan sonra gerçekleşen bağımsız ancak yerel düzeyde etki yapan ve bunlardan da önemlisi Kürt halkının direniş geleneğinin yerel uğrakları olma ve süreklilik taşıması itibarıyla önem taşıyan küçük direnişleri de anmak gerek.⁸⁹ Bunlardan ilki 1925 yılında Şemdinli'ye bağlı Nehri köyünde Seyit Abdullah ve Seyit Müslîh'in adıyla anılan ve 10 Haziran'dan Ağustos sonuna kadar sürer. İkincisi Raçkotan ve Raman aşiretlerinin adıyla anılan, Garzan, Beşiri, Kulp ve Sason çevresinde gelişen isyandır. Bu isyanın temel özelliği ise, bastırılmasında işbirlikçi (caş) Kürt aşiretlerinin rol oynamasıdır. 5 ay kadar süren bu direniş de Şubat 1927'de köy basma ve yüzlerle ifade dilen kitlesel katliam ve önderlerin idamıyla bastırılır. Bir diğer direniş Mutki odaklıdır. Mayıs 1927'de 35 köyün zorla göç ettirilmesine karşı başlatılan bu isyanın önderleri ise; Elîyê Unis (Mehmet Ali Yunus), Şeyh Abdurrahman ve Zorkili Selim'dir. 12 aşiretin ve 1900 silahlı insanın katıldığı direniş, karşısındaki olağanüstü sayıdaki asker ve teçhizatın gücüne ancak 3 ay dayanabilecektir. Bu direnişin bastırılması ise, bölgede 22 köyün fiilen yakılması, kadın çocuk, yaşlı demeksizin yüzlerce insanın, hatta bu insanlara ait hayvanların dahi kurşuna dizilmesi ile tarihe geçecektir.⁹⁰

Ağrı direnişi

1927'ye gelindiğinde, Koçan aşiretine karşı girişilen harekâtın istenilen sonucu vermemesi ve Şeyh Said'in ayaklanmasını izleyen çete savaşlarına son verilmemesi üzerine Kürtlerin yaşadığı bölgelerin büyük bölümünü kapsayacak şekilde bir "Genel Müfettişlik" kuruldu ve bu göreve İbrahim Tali (Öngören) atandı. 1925'i izleyen yıllarda Kürt örgütlerinde çalışmış aydınların örgütlenme faaliyetleri sonucunda Lübnan'ın Bihamdun kasabasında mevcut bütün Kürt örgütlerinin yanı sıra, Türkiye, Irak ve Suriye'de yaşayan muhalif aşiret reislerini de biraraya getiren, bu yönüyle Kürtlerin ilk "ulusal birlik" denemesi olan Xoybûn (Bağımsızlık) örgütünün ilk kongresi toplandı. Kürt aydınları ve halkı üzerinde önemli bir prestije sahip olan Xoybûn 1928 yılında Genel Müfettişlik'e karşı ciddi bir propaganda savaşı yürüttü. Hükümetin "genel af" ilanına ise, Xoybûn her yerde silahlı aşiretleri affa kanmamaya çağırarak bildiriler yayınlamaya karşılık verdi. Tam bu dönemde Nasturi ayaklanması sırasında Irak'a kaçmış olan İhsan Nuri Bey, İran üzerinden Celali aşiretinin ayaklanmış olduğu Ağrı'ya geçmiş, orada isyan etmiş olan aşiret reislerini silahlı bir halk hareketi halinde örgütlemiş, Ağrı adlı bir gazete çıkarmaya başlamış ve Xoybûn'la ilişki kurmuştu. Bu

89 Torf, *Tarihte Kürt-Türk İlişkileri*, Pêri yayınları, İstanbul, 2002, s. 201

90 Torf, a.g.e., s. 213

ilişki sayesinde, Xoybûn o zamana dek birbirinden bağımsız şekilde süren çete savaşlarını Ağrı'ya yöneltti, bunun üzerine Eylül 1928'de T.C. hükümeti İhsan Nuri ile görüşmelere başlamak zorunda kaldı. Görüşmeler devam ederken Celali aşireti reisi İbrahim Heski Tello da Xoybûn temsilcisi olarak “kurtarılmış bölgeler”deki sivil yönetimi devralıyordu. 1929'da kurtarılmış bölgelerin sınırı Van ve Bitlis'in kuzeyine kadar uzanmıştı. İsmet Paşa, görüşmelerin sürmesinin isyancıları güçlendiğine karar vererek (ki doğru bir tespittir) Haziran 1930'da büyük bir askeri bir saldırıya karar verdi. İhsan Nuri bir ay süren çatışmaların sonucunda 1.700 esir almış, 600 makineli tüfek ve 24 top ele geçirmişti.⁹¹ Türk ordularının İran sınırını aşarak Ağrı'yı kuşatması, Sovyetler Birliği'nin diplomatik baskısıyla da İran'ın Kürtlere yardımı kesmesi üzerine, ayaklanma ancak sonbahara kadar direnebilecekti.

Türk ordusunun bu dönem yaptığı büyük saldırının acımasızlığına ve sonuçlarına ilişkin yeterince bilgi almaya yetebilecek nitelikte iki alıntı yapacağız.

Birincisi; bir gazete haberi... Haber 16 Temmuz 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Yusuf Mahzar imzasıyla yayımlanır:

“Eşkiyaya iltica eden köyler, tamamen yakılmaktadır. Zilan harekâtında imha edilenlerin sayısı 15.000 kadardır. Zilan deresi ağzına kadar ceset dolmuştur.”

İkincisi; dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'm, 18 Eylül 1930'da Başbakanlığa sunduğu rapor:

“Erzincan ilindeki incelemelerim sırasında ekonomiyi önemli surette zarara sokan ve bu il dâhilindeki asayişsizliğin en önemli amillerinden olan Aşkîrik, Gürk, Dağbey, Haryi köylerinin tedip ve tenkiline zorunluluk gördüm. (...) bu bölgede çok şımarık bir durum almış olan bütün Kürt köylerine bir etki yapmak ve devlet nüfuzunu hakim kılmak için Erzincan'a nakledilecek bir hava kıtası ile bu köyleri tahrip etmenin uygun olacağı düşüncesindeyim”⁹²

Devlet kaynaklı yoğun fiziki şiddet, yasal alanda da adım adım yükseltilen şiddet ve tehdit dalgasıyla sürdürülecekti. Bu “yasal şiddet ve terör”e ilişkin en çarpıcı örnek ise 1930 tarihli, “1850 Sayılı Yasa”dır. Yasanın birinci maddesini dokunmadan aktarıyorum:

“20 Haziran 1930'dan 10 Aralık 1930'a kadar devlet ya da vilayet temsilcileri, askeri ya da sivil yetkililer, jandarma ya da korucular, ya da üst makamlara

91 *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, SSCB Bil. Akad. Doğu Bil. Ens.-Ermenistan SSC Akad. Bil. Ens. Kürt Kom., Pêri Yayınları, İstanbul, 1998, s. 174-182

92 Halhi, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*. 1972, s. 321

yardım eden, ya da tek başına hareket eden siviller tarafından Erzincan vilayetindeki Pülümür ve birinci müfettişlik bölgesi dahil olmak üzere Erciş, Zilan, Ağrı Dağı ve çevreleyen bölgelerde meydana gelen isyanların takibi ve bastırılması sırasında, tek başına ya da topluca işlenen cinayetler ve diğer eylemler suç olarak görülmecektir.”⁹³

Devlet eliyle bizzat yürütülen, yukarıda örneği aktarılan sistematik şiddet bir yana “katliam” a yardım eden, ya da bağımsız olarak ayrı katliam gerçekleştiren “sivil” katillerin bu denli açık korumasını, 2. Emperyalist Paylaşım Savaşı sonrasında Nazi subaylarını kollamaya çalışan Vatikan bile başaramayacaktı!

T.C. 1932 yılında o güne kadarki zorunlu göç ve iskân uygulamalarını daha da genelleştirip, kurumlaştıracak olan korkunç bir yasa çıkardı. Bu yasaya göre bütün T.C. toprakları dört mıntıka ayrılıyordu:

- “1 Numaralı mıntıka, Türk kültürüne mensup nüfusun yoğun olduğu bölgeler;
- 2 Numaralı mıntıka, Türk kültürü içinde asimile edilebilecek yerler;
- 3 Numaralı mıntıka, Türk kültürüne mensup muhacirlerin (...) serbestçe yerleşebileceği yerler;
- 4 Numaralı mıntıka, sıhhi, maddi, harsi, siyasi, askeri, inzibati sebeplerle boşaltılması şart, açıkça iskân ve ikamet yasak olduğu yerler.”

4 numaralı mıntıka ise münhasıran Dersim’i tarif ediyordu.⁹⁴ Bu ve bunu izleyen ve tamamlayan bir dizi hukuksal saldırıya, 1930’ların ikinci yarısında özellikle Akdeniz ve Balkanlar’da bütün devletleri etki altına almış olan Mussolini ve Hitler faşizminin Ankara’dan da yoğun destek görmesi üzerine, topyekün bir askeri bir saldırı da eşlik edecekti. Bu dönemde Kemalizmin Türkiye algısını göstermek açısından bir yasaya daha göz atmakta fayda var. 1934 tarihli 2510 Sayılı İskân Kanunu, tarumar etme politikalarına altyapı olacak şekilde Türkiye’deki halkları şöyle bölümlendiriyordu:⁹⁵

- “1. Türkçe konuşan ve Türk etnisitesinden olanlar.
2. Türkçe konuşmayan, fakat Türk kültüründen sayılanlar.
3. Ne Türkçe konuşan, ne de Türk kültürüne ait olanlar.”

İkinci maddede Arnavut, Çerkez, Pomak, Tatar... vs. olmalarına karşın “Türk” sayılan Balkan ve Kafkas göçmenleri kastediliyor. Üçüncü maddede ise hiç kuşku yok Kürtler ve Araplar.

93 *Koçgiri Halk Hareketi 1919–1921*, Kolektif Çalışma, Komal yayınevi, İstanbul, 2006, s. 97

94 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt 6, s. 1913

95 Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu; Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 103

Emekçilerin ve ezilenlerin tarihini yazarken, bu topraklarda “bölücülüğün” ne zaman ve kiminle başladığını hatırd tutmakta fayda var!

...ve Dersim

*“Li ser vê riya dejwar
Min jike pir hewar
Da ji bo we jî rojekê
Dunya bibe gûl nihar”
Nûrî Dêrsimî*

*“Bu güç yolda
Ben de imdat (hewar) diye çok bağırdım
Bir gün sizin de
Gül dolu dünyanız olsun diye”*

T.C. hükümetinin 1936’da aldığı Dersim yakınlarına yeni garnizonlar kurma kararı, Kürt aşiretleri arasında büyük bir tepki yarattı. Kürdistan’ın en sıra dışı önderlerinden, örgütçülüğünün yanında cesareti ve mütevaziliği ile halk ve aşiret önderleri arasında çok büyük etki sahibi olan Seyyid Rıza, bölgede askeri garnizon istemeyen aşiretlerin temsilcisi olarak, bu kararın geri alınması için General Abdullah Alpdoğan’la bir görüşme yaptı, ancak bu görüşmede anlaşma sağlanamayınca, geri dönüp bu gelişmeyi diğer aşiret liderlerine aktardı. Görüşmelerin devam edeceği beklentisine rağmen General Alpdoğan bir genelge yayınlamakla “bütün Kürt aşiretlerinden 200 bin silah toplamalarını” istemiş, hemen ardından da yerel garnizonlar yapımına başlanması üzerine bölge halkı bazı şantiyeleri basarak nöbetçilerin silahlarına el koymuştur. Seyyid Rıza, General Alpdoğan’dan “genelgesini iptal etmesini ve Kürt halkının ulusal haklarını güvence altına alan yeni bir bölgesel yönetimin oluşturulmasını” istedi. Bu talebe verilen cevap bölgeye toplam 50.000’in üzerinde insan gücüne sahip üç Kolordu’yu bölgede konuşlandırarak, Dersim’i kuşatmaya almak oldu. Şiddetli çatışmalar başlamış, ancak hükümet büyük saldırı için 1937 ilkbaharını beklemişti. Pilotlarının başında, “ilk Türk kadın pilotu”, Mustafa Kemal’in manevi kızı Sabiha Gökçen’in de bulunduğu hava kuvvetlerinin dağ, taş, köy mezra demeden yaptığı bombardımana, karadan da kimyasal silahlar ve top mermileri eşlik edecekti.⁹⁶

Bu çatışmalar sürerken Elazığ’a arabuluculuk için giden Seyyid Rıza’nın oğlu Bra İbrahim dönüşte İstihbarat Şefi Binbaşı Şevket’in adamları tarafından öldürülecekti. Oğlunu öldürenlerin kendisine teslim edilmesini isteyen Seyyid Rıza’nın bu talebi reddedilecek, bunun üzerine de çatışmalar yeniden başlayacaktı. Eylül 1937’de ise hükümet yetkilileriyle görüşmek üzere Erzincan’a giden Seyyid Rıza tutuklanacak, sorgusu sırasında, kendisine Seyyid Rıza olup olmadığını soran Genel Müfettiş İzzettin Paşa’ya söylediği şu sözler ise tarihe geçecekti:

96 Ahmet Kahraman. *Kürt İsyanları-Tedip ve Tenkil*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, S.303

Devrimci Marksizm

“Ben Dersim’li Rizo’yum, Dersim’de her meşe altında ve her dağ başında binlerce Rizo vardır. Şu halde siz hangi Seyyid Rıza’yı soruyorsunuz?”⁹⁷

18 Kasım 1937’de, sadece 14 gün süren yargılama sonucunda aralarında oğlunun ve kardeşinin de bulunduğu toplam 11 kişi Elazığ’ın Buğday Meydanı’nda asılacak, daha sonra da cesetleri Elazığ sokaklarında halka teşhir edildikten sonra da, bugün hâlâ “güncel” olan bir yöntemle (son olarak 2005 Ağustos’unda Batman Beşiri kırsalında yakalanan HPG gerillalarına yapıldığı gibi) yakılacaktı. Seyyid Rıza’nın, bütün bir yaşamını ve ütopyasını özetleyen son sözleri ise şöyleydi:

“75 yaşındayım. Kürdistan şehitlerine kavuşuyorum. Kürt gençleri intikamımızı alacaklardır. Yaşasın Kürtlük ve Kürdistan”⁹⁸

Devletin deyim yerindeyse uykularını kaçıran Dersim İsyanı’nın bastırılması için 1930 yılında Jandarma Genel Komutanlığı’nın Büyük Erkânı Harbiye’ye sunduğu raporda önerilen tedbirler gelecekteki politikalara yol gösterici nitelikte olması vasfıyla son derece çarpıcıdır.⁹⁹

- A. Asayiş için bir dağ livası bulundurulması,
- B. İcap eden yerlerde blok havuzlar yapılması,
- C. İdari teşkilatı yeniden tanzim ve islah,
- D. Yerli memurların kâmilten çıkarılması, Dersime en iyi memurların tayini,
- E. Yüksek idare memurlarına adeta koloni idarelerindeki salâhiyetin verilmesi,
- F. Propagandaya kuvvet verilmesi ve Türklüğün telkini,
- G. Kürtçe yerine Türk dilinin ikamesi için ilmi ve idari tedbirlerin alınması (Büyük kız çocuklarının okutulması)”

(Yazım hatası belgenin orijinalinde yer almaktadır-Ş.R.-)

Uzun tespit ve verilerle dolu raporun bu maddelerin devamında gelen sonuç kısmı ise en hayati yeridir:

“Hulâsa, Dersim evvelâ koloni gibi nazarı itibara alınmalı, Türk camiası içinde Kürtlük eritilmeli, ondan sonra ve tedricen öz Türk hukukuna mahzar kılınmalıdır.”

Bu raporda yer alan dört esaslı unsur dikkati cezbetmektedir. Birincisi ve

97 *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, SSCB Bil. Akad. Doğu Bil. Ens.-Ermenistan SSC Akad. Bil. Ens. Kürt Kom., Pêri Yayınları, İstanbul, 1998, s. 19

98 *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt 6, s. 1905

99 *Dersim-Jandarma Genel Komutanlığı’nın Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 183

en önemlisi; belki de ilk kez resmi bir belgede “koloni idaresi” kavramı kullanılmaktadır. Bilindiği gibi “koloni”, “sömürge”nin Frenkçesidir. Dolayısıyla devletin en azından o bölgedeki sömürgeci rolü açık ve net bir biçimde itiraf edilmektedir. İkincisi; bu itirafla birlikte, hakkını teslim etmek gerekirse sonradan da “iyi” uygulanacak olan “asimilasyon” itirafı gelmektedir. Üçüncüsü; görüyoruz ki bugün de artık bölgenin “ayrılmaz parçası” olan ve birçok katliam ve işkence olayına imza atmış olan özel birim “Dağ Tugayı”nın mazisi oldukça derinmiş. Dördüncüsü ise, son maddedeki “*Büyük kız çocuklarının okutulması*” tedbiri, “sivil örgütlerin” ve burjuva medyasının parlak reklamlarla ve envai çeşit promosyonlarla yürüttüğü “*Baba Beni Okula Gönder*” kampanyasını hatırlatmaktan öte bizzat kendisidir! Ne tesadüf ama; demek bütün bir halkın gözünün içine baka baka, o halkın her halkınki kadar güzel çocuklarını neredeyse hiç anlamadığı bir dilde okumaya, sabahın köründen başlayarak kendi dilini, kültürünü, hâsılı varlığını büsbütün inkâr edercesine “Ne Mutlu Türküm Diyene!” diye bağırmaya çağırın, üstelik bunu “çağdaşlık”, “modernlik” adına çoğunlukla da “sivil toplum örgütlerince” yürütülen bu kampanya **ne yeniymiş, ne orijinal, ne de sivil!**

Bu büyük isyan döneminde farklı kaynaklarca dillendirilen bir iddiaya göre, bölgede en az 40.000’in üzerinde Kürt katledilmiş, yine en az 3.000 kişi zorunlu göçe tabi tutulmuştu.

Dersim’de 1920’de Kuzeyli Kürtlerin manifesto niteliğindeki “Hozat Muhtırası”yla başlayan uzun ve zorlu bağımsızlık mücadelesi yükselişi 18 yıl sonra, 1938 sonunda yine Dersim’de acımasızca bastırılacak, bu süreci ise uzun bir sessizlik dönemi izleyecekti.¹⁰⁰

22 Ocak 2007, Adana

100 Torî, *Kürtlerin Yakın Çağ Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006, s. 188

Marksizm ve ulusal sorun

Burak Gürel

Devrimci Marksizm'in birinci sayısında yayımlanan "Başlarken" başlıklı yazıda emperyalist savaş ve işgallerle belirlenen "sürekli savaş" döneminde "ezilen ulus ve halkların kurtuluşu davasının yeniden ayağa kalkması"nın somut bir olgu olduğuna dikkat çekilmişti.¹ Ulusal bağımsızlık temelinde yürütülen mücadelelerin yeniden canlanması, dünya solunu bu mücadeleler karşısındaki tutumunu netleştirmeye zorluyor. Gerek emperyalist ülkelerde gerekse de dünyanın başka yerlerinde bulunan bir dizi "sosyalist" akım, ulusal sorun konusunda Marksizmin nirengi noktası olan ezen ulus-ezilen ulus ve haklı savaş-haksız savaş ayrımlarını çoktandır unutmuş durumda. Bu akımlar, işgale uğrayan ülkelerin de işgal edenler gibi burjuva devletleri tarafından yönetiliyor oluşunu gerekçe göstererek bu savaşlarda tarafsız kalınması gerektiğini ileri sürüyorlar. Sömürgeci devletler ile sömürgeleştirilen ülkeleri aynı kefeye koyarak Marksizmin en temel ilkelerinden ne derece uzaklaştıklarını kanıtlıyorlar.

Kürt meselesinin 20. yüzyılın çeşitli dönemlerine ve özellikle de son yirmi yıla damgasını vurduğu Türkiye'de ise, ulusal sorun konusunda net tutum almak dün olduğu gibi bugün de devrimci siyaset yapmanın en önemli koşulu. Türkiye solunun 1920'lerin ortasından itibaren etkisinden kurtulamadığı sosyal-şovenizmin özellikle 28 Şubat 1997'den bu yana sol içindeki hâkimiyetini hayli artırdığı hatırlanırsa, bu konuda doğru tutum almanın kazandığı önem daha iyi anlaşılır.

¹ *Devrimci Marksizm*, Yayın Kurulu, "Başlarken," *Devrimci Marksizm*, sayı. 1, s. 11.

11r. Solun önemli bir bölümü, çeşitli gerekçeler uydurarak hemen yanı başındaki ezilen ulusun kendi kaderini tayin hakkına karşı çıkıyor. Resmi ideolojinin ve şovenizmin toplumda yaygınlaştırılması için burjuva rejiminin kendisine verdiği görevleri hevesle yerine getiren (son dönemde saflarına bir dizi eski Stalinist ekibin de katıldığı) “kapıkulu solu”nu bir yana bıraktığımızda dahi, tablonun geriye kalan bölümü iç açıcı hale gelmiyor. İttihat ve Terakki Partisi’nin liderlerinden Talat Paşa’yı “dürüst devlet adamı” olarak tanımlayan ve onun Ermeni politikasını meşru gördüğünü açıkça ilan eden TKP’den² Kürt meselesinde resmi ideolojinin çizdiği sınırların dışına çıkamayan ÖDP’ye³ uzanan çok geniş bir kesimin varlığı, Türkiye solunun önemli bölümünün enternasyonalizmden ne ölçüde uzaklaştığını kanıtıyor. Bu nedenle, ulusal sorunda Marksizmin programatik tavrını savunmak giderek daha önemli hale geliyor.

Bu yazı çerçevesinde, ulusal soruna ilişkin Marksist politikanın iki temel bileşenini inceleyeceğiz. Öncelikle ulusların ve dillerin tam eşitliğinin kabulüne bağlı olarak ortaya çıkan “ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı”nın (UKKTH) devrimci Marksist bir programatik ilke haline gelişine yakından bakacağız. Bunun ardından, Komünist Enternasyonal’in ikinci ve dördüncü kongrelerinde sömürgelerdeki (özellikle de “Doğu Sorunu” başlığı altında tartışılan Asya ülkelerindeki) ulusal bağımsızlık savaşlarına ilişkin genel bir mücadele yöntemi olarak öne çıkarılan “anti-emperyalist birleşik cephe” taktiğini inceleyeceğiz. Bu iki başlığın incelenmesi sırasında göreceğimiz gibi, Marksizmin ulusal soruna ilişkin politikası uzun bir döneme yayılan tartışmaların ürünüdür. Marx ve Engels, ulusal soruna ilişkin komünist siyasetin temelini atmışlardır. UKKTH’yi yalnızca genel bir ilke olarak değil, ulusal kurtuluş savaşları ile uluslararası proletaryanın dünya devrimi mücadelesini birbirine bağlayacak biçimde tarif ederek devrimci partinin siyasi programına yazan Lenin olmuştur. Lenin, İkinci Enternasyonal içinde sömürgeciliğin devamını savunan sosyal-şovenlere, ulusların kaderlerini özgürce belirleme hakkına önce sahip çıkıp daha sonra bunu gereksiz bulduğunu açıklayan Karl Kautsky gibi İkinci Enternasyonal önderlerine, emperyalizm çağında ulusal sorunun önemini kalmadığını öne sürerek ezilen uluslara geleceklerini özgürce belirleme hakkının tanınmasının milliyetçiliğe taviz vermek olduğunu iddia eden Rosa Luxemburg’a ve nihayet Bolşevik Partisi’nin içinde Luxemburg ile benzer görüşleri savunan Nikolay Buharin ve benzerlerine karşı yürüttüğü kararlı mücadelenin sonucunda Marksizme büyük bir katkı yapmış-

2 TKP’nin yayın organı *Komünist* gazetesinde “Komünistin Tavrı” başlıklı köşede yayımlanan söz konusu yazı için bkz: Tevfik Çavdar, “Günümüz koşullarında Talat Paşa’yı anlamak,” *Komünist*, sayı. 260, 7 Nisan 2006.

3 Bu tutumun eleştirisi için bkz: Şiar Rışvanoğlu, “‘Halkların postmodern kardeşliği’, ya da ÖDP Kemalizmle hesaplaşmaktan kaçmaya devam ediyor hâlâ!,” <http://www.iscimucadelesi.net/gundem/gundem240706.htm>

Devrimci Marksizm

tır. Bu nedenle, devrimci Marksistlerin ulusal sorundaki temel referans kaynağı Lenin'in yapıtıdır. Bununla birlikte, Ekim Devrimi'nden Komintern'in ilk dört kongresine uzanan süreçte ulusal soruna, özellikle de ulusal bağımsızlık hareketlerine ilişkin siyasi programın oluşturulmasına büyük katkı yapan Hindistanlı komünist Manabendra Nath Roy'u unutmamak gerekir. Yine aynı dönemde ulusal soruna ilişkin geçmişteki hatalı tutumunu terk eden Lev Trotskiy'in Lenin sonrası dönemde bu alanda sergilediği pratik de dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, bu yazıda ulusal soruna ilişkin programın oluşturulmasındaki kolektif emeği gözden kaçırmayan bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte, ulusların kaderlerini tayin hakkı ilkesinin ve anti-empyrialist birleşik cephe politikasının Sovyetler Birliği ve Komintern tarafından uygulanışına ilişkin olarak eleştirel bir bilanço çıkarılacaktır.

Marksizmin ilk döneminde ulusal sorun

Marx ve Engels'in genel olarak ulusal soruna, özel olarak da sömürge halkların deneyimlerine ilgisiz kaldığı, hatta kapitalizm-öncesi toplumların kapitalizme geçişini ve modernleşmesini sağladığı gerekçesiyle sömürgeciliği ilerici gördüğü iddiası postmodernizmin bir varyantı olan post-kolonyal teorinin akademi dünyasındaki artan etkisiyle birlikte- son otuz yılda giderek daha fazla kabul edilirdi. Bu fikri sorgusuz sualsiz kabul edenlerin postmodernlerden ibaret olmadığını anlamak için "Marx ve Engels'in sömürgeciliği meşrulaştıran tavrının Lenin tarafından düzeltilmesi"ni ileri süren onlarca yazının bugünkü sol yayınlarda da geçmişten daha fazla yer aldığı hatırlamak yeterli. Öncelikle Marksizmin eleştirel bir düşünce olduğunu ve Marksist teorinin de bu eleştiriden muaf olmadığını hatırlatmak gerekiyor. Bunun da ötesinde, burada öne çıkarmaya çalışacağımız husus Marx'ın Hindistan ve sömürgeler konusundaki tespitlerinin ayrıntılarından ziyade genel olarak sömürgeler ve ezilen uluslar konusundaki politik pratiğidir. Bu uyarıyı akılda tutarak Marx ve Engels'in bu sorunlara ilişkin tavrını kısaca gözden geçirelim.

Marx ve Engels'in ulusal sorun konusundaki ilk dönem yazıları belirli bir gerilimi içinde taşır. Bir yandan ulusal ezilmişliklere dikkat çekilip hâkim ulusların sömürgeci politikaları kınanırken diğer yandan ezilen ulusların bir bölümüne karşı bir tür güvensizlik duyulduğu ortadadır. Örneğin Engels 1866'da *Commonwealth* dergisi editörünü gönderdiği mektupta kendi geleceğini belirleme hakkının yalnızca İtalya, Polonya, Almanya ve Macaristan gibi "Avrupa'nın büyük ve iyi tanımlanmış tarihsel uluslarına" tanınabileceğini yazmıştır.⁴ Bu mektuba dikkat çeken Nigel Harris, Marx ve Engels'in 1870 öncesi dönemde geleceğini özgürce

4 F. Engels, "To the editor of *The Commonwealth*," *The Commonwealth*, sayı. 160, 31 Mart 1866, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1866/03/24.htm#1>

belirleme hakkına sahip olma kıstasını politik taktiklere bağılı olarak genişletilebildiklerini, ancak son kertede bu hakkı herhangi bir politik önemi olmadığı iddia edilen ve “tarihsiz halklar” olarak tanımlanan bazı uluslara tanımakta fazla istekli davranmadıklarını belirtiyor.⁵ Buradaki kararsızlığın savunulacak bir tarafının olmadığı açıktır. Ancak buradan sömürgeciliğin desteklediği sonucunu çıkarmak doğru olmaz. Tam tersine, Marx, Britanya’da bir proleter devrimi gerçekleşmeden veya Hindistan ulusal bağımsızlığını kendi başına kazanmadan Hindistan’daki sosyal dönüşümün tamamlanamayacağını açıkça belirtmiştir.⁶ Yazının ilerleyen bölümlerinde görüleceği gibi, Marx ve Engels ezen ulus-ezilen ulus çelişkinin ortaya çıktığı her durumda ezilen ulustan yana tavır koymuştur.

Marx ve Engels, özellikle İrlanda’daki ulusal kurtuluş hareketine yönelik siyaset belirlemeye çalışırken ulusal sorun konusundaki eksiklerini gidermeye başladılar. İrlanda sorunu iki açıdan önemliydi. Birincisi, Britanya İmparatorluğu’nun İrlanda’yı işgal ederek sömürgeleştirmesine karşı bu ülkenin bağımsızlığını hedefleyen bir direniş hareketi ortaya çıkmıştı. Bununla bağlantılı olarak ortaya çıkan ikinci sorun Britanya işçi sınıfı içindeki ulusal bölünmüşlük meselesiydi. Sömürgeleştirilen İrlanda’dan İngiltere’deki sanayi merkezlerine yoğun bir işçi göçü yaşanıyordu. Bu durum, bugün de Türkiye ve dünyadaki örneklerine aşına olduğumuz göçmen işçilere yönelik ayrımcılık problemini doğurmuştu. İrlandalı göçmen işçiler en ağır işlerde en düşük ücretlerle çalıştıkları yetmezmiş gibi bir de İngiliz işçi sınıfına pompalanan ırkçı önyargılarla boğuşmak zorunda kalıyorlardı. Ulusal kimliklerinden ve dini inançlarından dolayı aşağılanmaktaydılar. Ortak sınıf düşmanına karşı birlikte mücadele etmek yerine birbirine düşen işçi sınıfının tamamı bundan zarar görüyordu.

Marx, dönemin Britanya işçi sınıfı hareketinin (Çartist hareket) zayıflığının esas nedeninin bu bölünmüşlük olduğunu tespit etti. Ardından, Çartist hareketin işçi sınıfının birliğine zarar veren şovenist önyargılara karşı mücadele etmesi gerektiğini saptadı. Günümüzde aynı sorunlar karşısında soyut birlik ve kardeşlik çağrıları yapan sosyal-şovenlerden farklı olarak, sorunun esas kaynağının Britanya’nın İrlanda üzerindeki sömürgeci egemenliğinde yattığını ısrarla vurguladı. İngiliz ve İrlandalı emekçilerin kardeşleşmesinin yolu, İngiliz işçilerinin İrlandalılara karşı tüm şovenist önyargılarından arınmasından ve İrlandalıların Britanya’dan ayrılarak kendi ulusal devletlerini kurma hakkını savunmasından geçiyordu.⁷ Marx 1870’te bu tutumunu yalın bir ifadeyle açıkladı: “Başkasını ezen bir ulusun kendisi de özgür olamaz.” Bu yalnızca İrlanda sorununa ilişkin bir saptama değildi. 1848’de “tarihsiz halklar” olarak tanımladığı Avrupa’daki

5 Nigel Harris, *National Liberation*, Londra, New York: I.B. Tauris, 1990, s. 42.

6 Karl Marx’ın 8 Ağustos 1853’te *New York Tribune*’de yayımlanan yazısından aktaran: Harris, s. 42.

7 Marx’ın Meyer ve Vogt’a yazdığı 10 Aralık 1869 tarihli mektuptan aktaran: Harris, s. 45.

Devrimci Marksizm

imparatorlukların sınırları içinde yaşayan farklı ulusların önündeki tek alternatifin asimilasyon olduğunu yazan Engels, 1890'a gelindiğinde bu tutumunu değiştirerek Macar, Rumen, Sırp, Bulgar, Arnavut, Yunan ve Türk halklarının kendi geleceklerini özgürce belirlemelerini şart koşuyordu.⁸

Öte yandan, kapitalizm geliştikçe ulus olgusunun kendiliğinden aşılacağını ileri sürerek işçi hareketine siyasetsizlik önerenler bugün olduğu gibi o dönemde de eksik değildi. Proudhon taraftarları, I. Enternasyonal'in 1864'teki bir toplantısı sırasında kapitalizmin gelişimi sayesinde ulus kavramının demode olduğunu ilan ederek ulusal bağımsızlık hareketlerine karşı çıkılmasını önerdiler. Kapitalist gelişmenin sonucunda tek bir dünya ekonomisinin ortaya çıkması gerçeğinden bu süreçle birlikte ulusal çelişkilerin otomatik olarak aşılacağı sonucunu çıkaran bu mekanik ekonomizme karşı, Marx ve Engels tarihsel gelişmenin çelişkili doğasını öne çıkardılar. Engels, kapitalizmin uluslararası niteliği ile farklı ülkelerin burjuvazilerinin birbirleri ile olan rekabettinin aynı gerçeğin parçaları olduğunu ortaya koyuyordu. Engels'e göre, gerek farklı ulusların burjuvazilerinin birbirleriyle rekabeti (gelişmiş kapitalist devletlerin kendi aralarındaki savaşlar), gerekse de sömürgeciliğin ezen uluslar ile ezilen uluslar arasındaki çelişkileri körüklemesi nedeniyle kapitalist üretim biçimi çerçevesinde ulusların ve ulusal çelişkilerin aşılması imkânsızdı.⁹ Bu durumda, enternasyonal işçi hareketinin ulusal sorunu ciddi bir politik mesele olarak kavraması ve politik programını buna göre oluşturması zorunluydu. Aksi halde, sorunu görmezden gelenlerin niyetinden bağımsız olarak ulusal baskılara, işgallere ve sömürgeciliğe hizmet edilmiş olurdu:

Fetheden bir milletin mensupları, fethettikleri ve özgün milliyet ve pozisyonlarını unutmaları için baskı yaptıkları milletten "milli farklılıkları gömmelerini" vs. isteselerdi, bu enternasyonalizm olmazdı; bu, boyunduruğa teslim olmalarını öğütlemekten ve enternasyonalizm kılıfı altında fetheden ülkenin hakimiyetini haklı çıkarmaya ve sürekli kılmaya çalışmaktan başka bir şey olmazdı.¹⁰

Sömürgeciliğe karşı alınan bu kararlı tutum, tıpkı İrlanda sorununda olduğu gibi haklı savaş-haksız savaş ayrımının yapılmasını gündeme getiriyordu. Marx ve Engels, **haklı savaş** olarak tanımladıkları **ulusal kurtuluş savaşlarında** sömürgeci devletlere karşı ezilen ulusların yanında tavır aldılar. Marx ve Engels'in burjuva aydınlanmacılığından kopmadığı ve sömürgeciliğe taviz verdiği hurafelerini uydurarak teorik yenilik yaptığını zannedenlerin Engels'in "İkinci Afyon Savaşı" (1856-59) sırasında Çinlilerin Avrupalılara karşı gösterdiği direnişe iliş-

8 Engels'in "Rus Çarlığı'nın Dış Politikası" başlıklı metninden aktaran: Harris, s. 48.

9 Engels, "The Festival of nations in London," 1845 ve Marx, "Speech on the question of free trade," 1848; aktaran: Michael Löwy, *Fatherland or Mother Earth? Essays on the National Question*, Londra, Sterling, Virginia: Pluto Press, 1998, s. 6.

10 Engels'in 14 Mayıs 1872 tarihli konuşmasından aktaran: Harris, s. 47

kin yazdığı şu satırları dikkatle okumaları yararlı olur:

Halk kitlesi yabancılara karşı mücadelede aktif, aktif ne demek fanatik bir rol üstleniyor. Ellerine geçirdikleri her yabancıyı kaçırıyor ve öldürüyorlar. Bütün Çinlilerin bütün yabancılara karşı bu evrensel isyanına ve bu isyanın bir imha savaşı karakteri kazanmasına İngiliz hükümetinin korsanca politikası yol açtı. Çinlilerin korkunç katliamları konusunda ahlâk hocası kesileceğimize, bu savaşın Çin ulusunu muhafaza amacıyla verilen bir halk savaşı olduğunu kabul edelim.¹¹

Aynı şekilde, Marx ve Engels'in 1839-42 dönemindeki İngiliz-Afgan savaşında Afganları, 1857-59 arasındaki Hint isyanında Hintlileri, III. Bonaparte'nin Meksika seferi sırasında Meksikalıları ve Mısır'daki Arabi Paşa İsyanı sırasında Mısırlıları desteklediklerini kaydedelim.¹²

II. Enternasyonal ve sömürgeler sorunu

Marx ve Engels'in ulusal ezilmişlik ve sömürgeler sorununa ilişkin enternasyonalist tutumu, ulusal sorunu küçümseyenlerin ve sosyal-şovenlerin itirazlarına rağmen İkinci Enternasyonal'in 1896 Londra Kongresi'nde kabul ettiği karar metninde görüleceği üzere genel bir politik tutuma dönüştü:

Kongre bütün milletlerin kendi kaderlerini tümüyle tayin etme hakkını tanıır; ve bugün mutlakiyetin askeri, milli ya da diğer bütün çeşitlerinin boyunduruğu altındaki bütün ülkelerin işçileriyle dayanışma içinde olduğunu ifade eder; Kongre bu ülkelerin işçilerini, bütün dünyanın bilinçli işçileriyle yan yana uluslararası kapitalizmi yenilgiye uğratmak ve uluslararası sosyal demokrasinin hedeflerine ulaşmak için mücadele etmek üzere bu bilinçli işçilerin saflarına katılmaya çağırır.¹³

Ancak, bu politik tutuma görünüşte sahip çıkıp pratikte adım adım şovenizm uyum sağlayan sosyal demokrat parti ve önderlerin sayısı gittikçe artmaktaydı. Bunun nedeni açıktı: sömürgecilik sayesinde elde edilen aşırı kârların bir bölümünün Avrupa'daki işçi sınıfının üst tabakalarına dağıtılması sonucunda

---

11 S.F. Kissin, *War and the Marxists*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1988, p. 30, 31; aktaran: Sungur Savran, *Avrasya Savaşları-Körfez'den Afganistan'a Yeni Dünya Düzeni'nin Kuruluşu*, İstanbul: Belge Yayınları, 2001, s. 52.

12 Savran, s. 52, 53.

13 Aktaran: Löwy, s. 44.

Devrimci Marksizm

oluşan işçi aristokrasisi, gerek sendikaları gerekse de sosyal-demokrat partileri¹⁴ hâkimiyeti altına almaya başlamıştı. İkinci Enternasyonal'in yukarıda alıntılanan kararında ifade edilen politik tutumunun aşındırılması çabaları tam da bununla ilişkilidir. 1896 Kongresi'nden sadece dört yıl sonra, İkinci Enternasyonal üyesi George Bernard Shaw, Avrupalı sosyalistlerin sömürgecilğe tamamen karşı çıkmak yerine "aydınlanmış sosyalist sömürge yönetimi" politikasını benimsemesini öneriyordu.¹⁵ Hemen ardından, 1904'te Amsterdam'da yapılan enternasyonal kongresinde söz alan Hollandalı delege Van Kol, Avrupa sosyal demokrasisinin çürümüşlüğü'nün mükemmel bir örneği olan tarihi konuşmasında "İşçi sınıfının ekonomik kurtuluşunun ardından kendisini hissettirecek olan yeni ihtiyaçlar, ilerideki sosyalist devlet sistemi altında bile kolonilere sahip olunmasını gerektirecektir" diyerek sömürgeciliği savunuyordu. Kol'un "sosyalist sömürgecilik" sistemini savunan önerisi reddedildi.¹⁶ Buna rağmen, işçi aristokrasisinin kalesi haline gelmekte olan enternasyonalin en güçlü seksiyonu Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin içinde sosyal-şoven fikirler hızla yayılmaktaydı. Partinin 1907'deki kongresinde Bernstein önderliğindeki sağ kanat Alman sömürgeciliğinin açıkça desteklenmesi gerektiğini önerdi. Bernstein şöyle diyordu:

Tropik ülkelerin Avrupalılar tarafından işgali, kaçınılmaz olarak yerli halkların yaşamın nimetlerinden faydalanmalarının zarara uğramasına yol açmaz, bugüne kadar da genellikle yaşanan bu olmamıştır. Üstelik, onların işgal ettiği topraklarda barbarların yalnızca koşullu hakkının varlığı tanınabilir. Daha yüksek medeniyet nihai olarak daha yüksek bir hak talep edebilir. Toprağın fethi değil ama işlenmesi, onun kullanımının tarihsel tapusunu verebilir.¹⁷

Sonradan kendisi de sosyal-şovenizm saflarına iltihak edecek olan Kautsky'nin müdahalesi sonucunda "sosyalist sömürgecilik" önerisi reddedildi.¹⁸

14 Bu dönemde "sosyal demokrat" ve "sosyalist" nitelermeleri birlikte kullanılıyordu. Örneğin Lenin'in partisinin ismi Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi idi. Sosyal demokrat partilerin 1914'te emperyalistler arasındaki savaş başladığında kendi hükümetlerinin savaş bütçesine kabul oyu vererek tümüyle karşı-devrimci niteliğe bürünmesinin de etkisiyle Lenin bu sıfatın değiştirilmesi gerektiğine karar verdi. Proleter devrimine önderlik edecek partilerin komünizmi hedeflediklerine dikkat çekerek partinin isminin "komünist" olarak değiştirilmesini önerdi. Bu değişiklik 1917'de gerçekleştirildi. Aynı nedenle, sosyal-şovenist II. Enternasyonal'den ayrılan enternasyonalist devrimci partilerin 1919'da kurduğu yeni enternasyonale Komünist Enternasyonal ismi verildi.

15 Harris, s. 51.

16 a.g.e., s. 52.

17 Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*, İngilizceye çeviren: Edith C. Harvey, Londra: Independent Labour Party, 1909, s: 172, 173; aktaran: Harris, s. 53.

18 Kautsky, 1915-16 döneminde geçirdiği dönüşümü tamamlayarak ulusların kaderlerini tayin hakkının her koşulda tanınmasının kabul edilemez olduğunu savunmaya başlamıştır (Lenin, "Revolutionary proletariat and the right of nations to self-determination," 16 (29) Ekim 1916, Lenin, *The National Liberation Movement in the East* içinde, Moskova: Progress Publishers, 1969, s. 127).

Bu doğru tutumu almasına rağmen Kautsky'nin fikirlerinde de ciddi bir dönüşüm olduğu gözlenmekteydi. Hayatta oldukları dönemde Marx ve Engels'in çalışma arkadaşı olmasının etkisiyle Bernstein ve Kol gibilerinin önerilerini aşırı ve aceleci buluyordu; ancak daha sonraları o da tamamen sosyal-şovenizm saflarına katıldı.

“Sosyalist sömürgecilik” yandaşları, Alman partisinin kongresi ile aynı yıl (1907) Stuttgart'ta toplanan İkinci Enternasyonal kongresinde atağa kalktılar. Van Kol “pozitif sömürge siyaseti” sayesinde sosyalist bir rejimde sömürgeciliğin “uygarlığın bir faaliyeti” olacağını iddia ederken, Alman delege Edouard David “dünyanın tamamının işgali ve sömürsü insanlığın refahı için vazgeçilmezdir... Avrupa'nın sömürgelere ihtiyacı vardır” diyordu. Tartışmaların sonunda konuya ilişkin çeşitli önerilerin karara bağlanması aşamasına gelindi. Val Kol'un hazırladığı karar önerisi 108 lehte oya karşılık yalnızca 127 aleyhte oyla reddedildi. On delege oylamaya katılmamıştı.¹⁹ Sömürgeciliğe karşı amansız bir savaşım veren Engels'in mirası olan İkinci Enternasyonal'de sömürgeciliği savunan bir karar önerisinin delegelerin yarıya yakın bölümünce desteklenmesi, Avrupa sosyal demokrasisininin 1914'teki büyük ihanetinin ön habercisiydi.

Sömürgecilik ve sosyal-şovenizm karşısında Lenin

Stuttgart'ta ortaya çıkan bu olumsuz tablo, sömürgelerin bağımsızlığı ve ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının koşulsuz tanınması konusundaki devrimci mirasın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu gösteriyordu. Henüz iki yıl önce gerçekleşen 1905 Devrimi'nin ardından Çarlık Rusya'sında canlanan ulusal bağımsızlık hareketleri dolayısıyla konuyla zaten hayli ilgili olan Lenin, enternasyonaldeki sosyal-şoven yönelimin Avrupa emek hareketinin çürümesi ile yakın ilişkisine dikkat çekti:

Sömürge konusundaki bu oylamanın önemi çok büyüktür. Bir kere, oylama burjuvazinin kuru-sıkı tehditlerine boyun eğen sosyalist oportünizmi apaçık ortaya koymuştur. İkincisi, Avrupa işçi hareketinin proletaryanın davasına hayli zarar dokunabilecek, ve bu nedenle üzerinde dikkatle durulması gereken olumsuz bir yanını açığa çıkarmıştır... Bununla birlikte, yaygın sömürge siyasetinin bir sonucu olarak Avrupa proletaryası bugün *kısmen* öyle bir duruma gelmiştir ki, bütün toplumu geçindiren *onun* emeği değil, sömürgelerde hemen hemen esaret altına alınmış olan yerli halkın emeğidir. Mesela İngiliz burjuvazisi Hindistan ve diğer sömürgelerin milyonlarca halkından, İngiliz işçilerinden elde ettiği kârın çok üstünde bir kâr elde etmektedir. Bazı ülkelerde bu durum, proletaryayı sömürgeci şoven milliyetçilik duygularıyla zehirlemek için gerekli maddi ve ekonomik temeli sağlamaktadır. Muhakkak ki bu geçici bir olgudur; ama bü-

19 a.g.e., s. 53, 54.

Devrimci Marksizm

tün ülkelerin proletaryasını bu gibi oportunistçe tutumlara karşı mücadelede bir araya toplayabilmek için kötülüğün ne olduğu iyice kavranmalı, ve nedenleri anlaşılmalıdır.²⁰

Lenin, sömürgeciliğe “uygarlaştırma misyonu” biçen burjuva ideolojisine ve bunun bizzat ezen ulusun işçilerini kendi burjuvazilerine bağlayan etkisine karşı uzun zamandır mücadele vermekteydi. Rusya’nın 1900’de Çin’i işgal etme girişimlerine ilişkin yazısı, bu tutumun parlak bir örneğidir:

Rus hükümeti ve ona dalkavukluk eden basın zaferi kutluyor, yiğit askerlerin bu son kahramanlığından, Avrupa kültürünün Çin barbarlığına galebe çalmasından, ve Rusya’nın Uzak Doğu’ya “medeniyet götürücü misyonu”nun yeni başarılarından duyduğu sevinci dile getiriyor...Nebbaşların cesetleri soymaları gibi Çin’i soymaya başladılar; ve ölü sanılan gövde direnmeye kalkınca vahşi hayvanlar gibi üzerine çullandılar, köyleri yakıp yıktılar, silahsız ahaliyi, karı-larını ve çocuklarını kurşuna dizdiler, süngülediler, Amur Irmağının sularında boğdular. Bütün bu Hıristiyanca kahramanlıklar medeni Avrupalılara el kaldırmaya cüre eden Çin’li barbarlara yöneltilen ağız dolusu suçlamayla birlikte gitti ...Şu anda basın Çinlilere karşı bir kampanya yürütüyor; vahşi sarı ırk ve onun medeniyet düşmanlığından, Rusya’nın geri halklara aydınlık götürme görevinden, Rus askerlerinin savaşa girmekte gösterdikleri hevesten, vs. vs. dem vuruyor...Ellerini kollarını bağlayıp birleşmelerini ve kendilerini savunmalarını önlediği Rus işçilerinin Rus kapitalistlerince sömürülmesine yardımcı olmakla kalmıyor, bir avuç zenginin ve soylu kişinin çıkarı için diğer halkları soyup sovana çevirmeye asker yolluyor.²¹

Lenin’in bu satırları, Marx’ın ulusal sorun konusunda bıraktığı mirasın sürdürüldüğünü gösterir. Aradaki tek fark, işçi aristokrasisinin billurlaştığı bir dönemde UKKTH ilkesini savunmanın çok daha zorlu bir mücadeleyi gerektirmesidir. Bu zorluğu iki misline çıkaran başka bir faktör ise, kapitalizmin gelişmesi sonucunda ulusal sorunun eski önemini yitirdiğini, bu nedenle devrimcilerin UKKTH ilkesini savunmasına gerek kalmadığını savunanların sosyal-şovenlerle sınırlı kalmaması, bu fikirlerin enternasyonalistlerin arasında, hatta Bolşevik Partisi’nin içinde kendisine taraftar bulabilmesidir.

Ulusal sorunun özgülüğü: Lenin ve UKKTH

Enternasyonalist devrimcilerin bir bölümünün UKKTH’nin önemini anlamamasının nedeni Proudhon, Lafargue ve benzerlerinin önceden aynı hata-

20 V. I. Lenin, “Stuttgart Milletlerarası Sosyalist Kongresi’nden”, *Proletary* sayı. 17, 20 Ekim 1907; içinde Lenin, *Doğu’da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*, İngilizceden çeviren Tektaş Ağaoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1995, s. 29, 30.

21 V. I. Lenin, “Çin’de Savaş”, *Iskra* sayı. 1, Aralık 1900; a.g.e., s. 21, 23, 26, 27.

ya düşmelerine neden olan mekanik ekonomizmden kurtulamamalarıdır. Rosa Luxemburg'un ulus meselesindeki mantık yürütmesi bu sorunun çarpıcı bir örneğidir. Polonya ekonomisinin Çarlık Rusyası'nın ekonomisine entegrasyonunu incelediği *Polonya'nın Endüstriyel Gelişimi* (1898) başlıklı doktora tezinde Luxemburg, Rusya ekonomisine entegre olmuş Polonya burjuvazisi ile Rus sınıf kardeşlerinden farklı bir çıkarı olmayan Polonya proletaryasının ulusal bir devlet kurma peşinde koşmadığını ileri sürüyordu. Luxemburg'a göre bağımsız ve birleşik Polonya devleti hedefi yalnızca küçük burjuvazi ile kapitalizm-öncesi tabakalara aitti. Bu nedenle, Polonya'ya kendi kaderini tayin hakkı tanımaya gerek yoktu. Luxemburg, gerek 1902'de Lenin'le yaptığı tartışma sırasında gerekse de 1908 ve 1909 yıllarında kaleme aldığı "Ulusal Sorun ve Otonomi" başlıklı makaleler dizisinde, ulusun homojen bir bütün olmadığını, sınıflara bölünmüş olduğunu vurguladıktan sonra bir ulusa bağımsız devlet kurma hakkını tanımamanın o ülkedeki burjuva milliyetçiliğini desteklemek anlamına geleceğini ileri sürüyordu. Ayrıca, Polonya gibi küçük ulusların ekonomik bağımsızlığa kavuşmasının imkânsız olduğunu, bu nedenle de bu ulusların bağımsız devlet kurmalarının "tarihsel yasalar"a aykırı olduğunu düşünüyordu.²²

Luxemburg'un ekonomik determinizmden malul görüşlerinin ulusal soruna ilişkin hiçbir açılım sunmadığı ortadadır. Öncelikle, ulusların sınıflara bölünmüş olması tüm Marksistlerin üzerinde fikir birliğine vardığı bir esas olduğundan, buradan destek alıp UKKTH ilkesine karşı çıkmamanın anlamı yoktu. Tartışılan konu bir ulusun başka bir ulusu kendi devlet sınırları içinde zor yoluyla tuttuğu, tutsak ettiği durumlarda sosyalistlerin önereceği siyaset ile ilgiliydi. Meselenin siyasi yönü bu şekilde ortaya konduğunda, ezilen ulusun bağımsız devlet kurmaya karar vermesi halinde ekonomik bakımdan ayakta kalıp kalamayacağı sorusunun yanlış bir soru olduğu ortaya çıkıyordu:

Finans-kapitalin ya da genel olarak sermayenin hâkimiyeti, demokrasi alanına giren reformlarla son erdirilemez ve kendi kaderini tayin tümüyle bu alana dahildir. Bununla birlikte, finans-kapitalin bu hâkimiyeti, sınıfsal ezilmenin ve sınıf mücadelesinin daha serbest, daha geniş ve daha açık bir biçimi olarak siyasal demokrasinin önemini hiçbir biçimde ortadan kaldırmaz.²³

Diğer tartışma konuları ancak siyasi demokrasi sorununun kavranmasına bağlı olarak tartışılmayı hak edebilirdi. Ezilen ulusa ayrı devlet kurma hakkını tanımak ona ayrı devlet kurmayı önermek anlamına gelmiyordu. Bu hakkın tanınması, ezilen ulusun yaşadığı ülke sınırları içinde kalıp kalmama kararını özgürce verebilmesi demektir. Çok önceleri Marx ve Engels tarafından da belirtildiği gibi,

22 Löwy, s. 31, 32.

23 Lenin, *CW*, cilt: 20, s. 396, ve cilt: 22, s. 145; aktaran: Harris, s. 69.

Devrimci Marksizm

aksi yönde alınacak her tutum ulusal baskının devamını sağlayacak ve ulusal önyargıları, güvensizlikleri ve çatışmaları körükleyerek, işçilerin uluslararası birliğini büsbütün imkânsız hale getirecekti:

Sömürgelerden çıkmalarını ya da, ajitasyon çılgınlıkları yerine kesin siyasi terimlerle belirtecek olursak, sömürgelere tam ayrılma *özgürlüğü*, gerçek *kendi kaderini tayin hakkı vermelerini* istiyoruz hükümetlerimizden; ve de biz kendimiz iktidarı ele geçirir geçirmeyiz bu hakkı yürürlüğe koyacağımızdan, bu özgürlüğü tanıyacağımızdan eminiz. Biz mevcut hükümetlerden bunu istiyoruz; ve biz hükümet olduğumuz zaman, bunu *yapacağız*: ayrılmayı "salık vermek" için *değil*; tersine, milletlerin demokratik birleşmelerini ve kaynaşmalarını kolaylaştırıp hızlandırmak için... Biz, Moğollar, İranlılar, Mısırlılar ve istisnasız *bütün* ezilen ve eşit olmayan milletler için ayrılma özgürlüğü istiyorsak, *ayrılmadan yana olduğumuz* için değil, zorla birleşmeye karşı olarak *serbest, gönüllü* birleşme ve kaynaşmadan yana olduğumuz için istiyoruz. Tek neden budur.²⁴

Sosyalist hareketi ilgilendiren bir dizi merkezi sorunda (en önemlisi de, **emperyalistler arasındaki savaşlarda, yani haksız savaşlarda** savaşın hiçbir tarafına destek vermeksizin savaşı kendi ülkesinin burjuvazisine karşı iç savaşa çevirmek gibi çok önemli bir siyasi başlıkta) Lenin'le benzer tavır almasına karşın, onun politik metodunu ulusal meseleye uygulamamakta ısrar eden Luxemburg'un -kendi kişisel niyetinden bağımsız olarak- içine düştüğü objektif durum Lenin tarafından şöyle tanımlanıyordu:

Eğer ulusların ayrılma *hakkı* sloganını ileri sürmez ve onu savunmazsak, o zaman *ezen* ulusun sadece burjuvazisinin değil, ama feodal derebeylerinin ve despotizminin de oyununa gelmiş oluruz. Kautsky, bu görüşü, Rosa Luxemburg'a karşı çok eskiden savunmuştur ve ileri sürdüğü kanıtlar çürütülemez. Rosa Luxemburg, Polonya ulusal burjuvazisini "desteklememe" çabasıyla, *Rus* marksistlerinin programındaki ulusların ayrılma *hakkını* reddederken, *gerçekte* Rus Kara-Yüzlerine destek olmaktadır. O, gerçekte, Rusların ayrıcalıkları (ayrıcalıktan daha kötüsü) karşısında oportünistçe teslimiyete destek olmaktadır. Polonya'daki şoven milliyetçiliğe karşı savaşıma dalan Rosa Luxemburg, Rusların milliyetçiliğini unutmuştur; oysa Rus şoven milliyetçiliği, şu anda en güçlü olanıdır, bu milliyetçilik, daha az burjuva ve daha çok feodal olanıdır, ve demokrasi ile proletaryanın savaşını önünde en büyük engel budur.²⁵

Lenin'in ulusal sorunda takınılacak tutumun sınıf mücadelesinin seyri-

24 V. I. Lenin, "Bir Marksizmin Karikatürü ve Emperyalist Ekonomizm'den", Ağustos-Ekim 1916; Lenin, *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* içinde, s. 234, 235.

25 Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, 1914, Fransızcadan çeviren Muzaffer Ardos, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s. 73. Lenin'in aynı metinde ulusal sorun konusundaki muğlak konumu nedeniyle Trotskiy'i de sert bir dille eleştirdiğini ekleyelim.

ni doğrudan etkileyeceğini sürekli olarak tekrarlaması anlamlıdır. Rusya'nın I. Emperyalist Paylaşım Savaşı'na dahil olmasıyla birlikte yeniden canlanan Rus milliyetçiliğinin çok geçmeden enternasyonalizmin kalesi Bolşevik Partisi'nin içine kadar sızması ve bazı Bolşeviklerin UKKTH ilkesine karşı çıkması da bu hassasiyetin doğruluğunu tersinden kanıtlıyor. Bu konudaki çok sayıda örneğin bir bölümünü aktaralım. Ermeni ulusuna mensup Bolşevik Şaumyan, 1914'te parti içinde yapılan bir tartışma sırasında Lenin'in "Büyük Rus şovenizmi" tehlikesini abarttığını söylemiştir. Lenin'in yanıtı aynen şöyle:

Büyük Rus şovenizmi tehlikesini abartıyormuşum!!! Şimdi bu gerçekten gülünç! 160 milyon Rusyalı, Ermeni ya da Leh milliyetçiliğinden mi muzdarip? Bir Rus Marksisti için bir Ermeninin bakış açısını benimsemek utanç verici değil mi? Ezen konumda olan ve Rusya'nın hâkim sınıflarının politikalarına şekil veren, Büyük Rus milliyetçiliği midir, Ermeni, Leh milliyetçiliği midir?²⁶

Kasım 1915'te Nikolay Buharin ve Yuri Piyatakov birlikte bir önerge verecek emperyalizm çağında ulusal bağımsızlığa ulaşamayacağını öne sürerek parti programının Çarlık Rusyası'ndaki ezilen uluslara bağımsız devlet kurma hakkını tanıyan dokuzuncu maddesinin değiştirilmesini talep ettiler. Buharin-Piatakov ikilisine göre, bu hakkın tanınması çeşitli yanlısamalara yol açarak işçi devrimi hedefini sapırtıyordu. Buharin, bu düşüncelerini Lenin'in "Nisan Tezleri" olarak bilinen önerilerini açıklamasının hemen ardından Nisan 1917'de toplanan parti kongresinde yeniden gündeme getirdi. Partinin burjuva cumhuriyeti kurmak yerine sosyalizmi hedeflediğini, bu nedenle de uluslara ayrılma hakkı vermesine gerek kalmadığını ileri sürmekteydi. Oysa Lenin'in gündeme getirdiği program burjuva demokratik devrim ile sosyalist devrimin görevlerini birleştiren bir sürekli devrim sürecini öngörüyordu. Bunun da ötesinde, Lenin ezilen uluslara kaderlerini tayin hakkını tanımanın sosyalist devrimin görevleri arasında yer aldığını uzun süreden beri vurgulamaktaydı. Bu nedenle, UKKTH'nin üzerinden atlamanın bir anlamı yoktu. Aksi takdirde, Bolşeviklerin ezilen ulusları gönüllü birliğe ikna etmeleri olanaksız hale gelir, bu da karşı-devrimin elini güçlendirirdi. Sert geçen tartışmaların ardından yapılan oylamanın sonucunda kongre 16 oya karşı 56 oyla (18 delege çekimser kaldı) Lenin'in tutumunu onayladı.²⁷ Bu tablonun ortaya koyduğu gerçeği gözden kaçırmamak gerekiyor. İktidarın zaptından yalnızca birkaç ay önce, böylesine kritik bir konuda yapılan oylamada kongre delegelerinin üçte birden fazlası UKKTH ilkesinin lehine oy kullanmamıştı. Lenin'in büyük çabası sayesinde, birkaç ay sonra gerçekleşecek devrimin kaderini etkileyecek bir kazaya meydan verilmeden keskin bir viraj alınmıştı;

26 Lenin'in 4 Temmuz 1914 tarihli metninden aktaran: Harris, s. 67.

27 a.g.c.

Devrimci Marksizm

fakat devrimin ertesinde bu konuda bir dizi sorun ve tartışmanın yaşanacağını da görmemek imkansızdı.

Ekim Devrimi'nin ertesinde ulusal sorun ve Bolşevikler

Çarlık Rusyası gibi oldukça geniş bir toprak parçası üzerine kurulu, onlarca farklı ulus ve etnik grubu barındıran bir coğrafyada gerçekleşen devrimin ardından kurulan devrimci cumhuriyetin ulusal soruna ilişkin attığı her adımı bir makale çerçevesinde ayrıntılı olarak ele almak mümkün değil. Burada yapılacak olan Bolşeviklerin devrim ertesindeki ulusal sorun politikasının özet bir bilançosunu çıkarmaktır.

Nisan 1917'deki kongrede UKKTH ilkesinin yeniden onaylanmasının hemen ardından, Mayıs ayında, işçi ve asker sovyetlerindeki Bolşevik delegelerin ulusal sorun konusunda izleyecekleri tutumu bildiren direktifinde Lenin şöyle diyordu:

Rus halkı, işçiler ve köylüler, hiç bir milleti baskı altına almak istemezler, ve almayacaklardır: Rus olmayan (Büyük - Rus olmayan) hiçbir milleti zorla Rusya sınırları içinde tutmak istememektedirler, tutmayacaklardır. Bütün halklara özgürlük, bütün milletlerin işçileri ve köylülerinin kardeşçe birliği!...Bu demektir ki, Büyük Ruslar Polonya'yı, Kurland'ı, Ukrayna'yı, Finlandiya'yı, Ermenistan'ı yada başka bir milleti zorla elde tutmayacaklardır. Büyük Ruslar bütün milletlere kardeşçe birlik sunarlar, ve her bir halkın gönüllü rızasıyla, dolaylı yada dolaysız hiçbir zora başvurmaksızın, ortak bir devlet kurulmasını önerirler. Büyük Ruslar bu barış şartları altında birliklerini Galiçya'dan, Ermenistan'dan ve İran'dan derhal geri çekmeyi, bu milletlerin ve istisnasız *bütün* milletlerin kendi başlarına ayrı bir devlet olarak mı, yoksa kimi isterlerse onunla birlik içerisinde mi yaşayacaklarına serbestçe karar vermelerine rıza göstermeyi yüklenirler.²⁸

Tüm iktidarın sovyetlerin eline geçmesinden bir gün sonra, 26 Ekim 1917'de (günümüz takvimine göre 8 Kasım) Tüm Rusya İşçi ve Asker Sovyetleri İkinci Kongresi'nde söz alan Lenin, gelişmişlik düzeyine, coğrafi konumuna ve işgal edildiği tarihe bakılmaksızın zor yoluyla elde tutulan tüm topraklarda yaşayan ulusların tamamına geleceğini özgürce belirleme hakkının verilmesinin zorunlu olduğunu vurguladı.²⁹ Hemen ardından, Stalin'in başkanlığındaki Milliyetler Halk Komiserliği kuruldu. Komiserlik peş peşe "Rusya Halklarının Hakları

28 Lenin, "Fabrikalarda ve alaylarda Seçilen Sovyet Temsilcilerinin Talimat", Mayıs 1917; *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* içinde, s. 246, 247.

29 Lenin, "Report on Peace to the Second All-Russia Congress of Soviets of Workers' and Soldiers' Deputies," 26 Ekim (8 Kasım) 1917, *The National Liberation Movement in the East* içinde. s. 232.

Bildirgesi" ile "Rusya'nın ve Doğu'nun tüm ezilen Müslümanlarına" seslenen bildiri yayımlandı. Nihayet Bolşeviklerin içinde Lenin'e karşı yükselen itirazlara rağmen UKKTH ilkesi yaşama geçirildi. Finlandiya, Polonya ve Baltık cumhuriyetleri (Estonya, Letonya, Litvanya) Bolşeviklerce tanınan bu hakkın sonucunda Rusya'dan ayrılarak bağımsız devletlerini kurdular. Ocak 1918'de ise farklı cumhuriyetlerin gönüllü birlikteliği üzerinde yükselen bir federasyonun oluşturulmasına karar verildi.

Ancak Bolşeviklerin içindeki bir kesim Lenin'in uygulamalarından hoşnut değildi. Devrimin gerçekleşmesinin üzerinden henüz beş hafta geçmişken (Aralık 1917), Stalin kendi kaderini tayin hakkının yalnızca emekçi yığınlarına verilmesi gerektiğini, burjuvaziye bu hakkın tanınamayacağını öne sürdü. Stalin'in Rus şovenizmine kapı aralayan bu çıkışı, iç savaşın başlamasının ve özellikle de Ukrayna cephesindeki gelişmelerin ardından özel bir önem kazandı.

Devrim sonrasında Ukrayna'da bir yanında Bolşeviklerin ciddi bir güç olarak yer aldığı Tüm-Ukrayna Sovyeti'nin, diğer yanında burjuva Ukrayna Rada'sının bulunduğu ciddi bir siyasi mücadele yaşanmaktaydı. İç savaşın başlamasıyla birlikte Ukrayna'daki siyasi gerginlik hızla tırmandı. Rada yönetimi Kızıl Ordu'nun bozguna uğrattığı Kazak birliklerinin ülkenin içinden geçerek Kaledin komutasındaki Beyaz Ordu'ya katılmasına izin veriyor, buna karşılık Kızıl Ordu'nun Ukrayna'dan geçerek bu duruma engel olmasına karşı çıkıyordu. İç savaşın kazanılması için bu olumsuz durumun değiştirilmesi gerekiyordu, üstelik ortada ilkesel bir sorun da mevcut değildi. Bu meşruiyete dayanan Sovyet yönetimi bir süre sonra Ukrayna'ya ultimatoluk vererek taleplerinin karşılanmasını istedi. Ancak, verilen ultimatolukun hemen ardından Bolşevizmin -büyük ölçüde UKKTH ilkesi sayesinde- bölgede elde ettiği büyük destek azalmaya başladı. Aynı dönemde, Kızıl Ordu Ukrayna koridorunu kullanarak Beyaz Ordu ile savaşmaya başladı. Lenin'in bu müdahalenin Ukrayna halkının ulusal haklarına bir saldırı olarak anlaşılması için her türlü önlemin alınması ve büyük bir hassasiyetle davranılması konusundaki talimatlarına rağmen, özellikle kırsal bölgelerdeki zorlama kolektifleştirme uygulamaları ve Ukrayna diline ve kültürüne herhangi bir alan açılmaması Bolşeviklere yönelik ciddi bir tepki doğurdu. Ukrayna'daki sorunlar devam ederken, Stalin'in Aralık 1917'deki çıkışının ardından epeyce cesaretlenen Rus şovenizmi de yaklaşan sekizinci parti kongresinde büyük bir saldırıya hazırlanıyordu.

Bolşevik Partisi'nin Mart 1919'da düzenlenen sekizinci kongresinde Buharin Stalin'e destek vererek Rusya'daki ulusal sorunun genel olarak koloniler sorunundan ayrı tutulmasını önerdi. Buharin'e göre yalnızca proletaryanın burjuvaziden bağımsızlaşmadığı halklara (Buharin'e göre bunlar Hotantolar, Bushmen (San) halkı, zenciler ve Kızılderililerden ibaretti!) kaderlerini tayin hakkı tanınabilirdi. Geriye kalan her yerde Stalin'in "emekçi sınıfların kendi kaderini tayin hakkı"

Devrimci Marksizm

formülünün uygulanması gerekiyordu.³⁰ Lenin, Rus olmayan ulusları Rusya sınırları içinde kalmaya zorlamaktan başka bir sonuç vermeyecek bu önerilerin kesinlikle reddedilmesi gerektiğini savundu. Bu önerilerin kabul edilmesi halinde, Rus olmayan ulusların gözünde yeni kurulan devrimci iktidarın çarlık rejiminden farkı kalmayacaktı:

Milletlerin kendi kaderlerini tayinini reddedip onun yerine emekçilerin kendi kaderlerini tayinini geçirmek çok yanlış olur; sorunu bu yoldan çözmeye kalkmak, güçlükleri, milletler içinde farklılaşmanın izlediği zigzaglı yolu hesaba katmamak olur...Durumu öyle ayarlamalıyız ki, Alman hain – sosyalistleri, Bolşeviklerin kendi evrensel sistemlerini zorla -sanki Kızıl Ordunun süngüleri ucunda Berlin'e getirilebilirmiş gibi- kabul ettirmeye çalıştıklarını söyleyemeyiz. Milletlerin kendi kaderlerini tayin ilkesi inkar edilirse meydana gelebilecek bir durumdur bu...Bizim Fin milleti diye bir şey tanımadığımızı, sadece emekçileri tanıdığımızı ilan etmemiz düpedüz saçmalık olurdu. Fiilen var olanı tanımamazlık edemeyiz; o kendiliğinden bizi onu tanımaya zorlayacaktır... Orda gelişmenin oldukça farklı bir yol tutmuş olduğu olgusunu hesaba katmadan yapamayız ve şöyle diyemeyiz: "Kahrolsun milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı! Kendi kaderini tayini hakkını yalnız emekçi halka bahşediyoruz." Kendi kaderini tayinin bu türüsü çok karmaşık ve güç bir yoldan ilerlemektedir. Rusya'dan başka hiç bir yerde yoktur. Diğer ülkelerde her bir gelişme aşamasını önceden görsek de, Moskova'dan emirler vermemeliyiz. Bunun içindir ki bu öneri ilke olarak kabul edilemez.³¹

Yukarıdaki çıkışı sayesinde UKKTH ilkesinin rafa kaldırılmasını engelleyen Lenin, kongre esnasında partinin Ukrayna yerel örgütünü de Ukrayna'da Rus şovenizmine kapı açtıkları gerekçesiyle sert biçimde eleştirdi. Kongrede söz alan diğer delegeler de Ukrayna yerel parti örgütünü Ukraynalıların yönetime katılımlarını önlemekle ve tıpkı bir sömürge yönetimi gibi davranmakla suçlandılar. Kongrenin sosyal-şovenizmi mahkum etmesinin ardından, Ekim 1919'da Bolşevik yönetim Ukrayna'nın bağımsızlık hakkını tanıdığını, bununla birlikte gönüllü birliğe dayalı bir federal ilişkinin kurulması için gayret edeceğini duyurdu. Aynı kararda, Ukrayna dili ve kültürünün önündeki engellerin kaldırıldığı açıklanıyor, Ukrayna'nın tarımsal bölgelerindeki zorla kolektifleştirme uygulamasına son verildiği ilan ediliyordu.³² Marksizmin ulusal sorun konusunda izlediği yöntemi kavramak isteyenlerin Lenin'in Ukrayna hakkında yazdığı şu satırları

30 Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past- Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford, California: Stanford University Press, 1993, s. 89.

31 Lenin, "R.K.P. (B.) 8. Kongresine Sunulan Parti Programı Üzerine Rapor'dan", *Izvestiya*, no: 61 ve *Pravda*, no: 62, 21 ve 22 Mart 1919; *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* içinde, s. 281, 282, 283.

32 Aktaran: Harris, s. 92.

okuması yeterlidir:

Ukraynalı işçi ve köylülerin farklı sistemleri, ve diyelim birkaç yıl boyunca, RSCSF ile birliği uygulamada denemeleri, ya da bu sonuncusundan ayrılıp bağımsız bir Ukrayna SSC kurmaları, yahut da yakın ittifakın farklı biçimlerini denemeleri ihtimali bizi hiçbir biçimde şaşırtmamalı, korkutmamalıdır... *Böyle* bir sorunun proleter olmayan emekçilerde tereddüde yol açması oldukça doğal, hatta kaçınılmazdır, fakat proletarya için hiçbir biçimde korkutucu değildir. Proleter olmayan kitlelerin bu tereddüdün üstesinden kendi deneyimleri sayesinde gelmelerine olanak tanımak...bir enternasyonalist olma yeteneğine gerçekten sahip olan proleterin görevidir.³³

İç savaşın ardından 1921'de sekiz ayrı cumhuriyetin ve yirmi özerk bölgenin biraraya gelmesiyle Rusya Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu. Ulusal baskı ve ezilmişliğin aşılması yolunda atılmış büyük bir adımdı bu. Ancak partinin içindeki yurtseverlik çizgisinin Lenin'e karşı verdiği mücadele hız kesmeden devam etti. Mart 1921'de yapılan onuncu parti kongresinde söz alan bir delege, devrimin öncelikle Rusya'da başlamasını Rus yurtseverliğini meşrulaştırmak için kullanıyordu:

Devrim yoluna önce Rusya'nın girmiş olması, Rusya'nın bir sömürge –Batı Avrupa'nın gerçek bir sömürgesi- olmaktan çıkıp hareketin merkezine dönüşmesi, Rus devrimi ve Kızıl Rus yurtseverliğiyle bağı olanların kalplerini kıvançla doldurdu. Ve şimdi yoldaşlarımızın, kendilerine nasıl Ruslar olarak haklı bir gururla baktıklarını, hatta bazen kendilerini her şeyden önce Rus olarak gördüklerini izliyoruz.³⁴

Aynı dönemde sürgünde yaşayan Rus milliyetçileri ile Stalin arasındaki diyalog da sosyal-şovenizmin ulaştığı tehlikeli boyutları sergilemektedir. Sürgündeki milliyetçilerin yayınlarında şöyle deniyordu: “Sovyet hükümeti dağılan ülkeleri –dünya devrimi adına- merkezle yeniden birleştirmek için her türlü çabayı harcayacaktır. Rus yurtseverleri –büyük bölünmez Rusya adına- aynı amaç uğruna mücadele edecektir. Bütün ideolojik farklılıklara karşın, pratikte aynı yolu tutarlar.” Rus milliyetçilerinin olumlu görüşlerini duymaktan mutlu olan Stalin, milliyetçiliğe açık bir çek veriyordu:

Bu bayların Komünist-Bolşevikleri, sanki şöyle dermiş gibi övmeleri tesadüf değil: “İstedığınız kadar uluslararası eğilimlerinizden bahsedin, Denikin'in başaramadığını başaracağınızı, Büyük Rusya fikrini siz Bolşeviklerin yeniden canlandırdığını ya da er geç canlandıracağını biliyoruz.”³⁵

33 Lenin, *CW*, cilt: 30, Londra: Lawrance and Wishart, 1960-, s. 271; aktaran: Suny, s. 91.

34 Aktaran: Harris, s. 103.

35 Aktaran: Harris, s. 104.

Çok geçmeden Stalin bu görüşlerini yaşama geçireceği yeni bir bölge buldu: Gürcistan. Henüz iç savaş devam ederken Bolşevik Partisi'nin içindeki güçlü bir grup -Lenin'in muhalefetine rağmen- 1920 yılında Gürcistan'daki Menşevik hükümeti bir darbe düzenleyerek yıkmıştı.³⁶ İç savaşın karşı-devrim cephesinde Menşeviklerin de bulunması nedeniyle bu konu fazla tartışılmadı. Savaşın ertesinde yaşanan sarsıntıyı atlatmaya çalışan devrimci cumhuriyet, çökme noktasına gelmiş ekonomiyi yeniden inşa edebilmek için Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) sahip olduğu ekonomik kaynakları merkezi yönetime entegre etmeye karar verdi. Bu cumhuriyetler Rusya Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin içinde yer almıyorlardı. Bu nedenle, sorunu çözmek için çok dikkatli davranılması gerekiyordu. Lenin'in önerisiyle gündeme getirilen entegrasyon teklifi Azerbaycan ve Gürcistan tarafından kabul edilmedi. Gürcü Bolşevikler de ülkenin kaderini belirleme hakkının engellendiği izlenimini verecek herhangi bir davranışta bulunulmaması gerektiğini ısrarla vurguluyorlardı. Bunun üzerine, Lenin 1921'in sonlarında Gürcistan'ın ekonomik entegrasyonu için zamanın erken olduğunu ve bu nedenle Moskova'nın geçici olarak geri çekilmesi gerektiğini duyurdu.³⁷

Bolşevik Partisi'nin merkez komitesine bağlı olarak kurulan, başında Stalin'in bulunduğu özel bir komisyon Ağustos 1922'de Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin Rusya Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin içine dahil edilmesini önerdi. Azerbaycan ve Ermenistan bu öneriyi kabul ettiler, Gürcistan ise reddetti. Öneriyi inceleyen Lenin, parti politbürosuna Stalin'in önerisinin reddedilmesini ve yerine Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin eşit haklara sahip cumhuriyetler olarak katılacağı yeni bir modelin kabul edilmesini tavsiye etti. Lenin'e göre, bu yeni yapının ismi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olmalıydı. Tavsiye metninin sonuna şu notu eklemişti: "Hakim ulus şovenizmi konusunda ölümüne savaş... Birlik Merkez Yürütmesi'nin başkanlığına Rusya, Ukrayna, Gürcistan, vs. *şarayla* getirilmelidir. *Mutlaka*."³⁸ Lenin'in önerisine tepki gecikmedi. Stalin, Lenin'i "ulusal liberalizm"le ve ayrılıkçılığı teşvik etmekle suçladı.³⁹ Politbüronun Lenin'in önerisini kabul etmesi üzerine Stalin, bu kararın çok önemli olmadığını, tek farkın karar metninde kullanılan kelimeler olduğunu ileri sürdü. 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu. Ulusal sorunun aşılması ve emekçilerin uluslararası birliğinin sağlanması yolunda atılan devasa bir adımdı bu.

Ağustos 1922'de Stalin'in yenilgiye uğratılmasından itibaren Lenin'in de onayıyla Gürcistan'ın entegrasyonu konusunda faaliyet yürütülmekteydi. Ancak,

36 Suny, s. 64.

37 Lenin, *CW*, cilt: 33, p. 127; aktaran: Harris, s. 108.

38 Lenin'in 6 Ekim 1922 tarihli metninden aktaran: a.g.e., s. 109.

39 Lev Trotskiy, *The Stalin School of Falsification*, New York: Pioneer, s. 66, 67; aktaran:a.g.e., s. 109.

Lenin'in bu konuyla ilgili görevlendirdiği Orjonikidze, kendisine verilen yetkileri epeyce aşarak Gürcistan'daki bir lidere fiziki saldırıda bulunmak dahil olmak üzere bir dizi otoriter uygulamaya imza attı. Şiddet kullanıldığı haberini alan Lenin'in Orjonikidze ve Stalin ikilisine güveni kalmadı. Ardından, yaşamının son büyük mücadelesine başladı. Öncelikle, Gürcistan'da yapılan uygulamaların Rus şovenizminin dirilişinden başka bir anlamı olmadığını ortaya koydu:

Pek tabii, kendimizi haklı çıkarmak için kullandığımız "birlikten ayrılma özgürlüğü" bu koşullarda kâğıt üstünde kalacak, Rus olmayanları o gerçek Rus'un, tipik Rus bürokrati örneğinde olduğu gibi aslında namussuzun ve zorbanın biri olan Büyük – Rus şoveninin saldırısına karşı koruyamayacaktır. Hiç şüphe yok ki mek parmak şura işçileri ve şuralaştırılmış işçiler yüzdesi, süte düşmüş sinek gibi, o bağnaz Büyük – Rus güruhunun dalgası önünde tutunamayıp boğulup gidecek.⁴⁰

Ardından olayın sorumlularını açıkladı:

Üçüncüsü. Yoldaş Orjonikidze başkalarına ibret olacak bir cezaya çarptırılmalı (bunu üzülererek söylüyorum; çünkü dostumdur, dışarıda birlikte çalışmışızdır), Derzinski'nin komisyonunca toplanan bütün malzemenin incelenmesi tamamlanmalı ya da yeni baştan ele alınarak ihtiva ettiğine şüphe olmayan koca bir yığın haksızlık ve ön yargılı hüküm düzeltilmelidir. Halis Büyük – Rus milliyetçiliği kokan bütün bu kampanyanın siyasi yönünden muhakkak ki Stalin ve Derzinski sorumlu tutulmalıdır.⁴¹

Gürcistan'ın geleceğini tayin etme hakkına bütünüyle sahip çıkarak tarihsel önemde uyarılar yaptı:

Ondan sonra bu çalışmalar sonucunda önümüzdeki Sovyetler Kongresinde geriye bir adım atmayacağımızdan, yani Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni yalnız askeri ve diplomatik alanlarda muhafaza edip bütün diğer alanlarda her bir Halk Komiserliğine yeniden tam bağımsızlık vermiyeceğimizden şimdiden emin olamayız. Tam Doğu kendini göstermek üzereyken, tam uyanırken, bizim kendi Rus olmayan azınlıklarımıza karşı giriştiğimiz en ufak bir kabalık yada haksızlık nedeniyle de olsa doğunun halkları gözünde itibarımızı yıpratmamız, bağışlanamayacak bir oportünizm olur. Kapitalist dünyayı savunan batının emperyalistlerine karşı tek safta toplanmak ihtiyacı tabiidir. Orası muhakkak; bunu kayıtsız şartsız onayladığımı benim söylememe gerek yok. Ama biz kendimiz, ezilen milliyetlere karşı önemsiz konularda da olsa emperyalist tutumlara kayarak olanca dürüst içtenliğimize, emperyalizme karşı mücadeleyi savunmada olanca dürüstlüğümüze gölge düşürsek, o apayrı bir şeydir.⁴²

40 Lenin, "Milliyetler Sorunu Yada 'Özerkleştirme'", 30 Aralık 1916; *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* içinde, s. 381.

41 Lenin'in 31 Aralık 1922 tarihli notlarından, a.g.e., s. 385.

42 a.g.e., s. 385, 386.

Devrimci Marksizm

Lenin'in ölüm döşeginde yazdırdığı bu notlarla mücadeleye devam etmesi Stalin'in hoşuna gitmiyordu. Eşi Krupskaya'nın Lenin'in isteğiyle bazı parti üyelerine mektup yazdığını fark eden Stalin, Krupskaya'yı tutuklamakla tehdit etti. Lenin'in ulusal mesele konusundaki eklektik görüşlerinden ötürü 1917'den evvel Trotskiy'i eleştirdiğini belirtmiştik. Ancak, Trotskiy'in bu görüşlerini değiştirerek Leninist bir çizgiye yöneldiği Lenin tarafından da biliniyordu. Bu nedenle, yaklaşan 12. Parti Kongresi sırasında -başta Gürcistan olmak üzere- ulusal sorun konusundaki görüşlerini Stalin'e karşı savunmasını Trotskiy'den talep etti. 10 Mart 1923'te Lenin yeniden felç oldu ve yaşamını yitirdiği 21 Ocak 1924 tarihine değin bir daha partiye müdahale edemedi. Nisan 1923'te toplanan 12. kongrede Trotskiy'in parti birliği adına sessiz kalması inisiyatifin tamamen Stalin'in eline geçmesini kolaylaştırdı. Sonunda kurtulan şey partinin birliği değil, Stalin'in tehlikeye giren itibarı oldu. Bu kongreyi ciddi bir muhalefetin yokluğunda atlatarak gücünü perçinleyen Stalin, sonraki dönemde parti ve Komintern içinde enter-nasyonalizmi savunan tüm unsurları tasfiye ederek Lenin'in komünist harekete bıraktığı mirasa büyük bir darbe vurdu.

Komintern ve ulusal hareketler

Marksizmin ulusal soruna ilişkin temel politikası olan ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını tarihsel perspektiften kısaca ele aldık. Ancak ulusal sorun siyasetinin karmaşık doğası nedeniyle bu ilkenin kabulünün ardından komünistlerin ulusal hareketlere yaklaşımına dair bir dizi politik tutumun benimsenmesi gerekir. Yirminci yüzyıl boyunca Marksistlerin en önemli gündem maddelerinden birini oluşturan bu sorunu çözmek için atılacak ilk adım Komintern'in ilk dört kongresinde ulusal soruna ilişkin olarak yapılan tartışmaları incelemektir. Bunun ardından, Sovyetler Birliği ve Komintern'in bu konudaki pratiğini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutacağız.

Marx'tan Lenin'e komünistlerin ulusal kurtuluş savaşları karşısındaki tutumlarını incelerken, işgal altında tutulan, sömürgeleştirilen ülkelerdeki ulusal hareketlere verilen açık desteğe değinmiştik. Ezen ulus-ezilen ulus çelişkisinin ürünü olan savaşların tamamında -savaşı hangi tarafın başlattığına bakılmaksızın- ezilen ulusun desteklenmesinin gerekliliği Lenin tarafından açıkça ifade edilmiştir:

Sosyalistler bir "savunma" savaşından, her zaman, bu belirli anlamda "haklı" savaşı anlamışlardır (William Liebknecht bir keresinde aynıyla böyle demiştir). Sosyalistler her zaman, ama yalnız bu anlamda, "vatan savunması için" ya da "savunma için" savaşları meşru, ilerici ve haklı saymışlardır. Mesela yarın Fas Fransa'ya savaş açacak olsa, yada Hindistan İngiltere'ye, İran ya da Çin Rusya'ya savaş açacak olsalar. vs. bunlar, *ilk kim saldırsa saldırsın*, "haklı"

ve “savunma için” savaşlar olurdu. Bütün sosyalistler de ezilen, bağımlı ve eşit olmayan devletlerin ezen, köle – sahibi ve galip “Büyük” Devletleri yenmelerini isterlerdi.⁴³

Bu desteğin gerekçesini Trotskiy şöyle açıklıyor:

İleri ülkelerin baskıcı emperyalizmi, ancak gezegenimizde diğer geri ülkeler, ezilen uluslar, sömürge ve yarı-sömürge ülkeler yaşamaya devam ettikçe var olabilir. Ezilen halkların ulusal birlik ve ulusal bağımsızlık mücadeleleri iki kat ileridir, çünkü bu bir taraftan o ulusların kendi gelişimleri için daha elverişli koşulları hazırlarken, diğer yandan emperyalizme darbe vurur. Uygur, emperyalist, demokratik bir cumhuriyetle sömürge bir ülkedeki geri, barbar bir monarşi arasındaki mücadelede, sosyalistlerin, monarşisine rağmen tümüyle ezilen ülkenin tarafında ve “demokrasi”sine rağmen ezen ülkenin karşısında olmalarının nedeni tam da budur.⁴⁴

Bununla birlikte, ulusal bağımsızlık meselesinin gündemde olduğu ülkelerin her birindeki politik atmosferin aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunların bir bölümünde komünist hareket ve partilerin neredeyse hiçbir gücü bulunmayabilir. Bazı ülkelerde komünistler belirli bir etkiye sahip olabilir. Bir kısım ülkede ise komünistler ulusal bağımsızlık savaşında yer alan yerli burjuvazinin örgütlerine karşı iktidar mücadelesi verecek denli güçlü olabilirler. Dolayısıyla ezilen ulusun desteklenmesi siyasetinin farklı politik koşullara sahip ülkelerde aynı biçimde uygulanması Marksizm değil şablonculuktur. Bu nedenle, devrimci Marksistlerin her bir tekil ülkenin koşullarını çok iyi analiz ettikten sonra siyaset üretmeleri şarttır. Lenin en başından beri bu gerçeğin farkındaydı. Yaygın iddiaların tersine, Lenin ulusal kurtuluş savaşı içinde yer alan burjuvazi ve büyük toprak sahiplerinin örgütleri ile proletaryanın, orta ve yoksul köylülüğün örgütleri arasında çatışmanın kaçınılmaz olduğunu en başından itibaren vurgulamıştır. Kasım 1912’de yazdığı “Çin’de Demokrasi ve Narodnizm” başlıklı yazıda, Çin’deki ulusal mücadelenin köylü demokratları ile liberal burjuvazinin ittifakı sayesinde başarılı olduğunu, ancak liberallerin proletarya partisinin önderlik edemediği köylü kitlelerine karşı yakaladığı ilk fırsatta karşı-devrime yöneleceğini belirtmiştir.⁴⁵ Trotskiy, komünistlerin emperyalist işgalcileri ülkelerinden kovmak için kendileri dışındaki hareketlerle uygun koşullarda ittifak yapabileceğini, ancak bunu yaparken kendi siyasi ve örgütsel bağımsızlıklarından taviz verme-

43 Lenin, “Sosyalizm ve Savaş’tan”, Ağustos 1915; a.g.e., s. 130.

44 Trotskiy, “Lenin ve emperyalist savaş,” Şubat 1939, <http://eee.marxists.org/turkce/trocki/1939/subat/lenin.htm>.

45 Lenin, “Regenerated China,” *Pravda*, sayı. 163. 8 Kasım 1912, içinde: *The National Liberation Movement in the East* içinde, s. 66.

Devrimci Marksizm

meleri gerektiğini vurgulamıştır:

Ancak genel olarak, burjuva-ilerici politikaların amaçları için Marksizmin bir süreliğine sömürülmesi olgusu kendi ülkemizi olduğu gibi, güney-doğu Balkan ülkelerini de karakterize eder. Böylesi bir tehlike Doğu'da da Marksizmi tehdit ediyor mu? Kısmen. Neden? Çünkü Doğu'daki ulusal hareketler tarihte ilerici bir etkidir. Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesi esaslı bir ilerici harekettir; siz ve ben biliyoruz ki, bu mücadele aynı zamanda ulusal-burjuva görevlerle sınırlıdır. Çin'in kurtuluş mücadelesi, Sun Yat-sen'in ideolojisi, demokratik bir mücadele ve ilerici bir ideolojidir ama burjuvadır. Çin'de Kuomintang'ı ileri iterek destekleyen komünistlerin arkasındayız. Bu çok önemlidir ancak aynı zamanda burada ulusal-demokratik bir yozlaşma tehlikesi de mevcuttur. Ve bu tehlike, Doğu'da sömürge köleliğinden kurtulmak için verilen ulusal mücadele alanını oluşturan tüm Doğu ülkeleri için de geçerlidir. Doğu'nun genç proletaryası bu ilerici harekete dayanmalıdır; fakat kesin surette açıktır ki, yaklaşan dönemde Doğu'nun genç Marksistleri için, "Emeğin Kurtuluşu" gruplarının parçalanması ve kendilerini milliyetçi ideolojinin içinde eritmeleri tehlikesi söz konusudur.⁴⁶

Söz konusu ülkelerde, kapitalizm aşamasından geçmeksizin proletarya diktatörlüğünün kurulmasının mümkün, hatta gerekli olması bağımsız politik varoluşun önemini gösterir:

Sorun, şimdi kendilerini özgürleştirmekte olan bu geri ülkelerde kapitalist ekonominin gelişmesinin kaçınılmaz olduğunu varsaymanın doğru olup olmadığı ve savaştan bu yana hangi ülkelerde başladığıdır; ve şu sonuçlara varıyoruz ki bu, kaçınılmaz değildir ve muzaffer devrimci proletarya sistematik bir propaganda yürüttüğünde ve Sovyet hükümetleri buna kendileri açısından mümkün olan her şekilde yardım ettiğinde, bu milletler için kapitalist aşamanın kaçınılmaz olduğunu varsaymak yanlıştır. Yalnızca parti örgütlerinin bağımsız çekirdeklerini oluşturmakla, derhal köylü sovyetleri fikrini yaymaya başlamakla ve bu sovyetleri pre-kapitalist koşullara uyarlamakla kalmamalıyız; aynı zamanda Komünist Enternasyonal, ileri ülkelerin proletaryasının yardımıyla geri milletlerin Sovyet tipi örgütlere erişebileceğini ve kapitalist aşamayı eleyerek belirli aşamalardan Komünizme ilerleyebileceğini teorik temellerde ilan etmelidir.⁴⁷

Lenin ve Trotskiy önderliğindeki Bolşeviklerin komünist hareketlerin ulusal

---

46 Trotskiy, "Doğu'da Perspektifler ve Görevler- Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nin Üçüncü Yıldönümünde Yapılan Konuşma," 21 Nisan 1924, <http://www.marxists.org/turkce/trotsky/1924/nisan/21.htm>.

47 Lenin'in Komintern'in ikinci kongresinde 26 Temmuz 1920'de yaptığı konuşma, içinde: M. N. Roy, *Selected Works of M.N. Roy, Volume 1 (1917-1922)*, Yeni Delhi: Oxford University Press, s. 173.

kurtuluş savaşlarındaki rolüne ilişkin görüşleri özetle budur. Ne var ki, özellikle son yirmi yılda bu görüşlerin tam tersini savunmayı Marksizm, Leninizm olarak sunmaya çalışan bazı çevreler türedi. Bunlara göre, komünistler yalnızca komünistlerin önderliğindeki ulusal hareketleri desteklemelidir. Marx'tan Lenin'e devrimci önderlerin komünistler tarafından yönetilmeyen ezilen ulus hareketlerini desteklediği hatırlatıldığında bunların verdiği cevap şudur: Lenin, komünistlerin emperyalist işgale karşı burjuva güçler ile ittifak yapması gerektiği fikrini Komünist Enternasyonal'in 1920'de yapılan ikinci kongresine kadar savunmuştur. Ancak bu kongrede Hindistanlı komünist M.N. Roy'un bu tezi eleştirmesi üzerine Lenin fikrini değiştirmiş, Komintern de bu değişiklik doğrultusunda karar almıştır. Bu nedenle ulusal sorunda yalnızca UKKTH ilkesini savunmak yeterlidir, komünistler tarafından yönetilmeyen, burjuva güçlerin içinde bulunduğu hiçbir hareketle herhangi bir ittifak veya destek ilişkisi kurulamaz.⁴⁸ Bu iddiaların sınanması için önce Roy'un görüşlerini, ardından ikinci ve dördüncü kongrelerin tartışma ve kararlarını incelemek gerekiyor. Birincisinden başlayalım.

M.N. Roy: Gerçekler efsanelere karşı

Türkiye'de yalnızca Komintern kongrelerinde yaptığı konuşmalar aracılığıyla tanınan M.N. Roy (1887-1954), ilk gençliğinden itibaren Hindistan ulusal kurtuluş hareketinde yer almış bir mücadele adamıdır. Uğradığı büyük baskılar nedeniyle 1916'da Hindistan'dan ayrılarak önce ABD'ye, daha sonra da Meksika'ya geçmiştir. Bu dönemde Marksizmle tanışan Roy, kısa bir süre sonra Komintern'in ulusal hareketler konusunda görevlendirdiği en önemli birkaç devrimciden biri olmuştur. 1929'da muhalif görüşleri nedeniyle Stalinistler tarafından Komintern'den kovulmuş, yaşamının ilerleyen yıllarında Bolşevizmden ve Marksizmden uzaklaşarak "radikal hümanizm" olarak adlandırdığı bir yönelişi benimsemiştir. Bu yazı çerçevesinde bizi ilgilendiren husus Roy'un devrimci Marksist döneminde, 1920'lerde ulusal hareketlere ilişkin olarak savunduğu politikalarıdır.

Roy, tıpkı Lenin ve Trotskiy gibi ulusal bağımsızlık savaşının ertesinde bir burjuva rejiminin kurulmasının kaçınılmaz olmadığını kavramıştı. Bu nedenle,

48 Bu yazı son dönemde Ortadoğu'da yaşanan siyasi süreci konu edinmediği için bu konuyu özel olarak ele almayacağız. Ancak, birinci ve ikinci Körfez savaşlarında devrimci Marksistlerin aldığı tavır açıkça karşısına almaktan özenle kaçınarak üstü kapalı ifadelerle çarpıtmaya çalışanların varlığı da sır değildir. Emperyalist işgallere karşı -işgal edilen ülkenin burjuva rejimine en ufak bir politik destek vermeksizin- ezilen ülkenin zaferini hedefleyen siyasi çizgiyi gerici diktatörlüklere destek vermek ve bu diktatörlükler tarafından ezilen ulusların haklarını hiçe saymak olarak sunmaya çalışan tahrifat okulunun siyasi konumunu teşhir eden ve bölgeye ilişkin devrimci politikayı ana hatlarıyla açıklayan temel bir kaynak için bkz: Savran, "Körfez Savaşı sınavında sosyalist hareket," *Sınıf Bilinci*, sayı. 9-10, 1991, Savran, *Avrasya Savaşları..* içinde, s: 35-64.

Devrimci Marksizm

komünist partilerin işgale karşı ayaklanan kitleleri sürekli devrim hedefi doğrultusunda seferber etmesi gerektiğini düşünüyordu:

Amacımızın, kapitalizm için bir başka siper anlamına gelen burjuva milliyetçisi bir hükümetin kurulmasını engellemek olduğunu ilan ediyoruz. Devrim geldiğinde bunun bir sosyal devrim olması için, Hintli kitlelerin büyüyen isyankarlığını sınıf mücadelesi ilkesi temelinde örgütlemek istiyoruz. Milliyetçilikten ayrı olan proleter devrim fikri Hindistan'a geldi ve kendisini beklenmedik grevlerde gösteriyor. Bu henüz ilkel bir düzeyde ve açık bir sınıf bilincine sahip değil, bu nedenle zaman zaman milliyetçi fikirlerin kurbanı oluyor. Fakat bu trendekiler mücadelenin amacını görüyor ve yalnızca yabancıyı kovmak amacıyla bütün ülkeyi milliyetçilik altında birleştirme fikrini reddediyorlar, çünkü hükümeti kontrol altında tutan yerli prenslerin, toprak sahiplerinin, fabrika sahiplerinin, tefecilerin, ezme konusunda yabancılardan geri kalmayacaklarının farkına varıyorlar... Programımız ayrıca, geçiş dönemi boyunca proletarya diktatörlüğü temelinde dayanacak olan komünist bir devletin kurulması için, Hint proletaryasını sınıf mücadelesi temelinde örgütlemeye çağırıyor.⁴⁹

Sürekli devrimin sürükleyici gücü olan partinin görevi, -ancak dogmatiklere yakışacak biçimde- ulusal kurtuluş savaşı yaşanmıyormuş gibi yaparak sadece proleter devriminden bahsetmek değildi. Aksine, ulusal kurtuluş mücadelesinde yer alan öteki siyasi güçlerle zaman zaman birlikte hareket edilmesi zorunluymdu. Önemli olan bunu yaparken devrimci partinin **bağımsız** politik-örgütsel duruşunun muhafaza edilmesiydi:

Kitlelerin iyi örgütlenmiş siyasi partisi kitle enerjisinin kuvvetlerini, ulusal kurtuluş mücadelelerinde orta sınıf demokratları destekleme yolunda birleştirerek, bunu kendi başına gerçekleştirme yeteneğine sahiptir. Fakat, bir kitle partisi ancak sınıf çıkarları ilkesi temelinde örgütlenebilir. Her aşamada, üst ve orta sınıf politikacılar kitlelere ihanet ettiklerinde ve akla gelebilen her fırsatta kendi sınıf çıkarlarının savunusuna yöneldiklerinde, sınıf işbirliği temelinde herkesi kapsayan milli bir parti kurmaktan söz etmek anlamsız hale gelir. Üst ve orta sınıf unsurlar, yalnızca, geçmişte ihanete uğramış olan kitleleri aldatmak amacıyla bugüne kadar yapmakta oldukları gibi, gelecekte de bunu muhakkak deneyeceklerdir. Bu tür girişimler, yalnızca bilinçli bir biçimde işçi sınıfının çıkarlarını savunan bir Devrimci Partinin rehberliği altında doğru dürüst eyleme geçirilebilecek olan kitle enerjisinin daima dağılmasıyla sonuçlanır. Bu kitle partisi açıkça tanımlanmış bir ulusal kurtuluş programıyla meydana çıkmalıdır. **Bir yandan, Emperyalist hakimiyete karşı mücadelesinde burjuvaziyi desteklerken, diğer yandan da mevcut bütün devrimci kuvvetleri bayrağı altında toplayacaktır (vurgular bana ait-BG).**⁵⁰

49 M. N. Roy, Abani Mukerji, Santi Devi, "An Indian Communist Manifesto," M. N. Roy, *Selected Works of M.N. Roy, Volume 1 (1917-1922)* içinde, s. 163.

50 Roy, "What is a Programme? (Part III)," 1 Aralık 1922, a.g.e., s. 450, 451.

Yukarıdaki satırlar Roy hakkında uydurulan efsanelerin geçersizliğini kanıtlıyor. Roy'un teorik-politik yapıtından ulusal harekete destek verilmesi için hareketin önderliğinin mutlaka kapitalizme karşı çıkmasını talep eden bir dogmatik çıkarmaya çalışmak nafîle bir çabadır. Roy'un Komintern'in devrimci döneminde yazdığı bu satırlar, Lenin'in 1920 öncesindeki tavrının yanlışlığını kanıtlamak için Roy'dan destek almaya kalkışmanın mantıklı olmadığını gösteriyor. Bugünkü "tarafsızlık" yanlıları ne diyor: "Kapitalizmi yıkma hedefine sahip olmayan ulusal hareketler, emperyalizm kapitalizme içkin bir olgu olduğu için emperyalizme karşı mücadele edemezler. Bu nedenle, ülkeleri işgal altında olsa bile onlara en ufak bir destek verilemez!" İşin komik tarafı, *Emperyalizm* (1916) broşüründe emperyalizmi kapitalizmin en yüksek aşaması olarak tanımlayan ve herhangi bir burjuva-demokratik yanlısamaya sahip olduğunu kimsenin iddia edemeyeceği Lenin'in bunun tam tersini savunduğu ve uyguladığı kanıtlarıyla ortaya serildiğinde, Lenin'e saldırmayı göze alamayıp (bu en azından yanlış ama siyasi bakımdan dürüst bir tutum olurdu) Roy'a başvurarak kendilerini kurtaracaklarını zannetmeleridir. Görüşlerini istismar etmeye çalıştıkları Roy'un (üstelik Komintern'in ikinci kongresinden iki yıl sonra!) ne yazdığı, hangi politikayı savunduğu bellidir. Şimdi isterseniz Roy'u da burjuva işbirlikçiliği ile ve kapitalizmin emperyalizme içkinliğini kavrayamamakla suçlayın! Bunu yapabilmek için öncelikle Komintern kararlarında tarif edilen ulusal sorun siyasetini tamamen reddettiğinizi açıklamak zorundasınız.

Komintern'in ikinci ve dördüncü kongrelerinde ulusal sorunun ele alınışı

Lenin, Roy ve Trotskiy'den verdiğimiz örnekler, Sovyetler Birliği ve Komintern'in devrimci döneminde ulusal kurtuluş hareketleri konusunda izlenen tutumun bütünselliğini gösteriyor. Buna rağmen, ulusal sorun siyasetinin programatik kararlara tercüme edildiği ikinci ve dördüncü kongrelere kısaca değinmek gerekiyor.

Ulusal soruna ilişkin en önemli tartışmalardan biri Komintern'in ikinci kongresi sırasında 26 Temmuz 1920 tarihinde yapılmıştır. Konuya ilişkin olarak biri Lenin öteki Roy tarafından önerilen iki taslak metin tartışılmıştır. Her iki tez pek çok noktada benzerlikler taşır. Yalnızca iki noktada farklılık bulunmaktadır. Tıpkı Lenin gibi, emperyalist devletlerin sömürgeleri sayesinde elde ettikleri yüksek kârları işçi sınıfının bir bölümüne paylaştırarak devrim olasılığını azalttığını vurgulayan Roy, sömürge imparatorlukları yıkılmadan Avrupa'da devrimin **imkânsız** olduğunu ileri sürmüştür: "Sömürge imparatorluğundan kopmaksızın, Avrupa'da kapitalist sistemin alaşağı edilmesi olanaklı görünmüyor."⁵¹ Yazının önceki bölümlerinde

51 Roy, "Original Draft of Supplementary Theses on the National and Colonial Question," a.g.e., s. 166.

de gösterdiğimiz gibi, Lenin, sömürgelerin varlığı sayesinde palazlanan işçi aristokrasisinin reformizmin yayılmasındaki önemine öteden beri dikkat çekmekteydi. Ancak, 1918 sonrasında zaman zaman ayağa kalkan Alman Devrimi'nin ve 1930'larda komünist partilerin ihaneti olmasa belki de zafere ulaşacak Fransa ve İspanya'daki büyük işçi-emekçi seferberliklerinin gösterdiği gibi, bu konuda mutlak bir kanaat belirtmek gerekli değildi. Roy'un gerekçeleri ile hemfikir olan Lenin, metnin yalnızca bu yönüne itiraz etmişti. Bu itirazları doğru bulan Roy, daha sonra kongre tarafından kabul edilecek olan tamamlayıcı tezlerinde önceki metindeki "mümkün gözükmüyor" ifadesini çıkararak bunun yerine sömürgeciliğin devamının Avrupa devrimi önünde engel olarak dikildiği şeklindeki bütünüyle doğru tespiti eklemiştir.

Gündeme gelen ikinci konu komünistlerin ulusal kurtuluş hareketleriyle ilişkisini ilgilendirdiği için daha önemlidir. Anti-kolonyal mücadeleye komünistlerin önderlik etmediği koşullarda ezilen, sömürgeleştirilen ülkenin emperyalizme karşı zaferini istemenin doğru olmadığını iddia eden "tarafsızlık" yanlıları, ikinci kongredeki bu tartışmadan sonra Lenin'in önceki pozisyonunu değiştirdiğini iddia ediyorlar. Bu iddianın tamamen geçersiz olduğunu kanıtlamak için kongrede yapılan tartışmalara yakından bakalım. Roy'un yukarıda açıklanan görüşleri ile ikinci kongrede savunduğu görüşler aynıdır. Roy, kongreye sunduğu tezlerinde şöyle diyor:

Bağımlı ülkelerde, birbirlerinden bağımsız olarak her geçen gün daha fazla büyüyen iki farklı hareketin varlığı söz konusudur. Birisi, politik bağımsızlık programıyla burjuva demokratik ulusal hareket, öbürü, cahil ve yoksul köylülerin ve işçilerin kitle eylemi. Birincisi ikincisini denetimi altına alma eğilimindedir ve çoğunlukla bunda belirli bir düzeye kadar başarılı olur, fakat burjuva milliyetçisi hareketin toplumun genel düşünce ve hedeflerini ifade ettiğini varsaymak hatalı olur. **Yabancı emperyalizmin devrilmesi için, sömürgelerde devrime doğru bir adım atma yolunda burjuva milliyetçisi unsurların işbirliği yararlı olabilir.** Fakat Komünist Enternasyonal bunlarda, sömürgelerdeki devrimci hareketin yardım elde edebileceği bir ortam keşfetmemelidir. Sömürgelerdeki kitle hareketleri milliyetçi hareketlerden bağımsız olarak büyümektedirler... **Sömürgelerin çoğunda, kitle hareketiyle yakın ilişki içinde bulunan, örgütlü sosyalist ve komünist partiler hâlihazırda mevcuttur. Komünist Enternasyonal'in sömürgelerdeki devrimci hareketle ilişkisi bu parti ve gruplar aracılığıyla olmalıdır, çünkü söz konusu ülkelerde işçi sınıfının öncüleri bunlardır** (*vurgular bana ait-BG*).⁵²

Roy'un tezi açıktır: Komünist partilerin belirgin bir güce sahip olduğu, emekçi halk kitleleriyle ciddi bağlarının bulunduğu her yerde -anti-kolonyal mü

52 a.g.e., s. 167.

cadelenin içinde yer alan burjuva güçleri de dahil olmak üzere diğer hareketlerle gerekli ve uygun koşullarda işbirliği yapmayı ihmal etmeden- komünist öncü desteklenmelidir. Lenin bu tezi en başından beri savunduğu için ortada anlaşmazlık yoktur. Bunun en açık kanıtı Lenin'in aynı kongrede yaptığı konuşmanın ilgili bölümünde bulunabilir:

Kendi iktidarı sırasında emperyalist burjuvazi, reformist bir hareket yaratmak için her şeyi yaptı. Sömürücü ülkelerin burjuvazileriyle sömürge ülkelerin burjuvazileri arasında bir anlayış birliğine varıldı, buna göre ezilen ülkelerin burjuvazileri ulusal hareketi desteklemekle birlikte, yine de bütün devrimci hareketlere karşı çoğunlukla Emperyalist burjuvaziyle birlikte çalışıyorlar. Bu açıkça kanıtlandı ve bu farkın altını çizmek için "burjuva demokratik" sözünün yerine "milliyetçi devrimci" sözü geçirilmelidir. **Bunun anlamı şudur ki, bizler, Komünistler olarak, sömürgelerin kurtuluşu için burjuva hareketleri, yalnızca bu hareketler gerçekten devrimci oldukları sürece, köylüleri ve sömürülen geniş kitleleri devrimci amaçlar uğruna aydınlatmamıza ve örgütlememize karşı çıkmadıkları sürece desteklemeliyiz.** Buna imkân olmadığında Komünistlerin, hem İkinci Enternasyonal'in kahramanlarına karşı, hem de bu ülkelerdeki reformist burjuvazilere karşı savaşmaları zorunludur (*vurgular bana ait-BG*).⁵³

Lenin'in tutumu üç temel kabule dayanır. Birincisi, emperyalist işgale karşı mücadeleye kendi bağımsızlığını koruyarak aktif olarak katılan, kitleler içinde belirgin bir etkiye sahip bir komünist öncünün mevcut olduğu durumlar ile böyle bir öncünün bulunmadığı durumları ayırır. İkincisi, öncünün mevcut olduğu durumlarda burjuva demokratik harekete verilecek destek şartlı bir destek olmak zorundadır. Üçüncüsü, verilecek desteğin yegâne şartı burjuva ulusal hareketin ülkede varolan komünist öncünün faaliyetini engellemeye yeltenmemesidir. Elbette bu şartların öne sürülmesi için ortada soyut sol propaganda yaparak ulusal kurtuluş mücadelesi görevlerine sırt çevirmeyen, gerçek bir **komünist öncünün** bulunması ve öncünün emperyalizme karşı ayağa kalkın kitle hareketine önderlik etmeye istekli olması gerekir. Bu durumun mevcut olduğu durumlarda öncünün faaliyeti burjuvazi tarafından engelleniyorsa burjuva güçlerin desteklenmesi söz konusu olamaz. **Komünist öncünün** mevcut bulunmadığı şartlarda ise bu şartlar geçerli değildir ve emperyalist işgale karşı mücadele eden güçler desteklenir. Hiçbir durumda işgalcilerle direnenlerin aynı kefeye konulması ve direnenlerin kapitalizme karşı çıkmadığı için desteklenemeyeceği türünden oportünist tutumlar alınmaz. Trotskiy'in de belirttiği gibi, bu gibi durumlarda, "uygar, emperyalist, demokratik bir cumhuriyetle sömürge bir ülkedeki geri, barbar bir monarşi arasındaki mücadelede, sosyalistlerin, monarşisine rağmen tümüyle ezi-

53 Lenin'in Komintern'in ikinci kongresinde 26 Temmuz 1920'de yaptığı konuşma, a.g.e., s. 173.

Devrimci Marksizm

len ülkenin tarafında ve 'demokrasi'sine rağmen ezen ülkenin karşısında" olması esastır.⁵⁴ Özetle söylemek gerekirse, Komintern'in ikinci kongresinde Roy'un Avrupa devrimine ilişkin mutlak yargısı düzeltilmiş, Lenin'in komünistlerin burjuva ulusal hareketler karşısında benimseyeceği tutuma ilişkin önerisi karar haline getirilmiştir.

İkinci kongreden dördüncü kongreye Sovyet devletinin iki büyük hatası

Lenin ve Roy'un ikinci kongrede koyduğu ilkeler devrimci Marksistler için bugün de geçerliliğini korumaktadır. Ancak, Marksizmin herşeyden önce kendini eleştirebilen bir düşünce ve pratik olduğu unutulmamalıdır. Akılda tutulması gereken bir başka gerçek ise doğru politik kararları kabul etmenin sorunların çözümünde yalnızca bir ilk adım olmasıdır. Doğru kararlar politik pratiğe tercüme edilmedikçe başarı imkânsızdır. 1920-22 döneminde yaşanan iki örnek olay, Komintern'in en güçlü partisince yönetilen Sovyet devletinin ikinci kongre kararlarını pratikte uygulayamadığını gösteriyor. Bunlara kısaca bakalım.

Sovyet hükümetinin yaptığı hataların gözlenebileceği en önemli örneklerden biri 1920-22 arasında Türkiye'de gerçekleşen milli mücadeleye ilişkin olanıdır. Mustafa Kemal, 26 Nisan 1920'de Moskova'ya gönderdiği iletide Sovyet devletinin emperyalizme karşı mücadelesinin kendisi tarafından da takdir edildiğini bildirmiş, (Sovyet devletinin Ermenistan'la yaşadığı geçici sorunu fırsat olarak değerlendirme niyetiyle) "emperyalist Ermeni hükümetine karşı askeri operasyon" yapmaya ve Azerbaycan'ın "Bolşevik devlet birliğine" katılmasını teşvik etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Bunun akabinde, Sovyet hükümeti milli mücadele hareketine ciddi miktarda askeri ve mali yardım yapmış, diplomatik bakımdan da destek sunmuştur. Aynı dönemde Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Partisi, işgale karşı mücadeleyi bir sürekli devrim süreci içinde köylülüğün desteğindeki bir proleter devrimine dönüştürmek üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. Bu hazırlık Türkiye burjuvazisini ve büyük toprak sahiplerini ciddi biçimde tedirgin etmiştir. Mustafa Kemal'in 22 Ocak 1921'de mecliste yaptığı konuşma bu tedirginliğin ifadesidir: "İşte bu serseriler...Türkiye Komünist Fırkası diye bir fırka teşkil etmişlerdir ve bu fırkayı teşkil edenlerin başında da Mustafa Suphi ve emsali bulunmaktadır. Bunlar... kendilerine para veren, kendilerini himaye eden ve bunlara ehemmiyet atfeden Moskova'daki prensip sahiplerine yaranmak için birtakım teşebbüsâtı serseriyanede bulunmuşlardır...Bu suretle memleketimize, milletimize hariçten komünizm cereyanı sokulmaya başlanmıştır..."⁵⁶ Bu konuş-

54 Trotskiy, "Lenin ve emperyalist savaş," Şubat 1939.

55 Suny, s. 91.

56 Aktaran: Ertuğrul Kürkçü, "Mustafa Kemal: imge ve gerçek," *Radikal İki*, 6 Kasım 2005. Mustafa Kemal'in söz konusu konuşmasına işaret eden başka bir kaynak için bkz: Yüksel Işık, "Derin güçler hep var oldu," *Yeni Şafak*, 4 Şubat 2007.

manın yapılmasından tam bir hafta sonra, 28 Ocak 1921'de TKP genel sekreteri Mustafa Suphi'nin de aralarında bulunduğu on beş TKP üyesini taşıyan taka Trabzon açıklarında yerli burjuvazinin silahlı güçlerinin baskınına uğramış, on beş TKP'linin tamamı katledilmiştir. Milli mücadeleyi yöneten Türkiye hakim sınıflarının Lenin'in Komintern'de ifade ettiği şartlara aykırı davrandığı ortadadır. Bırakın işçi ve köylü kitleleri arasında örgütlenmeye izin vermeyi, parti önderliğini fiziksel olarak imha etmişlerdir. Buna rağmen, özellikle Britanya emperyalizmi ile çelişkisi nedeniyle Türkiye'yi tampon bölge olarak da gören Sovyet yönetimi bu olaya karşı büyük bir tepki göstermemiş, Türkiye hakim sınıfları tarafından yönetilen milli hareketi desteklemeye devam etmiştir.

Aynı dönemde Britanya'nın işgali altında bulunan İran'da izlenen politika daha da vahimdir. Bu dönemde İran'da hem işgale hem de yerli hakim sınıflara karşı başlayan devrim hızla yayılmaktaydı. Raskolnikov komutasındaki Kızıl Ordu birliklerinin Hazar Denizi'ni geçerek İran topraklarına ulaşması İran'daki ilerleyen devrime büyük bir ivme kazandırdı. Mayıs 1920'de Mirza Küçük Han'ın önderliğindeki ulusal hareket ile İran Komünist Partisi'nin oluşturduğu koalisyon (bu koalisyonun tarafları arasında sonraki süreçte büyük sorunlar yaşanmıştır), Gilan bölgesinde sovyet sosyalist cumhuriyetinin kuruluşunu ilan etti. İran hâkim sınıfları devrimin ilerleyişine karşı saldırıya geçtiler. Ekim 1920'de eski rejim Moskova'ya antlaşma önerdi. Sovyet cumhuriyeti ile Tahran'daki eski rejimin temsilcileri arasında görüşmeler başladı. Şubat 1921'de şahın generallerinden Rıza Han, şahı devirerek iktidarı ele geçirdi. İki ay sonra Sovyet büyükelçisi Tahran'a ulaştı. Bu gelişme, Gilan'daki devrimci hükümetin hemen hemen gözden çıkarıldığını ve İran hakim sınıflarıyla anlaşmaya varılmak üzere olduğunu gösteriyordu. Bu sırada Britanya işgal güçleri İran'dan çekilmeye başladı. Kısacası, ilerlemekte olan devrimin zafere ulaşması için uygun koşullar mevcuttu. Bu fırsatı kullanmak isteyen Küçük Han, Tahran'daki Rıza Han rejimine karşı saldırıya geçti. Devrimin bu atılımı, Sovyet hükümeti tarafından desteklenmedi. Aksine, Dışişleri Bakanı Çiçerin ile Tahran'daki Sovyet büyükelçisi Küçük Han'ın taarruzunu kınadılar. Hemen ertesinde Sovyet askeri birlikleri Gilan'dan çekildi. Bu geri çekilmeden yararlanan Rıza Han, Gilan'ı işgal ederek buradaki sovyet cumhuriyetini dağıttı.⁵⁷ Moskova bu duruma büyük bir tepki göstermediği gibi Rıza Han'ın rejimini desteklemeye devam etti. Kısacası, her iki örnek olayda da Sovyet cumhuriyeti Komintern'in kabul ettiği kararlar doğrultusunda bir pratik sergilemedi.

Komintern'in dördüncü kongresinde ulusal sorunun ele alınışı

5 Kasım ile 5 Aralık 1922 tarihleri arasında gerçekleşen Komintern'in dördüncü dünya kongresi, sömürgelelere, özellikle de doğudaki ulusal hareketlere ilişkin önemli tartışmalara sahne olmuştur. Pek çok komünist delege gibi Roy da Türkiye'deki yerli burjuvazi ve toprak sahiplerinin işçi sınıfı ve geniş köy-

⁵⁷ Harris, s. 119, 120.

Devrimci Marksizm

lü yığınlarına karşı gelişen politikasını gündeme getirmiştir. Buna bağlı olarak, Komintern'in ikinci kongresinde alınan kararlarda da altı çizilen yerli burjuvazinin emperyalizmle uzlaşmaya meyilli tutumunun ve sınıfsal refleksinin bu örnek vesilesiyle bir kez daha su yüzüne çıktığını vurgulamıştır:

Dolayısıyla, sömürgelerde milli mücadele, sömürgelerde milli kalkınmayı sağlamak için devrimci hareket, katıksız ve basit bir şekilde, burjuva ideolojisiyle yönlendirilen ve burjuvazi tarafından yönetilen bir harekete yaslanamaz. Ve her ülkede başı çeken bu faktörlerin –en ileri ülkelerde liberal burjuvazi, bu durumdaki ikinci grup ülkelerde feodal askeri klik- nasıl emperyal derebeyi ve emperyal kapitalizmle giderek uzlaşmaya çalıştığını görüyoruz.⁵⁸

Roy'un ve diğer delegelerin uyarıları sonucunda Komintern'in kabul ettiği "Doğu Sorunu Üzerine Tezler" başlıklı metinde sömürgelerdeki komünistlere uyarılar yapılmıştır:

Burjuva milliyetçiliği ile bir ya da birkaç rakip emperyalist güç arasında bir anlaşmaya varılması tehlikesi, Çin ya da İran gibi yarı-sömürge ülkelerde ya da Türkiye gibi emperyalistler arası çekişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda istismar ederek bağımsızlık için mücadele eden ülkelerde, sömürge ülkelerden çok daha büyük bir tehlikedir. Bu türden her anlaşma, yerli egemen sınıflar ile emperyalizm arasında, iktidarın bütünüyle eşitsiz bir bölüşümü anlamına gelir ve biçimsel bağımsızlık örtüsü altında ülkeyi, dünya emperyalizminin hizmetinde yarı-sömürge bir tampon devlet olan eski konumunda bırakır. İşçi sınıfı şunun farkındadır ki; emperyalizme karşı verilen devrimci kurtuluş mücadelesinde bir nefeslik bir alan kazanabilmek için kısmi ve geçici uzlaşmalar yapmak kabul edilebilir ve zorunlu olan bir şeydir, ancak emperyalizm ile yerli egemen sınıflar arasında, bu ikincilerin sınıf ayrıcalıklarını korumak için tasarlanmış açık ya da üstü kapalı bir iktidar bölüşümü girişimine karşı mutlak ve uzlaşmaz bir muhalefet yürütülmelidir...Bağımsız Türkiye'de bile, işçi sınıfı birlik kurma özgürlüğünden yararlanamıyor ki bu, burjuva milliyetçilerinin proletarya karşı-sındaki tutumlarının bir göstergesidir.⁵⁹

Sömürge ülkeler için benimsenen **anti-emperyalist birleşik cephe** yönelişi ve bu yöneliş çerçevesinde komünistlere düşen görevler de yukarıdaki uyarıyla uyumlu biçimde tanımlanmıştır:

Ancak sömürge Doğu'da günümüzde vurgulanması gereken slogan anti-emperyalist birleşik cephe'dir. Bu sloganın *uygunluğu*, tüm devrimci öğelerin

58 Roy, "Report on the Eastern Question to the Fourth World Congress of the Communist International," 1 Aralık 1922, *Selected Works of M.N. Roy*, içinde, s. 477.

59 "Komintern'in Dördüncü Kongresi Tarafından Benimsenen Doğu Sorunu Üzerine Tezler," Kasım 1922, [www://www.marxists.org/turkce/konu/komintern/1922/dogusorunu.htm](http://www.marxists.org/turkce/konu/komintern/1922/dogusorunu.htm).

seferberliğini talep eden dünya emperyalizmi ile girişilen uzatmalı ve planlı mücadelenin geleceğinden kaynaklanır. Bu seferberlik, yerli egemen sınıflar halk kitlelerinin ölümcül çıkarlarına karşı yönelmiş dış sermaye ile uzlaşmaya meylettüğinden daha da gereklidir. Ve tıpkı, Batı'da, birleşik proleter cephe sloganının, sosyal-demokratların proletaryanın çıkarlarına ihanetinin teşhirine yardımcı olması ve halen de yardım etmesi gibi, anti-emperyalist birleşik cephe sloganı da çeşitli burjuva-milliyetçi grupların tereddütlerini teşhir etmeye yardım edecektir... Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki işçi hareketleri her şeyden önce bir bütün olarak kendisi için anti-emperyalist cephede bağımsız bir devrimci faktör konumunu kazanmalıdır. Burjuva demokrasisi ile geçici anlaşmalar, yalnızca, bu işçi hareketinin bağımsız bir politik faktör olarak önemi kavrandığında ve politik bağımsızlığı güvence altına alındığında izin verilebilir ve zorunlu bir şey olabilir. Varolan güç dengeleri, proletaryanın kendi Sovyet programının gerçekleştirilmesini acil görev haline getirmesine izin vermediği ölçüde, proletarya kısmi talepleri destekleyecek ve bizzat kendisi ortaya atacaktır, örneğin, bağımsız demokratik cumhuriyet, kadınların eşit olmayan yasal statülerinin lağvedilmesi talepleri... Aynı zamanda, köylüler, yarı-proleter kitleler ve sanayi işçileri hareketleri arasında politik bağın yaratılmasına ön ayak olan sloganları öne sürmenin yolunu da bulacaktır.⁶⁰

Ancak, uluslararası devrimci Marksizme yol gösteren bu değerli politik tespit ve taktiklerin formüle edilmiş olmasına karşın, Sovyet cumhuriyetinin İran ve Türkiye'deki hatalı tutumunun kongrede eleştiri konusu yapılmayıp ciddi bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Bunun da etkisiyle, Komintern'in benimsediği yönelişin uygulamasındaki ciddi zaafı devam etmiştir. Tek bir örnek verelim. Britanya işgaline karşı mücadele eden Kürtlerin önderi Şeyh Mahmud Berzenci, 1923 yılında SSCB'den üç defa yardım istemiştir. Hasan Yıldız ve İsmail Beşikçi gibi araştırmacıların da dikkat çektiği gibi, ulusların kendi kaderini tayin hakkının Britanya'ya karşı mücadele bayrağı açan Kürtlere de tanınmasının gereğine dikkat çekilen bu çağrılardan biri 23 Haziran 1923'te *Pravda*'da yayımlanmıştır. Buna rağmen, Berzenci hareketi SSCB tarafından desteklenmemiştir. Bu örnek dahi uygulamadaki zaaf ve çelişkileri sergilemektedir.

Komintern'in dönüşümü: Çin örneği

Şu ana değin SSCB'nin Komintern'in ilk dört kongresinde aldığı kararları her yerde uygulayamadığını örnekleri ortaya koymaya çalıştık. Dördüncü kongrenin toplandığı Aralık 1922'nin sonunda Lenin yeniden felç geçirdi. Bu andan ölümüne değin ne SSCB'nin ne de Komintern'in politikalarına müdahale edebildi. Bu dönemde Çin'de ülkenin Britanya ve Japonya birlikleri tarafından işgaline

60 a.g.e.

Devrimci Marksizm

karşı mücadele eden iki büyük örgüt bulunmaktaydı. Bunlardan ilki içinde burjuvazi ve büyük toprak sahiplerinden küçük burjuvazinin çeşitli kesimlerine kadar pek çok farklı sınıfın temsilcilerinin yer aldığı **Kuomintang** adlı milliyetçi örgüt, ikincisi ise Komintern'e bağlı **Çin Komünist Partisi (ÇKP)** idi. Parti özellikle kentlerde bulunan işçi kitleleri içinde örgütlenmeye çalışmaktaydı. Gücü kentlerdeki kadar fazla olmasa da kırsal bölgelerde topraksız ve küçük köylülük arasındaki gücünü arttırmaktaydı. Bu bakımdan, Komintern'in ikinci ve dördüncü kongrelerinde altı çizilen sömürgelerdeki komünist partilerin hakim sınıflardan bağımsızlığı hususuna –belki de her yerden çok- bu ülkede hassasiyet gösterilmeliydi. Ancak, buna dikkat etmek bir yana, Komintern'e hâkim olmaya başlayan Stalin ve Buharin'in büyük gayretleri sonucunda ÇKP'nin bağımsızlığı ortadan kaldırılarak Çin Devrimi'nin yenilgisine yol açılmıştır. Yazının devamında gösterileceği gibi, bu yenilginin nedenini yalnızca Komintern kararlarının çiğnenmesi olarak yorumlamak yanlıştır; zira Çin'de uygulanan teslimiyetçi politika enternasyonalin 1924'teki beşinci kongresinden itibaren genel yöneliş haline getirilmiştir. Sonuçta Komintern'in ilk dört kongresinde kabul edilen politikalar çöpe atılmış, bunların yerine sömürgelerdeki komünistleri burjuvazinin kuyruğuna takan teslimiyetçi siyasetler benimsenmiştir. Dolayısıyla yaşanan olay uygulama hatası değil Komintern'in dönüşümünün ifadesidir. Bu sürecin önemli aşamalarını özetleyelim.

Çin'deki felaketi getiren hatalar zincirinin ilk halkası 26 Ocak 1923'te SSCB ile Kuomintang arasında imzalanan ve ÇKP-Kuomintang ilişkilerinin esaslarını belirleyen antlaşmadır. Dikkat edilmesi gereken husus doğrudan ÇKP'yi ilgilendiren bu önemli antlaşmanın SSCB tarafından imzalanmasıdır. Antlaşma görüşmeleri de doğrudan doğruya SSCB ile Kuomintang arasında yapılmıştır ve varılan mutabakat ÇKP'ye dayatılmıştır. Bu tutumun enternasyonalizm ilkesiyle bağdaşmadığı bellidir. Çin'deki devrimci dalganın seyrinin SSCB'nin dış politika önceliklerine göre belirlendiğini kanıtlayan vahim bir pratik sergilenmiştir. Antlaşmanın içeriğine bakıldığında izlenen yöntemin basit bir hata olmadığı anlaşılır. Kabul edilen maddeler arasında “ne Komünist sistemin ne de Sovyet sisteminin Çin'de yürürlüğe konulmayacağına” ilişkin bir hüküm mevcuttur.⁶¹ ÇKP'yi bağlayan böylesi önemli bir metne bu maddenin konulmasının SSCB tarafından kabul edilmesi, Komintern kararlarının açık ihlalidir. Üstelik varılan ittifak antlaşmasında ÇKP eşit bir taraf değildir. Eşit ilişkilere sahip iki parti arasında kurulan bir ittifak yerine, her ÇKP üyesinin sıradan üye, tekil birey olarak Kuomintang'a katılması kabul edilmiştir. Dolayısıyla ortada doğru dürüst bir ittifakın bulunduğu bile tartışmalıdır. Bu nedenlerden dolayı, ÇKP Merkez Komitesi, partinin politik bağımsızlığını ortadan kaldıracığı ve kitleler içinde

61 Fernando Claudin, *The Communist Movement: From Comintern to Cominform*, Harmondsworth: Penguin Press, 1975, s. 276.

yanılsamalara yol açacağı gerekçesiyle bu antlaşmayı kabul etmediğini duyurmuştur. Ancak, SSCB ve Komintern yöneticilerinin uzun süren girişimlerinin neticesinde bu antlaşma ÇKP'nin üçüncü kongresinde kabul edilmiştir.⁶²

Trotsky, 10 Aralık 1930'da Max Shachtman'a yazdığı açık mektupta Çin'de izlenen politikalara daha en başından, yani 1923'ten itibaren karşı çıktığını belirtiyor.⁶³ Ancak 1923-25 döneminde ÇKP'nin Kuomintang'da kalmasına karşı çıkmadığını daha sonraki şu sözleriyle ifade etmiştir: "ÇKP'nin Kuomintang'a katılımı, ÇKP'nin kendini yalnızca gelecekteki *bağımsız* politik faaliyete hazırlayan, ama aynı zamanda süre giden ulusal kurtuluş mücadelesinde yer almaya çalışan bir propaganda topluluğu olduğu dönemde şüphesiz doğrudur."⁶⁴ Akılda tutulması gereken diğer nokta, Roy da dahil hiçbir Komintern üyesinin 1923'teki yönelişe baştan karşı çıkmamasıdır. Bu tutum ayrıca tartışılmayı hak etmemektedir. 1925 yılında yaşanan olaylar bu ülkedeki koşulları hızla değiştirecektir. Şanghay'da Japonların sahip olduğu bir fabrikada çalışan Çinli işçilerin katledilmesine karşı başlayan protesto gösterilerine müdahale eden Britanya birlikleri on iki Çinli öğrenciyi öldürmüştür. Bu olayın hemen ertesinde, 30 Mayıs'ta ülke çapında genel grev başlamıştır.⁶⁵

İşçi sınıfının muazzam devrimci gücünü ortaya koyduğu bu dönemecin ardından Trotsky'in Çinli komünistlerin bağımsız siyasi-örgütsel duruşunun önemine yaptığı vurgular sıklaşmıştır. Bu uyarıların hiçbiri dikkate alınmamıştır. Aksine, aynı dönemde (Mayıs 1925) Stalin, Kuomintang'ı bir kanadını ÇKP'nin öteki kanadını "devrimci küçük burjuvazinin partisi"nin oluşturduğu bir "işçiköylü partisi" olarak tanımlamıştır.⁶⁶ Kuomintang'ın açıkça karşı-devrime hizmet eden politikaları su yüzüne çıktıkça Stalin yaptığı "sınıf analizi"ni keyfi biçimde değiştirmiştir. Mart 1926'daki Komintern Yürütme Komitesi toplantısında Kuomintang'ın "işçilerin, köylülerin, entelektüellerin ve kent demokrasisinin devrimci bloğu" olduğunu söylerken Mayıs 1927'de aynı örgüt için "işçilerin, (kent ve kır) küçük burjuvazisinin ve ulusal burjuvazinin bloğu" olduğunu ilan etmiştir.⁶⁷ Bir örgütün sınıfsal temelini nasıl da bu derece hızlı değişebildiğini açıklama zahmetine katlanmamıştır. Üstelik, tamamen hatalı olduğu kanıtlanan 1925'teki analizini yayımlanan toplu eserlerinden çıkararak gözden kaçırmaya çalışmıştır.⁶⁸

62 a.g.e., s. 276, 277.

63 Trotsky, "Max Shachtman'a Mektup," 10 Aralık 1930, Trotsky, *Çin Üzerine* içinde, çeviren: Ömer Gemici, İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları, 2000, s. 428.

64 Trotsky, "Çin Komünist Partisi ve Kuomintang," 27 Eylül 1926, a.g.e., s. 18

65 Trotsky'in bu olaylar hakkındaki değerlendirmesi için bkz: "Moskova Ruhu- Şanghay'da Katledilen İşçi ve Öğrencilerin Anısına," 6 Haziran 1925, a.g.e., s. 1-4

66 Claudin, s. 278. Büyük burjuvazinin ve büyük toprak sahiplerinin temsilcisi partilere "küçük burjuvazinin radikal temsilcisi" etiketinin yapıştırılması, işbirlikçi siyaseti meşrulaştırmak amacıyla farklı siyasal akımlarca benimsenen bir taktiktir. Bu taktiğin olumsuz sonuçları Türkiye'de de görülmüş, bir dizi akım Kemalist hareketi "küçük burjuvazinin en radikal kanadının temsilcisi" saymıştır.

67 a.g.e., s. 278, 279.

68 a.g.e., s. 278.

17 Haziran- 7 Temmuz 1924 tarihleri arasında toplanan Komintern'in beşinci kongresinde ilk dört kongrenin ulusal sorunda kabul ettiği politik tutumun geçersizleştirilmesi yönünde önemli adımlar –Roy'un sert muhalefetine rağmen atılmıştır. Daha da vahimi, Mart 1926'da burjuvazi ve toprak sahiplerinin partisi Kuomintang, Komintern Yürütme Komitesi tarafından enternasyonalin "sempatizan partisi" yapılmıştır. Partinin lideri Çan Kay-şek, Komintern Prezidyumu'nun "onur üyeliği"ne seçilmiştir. Çan Kay-şek, Komintern'in "onur üyeliği" jestine derhal karşılık vererek 20-21 Mart'ta Whampoa askeri okulundaki komünist kadroları, Kanton komünistlerinin ve sendikacıların bir bölümünü tutukladı. Sendika merkezleri kendisine bağlı askeri birliklerce kuşatıldı. Operasyonun en ironik yanı, Çan Kay-şek'in kendisine "onur üyeliği" verenlerle alay edercesine Kanton'daki Sovyet danışmanlarını ev hapsine mahkum etmesiydi.⁶⁹ Çan Kay-şek, bu operasyonun hemen ardından Kuomintang'a üye olan komünistlerin listesinin kendisine iletilmesi, yönetim kademelerinde komünistlerin bulunmaması, Kuomintang içinde komünist faaliyet yapılmaması gibi bir dizi koşul ileri sürdü. Bu şartlar ÇKP tarafından başta reddedilmesine karşın SSCB ve Komintern'in zorlamalarıyla bir süre sonra harfiyen yerine getirildi.⁷⁰ Böylelikle Kuomintang içinde ÇKP'nin hiçbir bağımsız inisiyatifine izin verilmeyeceği açıkça görülmüş oldu.

Kanton'dan gelen mesajı doğru okuyan tek komünist Trotskiy'di. Önceki tutumunu değiştirerek, Nisan 1926'da, 'başkanlığını yaptığı Uzak Doğu'daki Sovyet dış politikası hakkında öneriler hazırlayan komisyonda ÇKP'nin derhal Kuomintang'dan ayrılmasını önerdi. Nihayet Eylül ayında konuyla ilgili ilk kapsamlı makalesini yazdı. Kısa süre sonra gerçekleşen karşı-devrimin mükemmel bir öngörüsü niteliğini taşıyan "Çin Komünist Partisi ve Kuomintang" başlıklı yazıda öncelikle Mayıs 1925'ten itibaren köklü biçimde değişen politik durumu özetledi:

İçinde bulunduğumuz dönemde Çin politik yaşamının olgu ve belgeleri, Çin Komünist Partisi ve Kuomintang arasında daha ileri ilişkiler sorununa kesinlikle su götürmez bir yanıt vermektedir. Çin'deki devrimci mücadele, 1925'ten beri, herşeyden önce proletaryanın geniş katmanlarının aktif müdahalesi, grevler ve sendikaların kurulmasıyla karakterize olan yeni bir aşamaya girmiştir. Köylüler şüphe götürmez biçimde giderek artan ölçüde harekete çekilmektedir. Aynı zamanda, ticari burjuvazi ve onunla bağlantılı entelijensiya unsurları, grevlere, komünistlere ve SSCB'ye karşı düşmanca bir tutum benimseyerek sağa doğru kayıyorlar.⁷¹

69 a.g.e., s. 279.

70 a.g.e., s. 279, 280.

71 Trotskiy, "Çin Komünist Partisi ve Kuomintang," 27 Eylül 1926, *Çin Üzerine* içinde, s. 17

Ardından, ÇKP'nin derhal Kuomintang'dan çekilmemesinin halinde yaşanacak sonuçlara işaret etti:

Kararlar, belgeler ve raporlar, önce Kuomintang sağ kanadının büyümesini, sonra Kuomintang merkezinin sağa kayan hareketini ve bundan sonra da Kuomintang solundaki yalpalamaları ve bölünmeleri kaydetmektedir. Ve bunların tümü, komünistlere adım adım saldırı modelini izlemiştir. Komünistler kendi paylarına Kuomintang içinde bir konumdan diğerine durmaksızın gerilemişlerdir. Verdikleri ödünlere, göreceğimiz gibi, hem örgütsel nitelikte hem de ilkesel konuları içeren türdendir. Kuomintang'ın yönetici organlarındaki komünistlerin sayısının üçte-birden daha fazla olmayacak şekilde sınırlandırılmasında hemfikir olmuşlardır. Sun Yat-sen'in öğretisinin çiğnenemez olduğunu ilân eden bir kararı kabul etmekte bile görüş birliğine varmışlardır. Fakat her zaman olduğu gibi, her yeni ödün, sadece, Kuomintang güçlerinin komünistlere karşı yeni baskılarını beraberinde getirir.⁷²

Trotskiy Eylül sonunda bu uyarıları yaparken, Stalin Ekim ayında ÇKP yöneticilerine gönderdiği telgrafta Kuomintang'ın büyük toprak sahibi kökenli komutanlarını ürkütecek herhangi bir toprak işgali hareketini durdurma emrini veriyordu. 22 Kasım-16 Aralık 1926'da toplanan Komintern 7. Prezidyumu, Kuomintang'dan ayrılmayı reddetti. Ek olarak, yalnızca Kuomintang üyesi olmayan toprak sahiplerine ait topraklara el koyulabileceğini bildirdi.⁷³ Komintern'in çok şey söyleyip gerçekte somut hiçbir politika önermeyen tutumu, emekçi kitlelerini yaklaşan felakete karşısında savunmasız bıraktı. Nihayet 12 Aralık 1927'de Çan Kay-şek'e bağlı Kuomintang askeri birlikleri, beraberinde getirdikleri silahlı çetelerle birlikte devrimci işçi hareketinin ve ÇKP'nin kalbi sayılan Şanghay'a sürpriz bir baskın düzenledi. Birkaç gün içinde binlerce ÇKP üyesi ve devrimci işçi katledildi. Komintern'in "onur üyesi" ilan ettiği Çan Kay-şek'in başarılı karşı-devrimi de Moskova'da beklenen etkiyi yapmadı. İhaneti kabul etmek yerine, olayların akışının Komintern'i haklı çıkardığı masalları uyduruldu. Wuhan'da bulunan Koumintang'ın sol kanadının giderek devrimcileştiği yolundaki yanılsamalar yayıldı. Trotskiy ise, Şanghay'daki karşı-devrimin nedeninin başta Stalin olmak üzere Komintern önderliğinin -sürekli değişen ama teslimiyetçi özü hiç değişmeyen- taktiklerinde aranması gerektiğini vurguladı. Çin burjuvazisinin emperyalist egemenlikle bağlarını ortaya koyan Trotskiy, ulusal kurtuluş ile toplumsal devrimi birleştiren sürekli devrim politikasının yaşamsal önemine işaret ediyordu:

72 a.g.e., s. 19

73 John Patrick Haight, *Communism and Nationalism in India- M.N. Roy and Comintern Policy 1920-1939*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, s. 61, 62.

Devrimci Marksizm

Emperyalizmin mekanik olarak Çin'in tüm sınıflarını dışarıdan kaynaştırdığını düşünmek devasa bir yanıltır. Bu, Çin Kadetlerinin, Tai Çi-tao'nun duruşudur, hiçbir surette bizimki değil. Emperyalizme karşı devrimci mücadele sınıfların politik farklılaşmasını zayıflatmaz bilakis güçlendirir. Emperyalizm Çin'in iç ilişkilerinde hayli kuvvetli bir güçtür. Bu gücün temel kaynağı, Sarı Nehrin sularındaki savaş gemileri değil –onlar yalnızca yardımcıdırlar– yabancı sermaye ile yerli burjuvazi arasındaki ekonomik ve politik bağdır. Emperyalizme karşı mücadele, tam da onun ekonomik ve askeri gücünden dolayı, Çin halkının en derinlerindeki kuvvetlerinin güçlü bir kullanımını gerektirir. Gerçekten de, işçileri ve köylüleri emperyalizme karşı harekete geçirmek ancak onların temel ve en esaslı yaşamsal çıkarlarının, ülkenin kurtuluşu hedefiyle bağlantısını kurmakla mümkündür.⁷⁴

Trotsky'ın yaptığı son uyarı Kuomintang'ın sol kanadının kuyruğuna takılmanın yanlışlığına ilişkinidir:

Çin devriminin bugünkü durumu üzerine tezler şunu ilân ediyor: “Çan Kay-şek'in darbesi, artık Güneyde iki kampın, iki hükümetin, iki ordunun, Wuhan'da devrimci ve Nanking'de karşı devrimci olmak üzere iki merkezin olacağı anlamına gelir.” Ne kadar eksik, yüzeysel, kaba bir tarif. Sorun, Kuomintang'ın iki yarısı sorunu değil, sınıf güçlerinin yeni bir gruplanması sorunudur. Wuhan hükümetinin, Çan Kay-şek tarafından yere serilen devrimi kaldığı noktadan sürdüreceği, oluşumunu tamamlamış bir merkez olduğuna inanmak, Nisandaki karşı-devrimci darbeye kişisel bir “serkeşlik”, öykünün bir “perdesi” gözüyle bakmaktır; tek kelimeyle hiçbir şey anlamamaktır... Bugün, kanlı deneyimlerden sonra, milyonlarca işçi ve köylünün, yalnızca Kuomintang'ın “bayrağı” azıcık dalgalanırsa harekete geçebilecekleri ve yönlendirilebilecekleri şeklindeki acınacak derecede sefil ve bürokratik düşünce terk edilmelidir. (“Kuomintang'm mavi bayrağını kimseye teslim etmeyeceğiz” diye bağırıyor Buharin.) Hayır, kitleler, devrimci bir programa ve kendi saflarından yeşeren ve kendi bünyesinde kitlelerle bağın ve onlara sadakatin garantisini barındıran bir savaşçı örgüte gereksinim duyuyorlar. Wuhan'ın yetkilileri bunun için yeterli değildir: bunun için işçilerin, köylülerin ve askerlerin sovyetlerine, emekçilerin sovyetlerine ihtiyaç var.⁷⁵

Trotsky'nin önerdiği sol-Kuomintang'ın peşine takılmamak ve sovyetlerin kurulmasına yönelmek şeklinde özetlenebilecek olan tutum, o dönemde izlenen teslimiyetçi politikaya Komintern yönetimi içinde muhalefet eden tek isim olan Roy'un yaptığı önerilerin de ötesine geçmiştir. Aynı dönemde Roy, sol-Kuomintang'ın içinde kalınarak sert muhalefet yapılmasını savunmuş ve

74 Trotsky, “Çin Devrimi ve yoldaş Stalin'in tezleri,” 7 Mayıs 1927, içinde: a.g.e., s. 69

75 a.g.e., s. 83, 84.

işçi, köylü, asker sovyetleri yerine köylü komitelerinin kurulmasını önermişti.⁷⁶ Trotskiy ise sol-Kuomintang ile kurulacak her türlü ilişkinin bağımsız varoluş temelinde kurulması gerektiğini ısrarla belirtmekteydi. Trotskiy'in öngörülleri bu konuda da doğrulandı. Kuomintang soluna bağlı askeri birlikler, 21 Mayıs 1927'de Hunan eyaletinin başkenti Changsha'daki komünistlere ve onları destekleyen işçi ve köylülere karşı büyük bir saldırıya girişti. Kısa sürede 20 bin kişi katledildi. Yerel ÇKP unsurları bu saldırıya köylülüğe dayanan öz-savunma güçleriyle yanıt vermeye çalıştılar; fakat bu çaba da ÇKP önderliği tarafından engellendi. Nihayet, Nanking (sağ-Kuomintang) ile Wuhan (sol-Kuomintang) hükümetleri arasındaki çelişki üzerine bina edilen Komintern siyaseti tamamen iflas etti. Temmuz ayında bu iki hükümet arasında anlaşmaya varıldı. Wuhan hükümetinin askeri birlikleri arasındaki komünistler imha edildi, bu hükümete danışmanlık yapan, aralarında Roy ve Borodin'in de bulunduğu Komintern yetkilileri Rusya'ya geri gönderildi.⁷⁷

Çin Devrimi'nin Stalin önderliğindeki Komintern'in ihaneti sonucunda yenilgiye uğraması yalnızca Asya'daki devrimin geri çekilişi nedeniyle değil, esas olarak Komintern'deki dönüşümün niteliğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Çin Devrimi sırasında yaşananlar, komünistlerin ulusal hareketlere yönelik siyasetinin çerçevesini çizen Komintern'in ikinci ve dördüncü kongrelerinde alınan kararların Stalinistler tarafından çöpe atıldığını gösteren önemli bir örnektir. Bu devasa siyasi ihanete karşı sesini yükselten isim Trotskiy oldu. Trotskiy'in SSCB ve Komintern içindeki kararlı muhalefeti olayların ihaneti engellemeye yetmese de, devrimci Marksizmin ulusal sorundaki temel politikasının sürekliliğinin korunarak yeni kuşaklara aktarılmasını sağladı. Bu sağlam miras, yirminci yüzyıl boyunca dünyanın her köşesinde gözlemlenen (ulusal burjuvazinin desteklenmesinden emperyalist ülkelerdeki komünist partilerin –Cezayir Bağımsızlık Savaşı'nda Fransız Komünist Partisi'nin yaptığı gibi- ezilen ulusların mücadelesine sırt çevirmesine kadar uzanan) politik ihanetlere karşı Marksizmin sesinin yükseltilmesini mümkün kılan esas kaynak oldu.

Sonuç

Devrimci Marksizmin ulusal soruna ilişkin politikası bir dizi maddi olgunun kavranışı üzerine kurulur. Bunlardan ilki "ulus" olgusunun ve genel olarak ulusal sorunun kapitalizm koşulları içinde kendiliğinden aşılmasının imkânsız oluşudur. Kapitalizmin ulusal sınırları aşan gelişmesi kendi çelişkilerini üretmekten geri kalmaz. Farklı ülkelerin burjuvazilerinin birbirleriyle olan çelişkilerini körükler. Emperyalistler arasındaki paylaşım savaşlarında görüldüğü gibi bu ülkelerin işçi

76 Haitheox, s. 68.

77 a.g.e., s. 69, 73.

Devrimci Marksizm

sınıfının birbirlerine düşman edilmesini kolaylaştırır. Bunun da ötesinde, kapitalist gelişmenin farklı tarihsel biçimleri olarak ortaya çıkan sömürgecilik ve emperyalizm, ezen uluslar ile ezilen uluslar arasındaki çelişkileri arttırır. İşçi sınıfı, kendisini başka bir ulusu köleleştirmeye çalışan burjuvazisine yardım ederken bulabilir. Bu nedenlerden ötürü işçi sınıfı ulusal sorunu önce kavramak sonra da çözmek zorundadır. Marksizmin diyalektik yöntemi, ulusal sorunun farklı biçimlerinin birbirinden ayrıştırılarak çözümlenmesini gerekli kılar. Örneğin emperyalist devletlerin birbirleriyle rekabetinden doğan paylaşım savaşlarında savaşan tarafların tümü haksızdır. İşçi sınıfını bu savaşlarda taraf tutmaya teşvik etmek şovenistlerin ve onların işçi sınıfı içindeki temsilcisi sosyal-şovenlerin işidir. Devrimci Marksistler bu savaşlarda taraf tutmayı reddederler. İşçi sınıfına esas düşmanın kendi burjuvazileri olduğunu açıklarlar.

Bu yazının asıl konusu olan ezen uluslar ile ezilen uluslar arasındaki çelişki temelinde ortaya çıkan sorunlarda ise Marksistlerin yeri ezilen ulusların yanındır. Bu yalnızca her türlü ezilmişliğe karşı olmaktan kaynaklanan ahlaki bir tercih değildir. Marx'ın İrlanda sorununa ilişkin olarak yaptığı saptama, ezen-ezilen ulus çelişkisinin yaşandığı her yerde geçerlidir: "Başkasını ezen bir ulusun kendisi de özgür olamaz." Kendi burjuvazisinin başka ulusları köleleştirmesini -hangi gerekçeyle olursa olsun- destekleyen bir işçi sınıfı, burjuvaziden bağımsızlaşmaz. Engels ve Lenin, sömürgecilikten beslenen işçi aristokrasinin burjuvazinin işçi sınıfı içindeki aktarma kayışı olduğu gerçeğine işaret etmişlerdir. Bunun da ötesinde, işçi sınıfının kurtuluşu ancak uluslararası ölçekte mümkün olduğundan ezen ve ezilen uluslar arasındaki çelişki ve önyargılar giderilmeden farklı ulusların emekçilerinin ve ezilenlerinin birliği ve kurtuluşu imkânsızdır. Ezen ulus ile ezilen ulusun arasındaki eşitsiz ilişkinin ortadan kalkmasının tek yolu ezilen ulusun kendi kaderini tayin etme hakkını tanımaktan geçer. Ezilen ulusa bu hak tanınmadıkça ulusal sorun çözülmez. Kendi kaderini tayin hakkı ezilen ulusun ezen ulusun devlet sınırları içinde yaşamak isteyip istemediğine karar vermesi anlamına gelir. Ezilen ulusa ayrılarak bağımsız devlet kurma hakkının verilmediği hiçbir koşulda kendi kaderini tayin hakkının geçerli olduğu iddia edilemez. Ayrılarak kendi bağımsız devletini kurma hakkının bir ulusa tanınması, o ulusun ayrılmasının teşvik edilmesi demek değildir. Ezilen ulus hangi seçimi yaparsa yapsın, her iki ulusun devrimci Marksistleri de daha üst birliklerden yanadır. Ulusların kaderlerini tayin hakkını, yani ayrılarak bağımsız devlet kurabilme hakkını sonuna kadar savunan Lenin ve Trotskiy'in proletarya diktatörlüğünün enternasyonal düzeyde kurulmasının zaruretine her fırsatta vurgu yapmalarının nedeni de budur. Daha sonraki evrimi ne olursa olsun, en başta eşit haklara sahip olan farklı sosyalist cumhuriyetlerin birliğini temsil eden SSCB'nin uluslararası proleter devleti yolundaki bir merhale olarak görülmesi de bu yüzdendir.

Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkının tanınması komünistlerin ezilen ulusların kurtuluşuna ilişkin diğer görevlerini ortadan kaldırmaz. Her bir ezilen

ulusun içinde yaşanan sınıfsal çelişkiler ve mücadeleler ezen uluslarda olduğundan daha az şiddetli değildir. Komintern'in ikinci ve dördüncü kongrelerinde ifade edilen siyasal tutum bu noktada önem kazanır. Buna göre, ezilen ulusun komünistleri ulusal kurtuluş mücadelesinin görevlerini üstlenmek zorundadır. Elbette farklı toplumsal-siyasal koşullarda bu görev değişik biçim ve yöntemlerle yerine getirilebilir. Ancak, dördüncü kongre kararlarında da vurgulandığı gibi, sınıfsal çıkarların savunulması bahanesiyle bu görevi savsaklamak oportünizmden başka bir sıfatı hak etmez. Öte yandan, ulusal mücadelenin görevlerine yoğunlaşmak gerekçesiyle proleter devrimi görevine sırt çevirerek burjuvazinin örgütlerinin içinde erimek de -bu yazıda üzerinde durulan Çin örneğinin de açıkça gösterdiği gibi- emekçilerin kurtuluşu mücadelesine ihanettir. Bu nedenle, ulusal kurtuluş ile proleter devriminin görevleri tek bir programda birleştirilmelidir. Bu iki görev arasında hiyerarşi kurulmamalıdır. Ulusal bağımsızlığa ulaşılmadan çok önce de bağımsızlaştırılan bölgelerde üretim araçlarına el konması ve toprak devriminin yapılması mümkün ve gereklidir. Yirminci yüzyılın sayısız mücadele deneyiminde açıkça gözlemlenebilen bu olgu, sürekli devrim perspektifinin sömürge ülkelerin komünistleri için taşıdığı yaşamsal önemi göstermektedir.

Hayalet artık bütün dünyada kol gezecek: Günümüzde işçi sınıfı

Kurtar Tanyılmaz

1- Giriş

Bir gazete haberine göre “zenginliğe giden yolun temel taşlarından olan girişimci bir ruhun insanlarda genetik olarak bulunduğu” saptanmış. Haberde şöyle deniyor: Londra’daki St. Thomas Hastanesi’nden İngiliz ve Amerikalı araştırmacıların aynı cinsiyette 609 çift tek yumurta ikizi ile farklı cinsiyette 657 çift ikiz üzerinde yaptıkları çalışmalar, sıfırdan başlayıp milyoner olmanın genlerde yatan bir yetenek olduğunu ortaya koydu”¹. Toplumsal eşitsizliğin kaynağını bireysel özelliklerle ve davranışlarla açıklamanın burjuvazinin sağdan ya da soldan ideologlarının temel çıkış noktası olduğunu biliyorduk: Bu kavrayışa göre zenginler yoksullara göre daha uzun süre çalıştıkları ve/ya da daha akıllı oldukları için zengindirler. Buna şimdi bir de “genetik” üstünlük eklenmiş oluyor. Böylece kapitalizmde toplumsal eşitsizliklerin sermaye ile emek arasındaki sınıfsal bir çelişki olmaksızın açıklanabileceği iddiasına, yani “elveda proletarya” söylemine hem yeni bir katkıda bulunulmuş oluyor hem de aynı zamanda bunun bir “kader” olduğu da bilinçlere nakşedilmiş oluyor.

Kapitalizmin ortaya çıkışından bugüne sınıfların varlığına yaklaşım sınıf-

¹ “Zenginliğin sırrı genlerde”, *Milliyet*, 7.6.2006.

ların varlığını hem kabul hem de inkâr etme gerilimi içinde bir o yana bir bu yana savrulmaktadır. “Toplumsal Sınıflar” üzerine “cep kitabı” yazmış bir akademisyen bakın kitabın sonuç bölümünde ne söylüyor: “O halde sınıflardan ne kalmıştır geriye? Sınıflar dün olduğu gibi bugün de vardır. Geriye kaldığı kadarıyla varlıkları 19. yüzyıl başlarına göre -ki daha o zaman bile toplumsal ayrımlar gerçeğini yansıtmaktan uzaktılar- büyük ölçüde silikleşmiştir. Bu açıdan, artık sınıfsal bir yapılanmadan söz etmek olanaksızdır”². Sınıflara bu “ne yerdedir ne gökte” misali yaklaşım tam da sınıfların varlığını bulanıklaştırmak, kapitalizme ideolojik bir istikrar kazandırmak çabasının bir ifadesidir. Böylesi bir çabada başvurulan temel yöntem ise dönemsel eğilimleri mutlaklaştırmak biçimindedir. Bu mutlaklaştırma girişimlerine örnek olarak yeni teknolojilerin işçi sınıfını ortadan kaldırdığı iddiası ya da kapitalizmin dünya çapında yaşadığı krizi çözmek üzere sermayenin emeğe karşı izlediği bir saldırı stratejisi olarak taşeronlaşmanın “yeni bir işçi kitlesi” ortaya çıkardığı iddiası verilebilir.

Bu yazıda izlenecek temel yöntem ise, günümüz kapitalizminde yaşanan gelişmelerin, değişimlerin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini değerlendirirken mevcut eğilimleri karşı eğilimleriyle birlikte ele almak, bazı geçici, tâli ya da uzun dönemin eğilimlerini şimdinin hâkim eğilimleriymiş gibi mutlaklaştırmamak, farklılaştırıcı bir dizi eğilimin yanısıra birleştirici eğilimlere de vurgu yapmaktır. Daha çok işçi sınıfının ortadan kalktığı yönlü bu mutlaklaştırma girişimini bir köşe yazarının “işçi sınıfı nereye” sorusuna verdiği cevapta izlemek mümkün: “Teknolojik gelişmelerin en çarpıcı sonucu, işçi sınıfının (proletarya anlamında) yavaş yavaş tarihe gömülüyor olmasıdır. Tabii ki robotlar her iş kolunda bütün işçilerin yerini almayacaktır. Hem ekonomik hem de teknolojik açıdan bu mümkün olmayabilir. Fakat robotlaşma-otomasyon öyle bir eşiğe ulaşacak ki, üretim merkezlerindeki işçiler hem sayı hem de üretim sürecindeki ağırlıkları bakımından eski önemini çok yitirecek, eski siyasal ve ekonomik ağırlıkları kalmayacaktır. 19. ve 20. yüzyıllarda kurtarıcı Mesih gibi beklenen işçi sınıfı için hazin ve pek de umulmadık bir son olmalı bu”³.

Söz konusu mutlaklaştırma ya da abartma girişimleri, gerçekliği ters yüz etmeleri bir yana, burjuvazinin şu ya da bu kesiminin dönemsel ihtiyaçları doğrultusunda işçi sınıfı üzerinde – bazen onu yanına çekerek ittifak yapmak bazen onu kendi çıkarları doğrultusunda sömürmek bakımından ideolojik hegemonya kurmakta da önemli bir işlev görmektedir. Öyle ya eğer işçi sınıfı yoksa (bazı ulusal solcuların bu vurguları aşağıda anlatılacaktır) ya da liberallerin ve liberal solcuların iddia ettikleri gibi ortadan kalkıyorsa, o takdirde artık herkes eşit, herkes orta sınıf ya da burjuva demektir! Girişimciliğin yeni dünyasında sınıfın yeri yoktur.

Bu yazı hem “ortak çıkarlar” etrafında seferber edilebilecek “sınıfsız ve kay-

2 P. Beneton, *Toplumsal Sınıflar*, İletişim yay. çev. H. Dilli, 1991, s. 109.

3 Türker Alkan, “İşçi sınıfı nereye?”, *Radikal*, 24.10.2004.

naşmış toplum” hem de “geleneksel” işçi sınıfının yerini alan, dolayısıyla daha farklı politik pratikler etrafında örgütlenmesi gereken “yeni bir işçi kitlesi” iddialarına, günümüzde dünyada işçi sınıfının somut, maddi varlığındaki değişimleri analiz ederek cevap vermeyi hedefliyor. Bu yazıyla ilk planda amaçlanan dünya işçi sınıfının bugünkü koşullarını, maddi varlığını ana hatlarıyla ortaya koymak. Dolayısıyla söz konusu çalışma “kendinde sınıf”ın yaşadığı dönüşümler üzerinde yoğunlaşarak, işçi sınıfının siyasi ve kültürel bilinç düzeyindeki, yani “kendi için sınıf”ın gelişmelerini yazının kapsamı dışında bırakmakta, ancak bu konuda yapılacak çalışmalara bir başlangıç noktası teşkil etmek gibi bir katkıda bulunmayı da ümit etmektedir. Yazıda bu amaca yönelmeyi teşvik eden ana sorunsal şudur: Kapitalist dünya ekonomisinin yeni bir evreye girdiğinin iddia edildiği günlerde dünya işçi sınıfı, dünya ekonomisinde ortaya çıkan eğilimlerden nasıl etkilenmiştir? Bu bağlamda “sanayisizleşme”, “yeni sanayi kentleri”, “yeni işçi kitlesi” vb. iddialar işçi sınıfının, özellikle de imalat sanayii işçilerinin önemini, ağırlığını azaltıcı yönde gelişmelere işaret etmekte midir? sorusuna da cevap verilmeye çalışılacaktır. Bu yazıyı takip edecek bir başka yazıda ise Türkiye kapitalizminde işçi sınıfının mevcut durumu ve sınıf yapısının geçirdiği dönüşümü somut veriler ışığında, dünya işçi sınıfının değişim dinamikleriyle karşılaştırmalı olarak ele almayı ve böylece mevcut iddiaları da sınama imkanı bulmayı amaçlıyoruz.

Yazının planı şöyledir. Öncelikle günümüz kapitalizminde işçi sınıfının yapısında değişimlere yol açan dinamikleri somut olarak canlandırabilmek bakımından bir tarihsel arkaplan ortaya konulacaktır. Sonraki bölümde yukarıda ifade edilen amaç doğrultusunda işçi sınıfının maddi varlığına ilişkin günümüzde yaygın yaklaşımlar sergilenecek ve bir sonraki bölümde de bu yaklaşımlar Marksist temelde bir eleştirel değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Nihayet son bölümde varılan sonuçları özetlemeye çalışacağız.

2- Derinleşen Kriz ve İşçinin İşçiye Karşı Artan Rekabeti

80’li yıllardan, özellikle de 90’lı yıllardan günümüze kadarki dönem sanırım “çölde uzun bir yürüyüş” benzetmesini hak eder niteliktedir. Bürokratik işçi devletlerinin yıkılışı ve kapitalizmin dünya çapında derinleşen krizi uluslararası burjuvazinin ve emperyalizmin işçi sınıfına karşı saldırısını yoğunlaştırırken, kendi içinde artan rekabetle birlikte sermayeler arası hegemonya mücadelesini de şiddetlendirdi. Bu uzun dönem zarfında hem bir çok şeyin sonu ilan edildi⁴ hem de bir çok şey “yeni” ya da “post” sıfatıyla nitelendirildi⁵. Dünyada olduğu gibi Türkiye işçi sınıfının ve yapısının geçirdiği dönüşümleri anlamak için bu dönemin belirleyici gelişmelerine ve özelliklerine kısaca göz atmakta fayda vardır. Bu

4 İşçi sınıfının sonu (Andre Gorz, Hardt/Negri), tarihin sonu (Fukuyama), kitle üretiminin sonu (Piore ve Sabel) vd.

5 “yeni dünya düzeni”, “yeni orta sınıf”, “yeni proleterya”, “yeni ekonomi”, “post-Fordizm” vb.

döneme karakterini veren en önemli unsurlar şunlardır⁶:

- Üretici güçlerde yaşanan gelişmeler
- Mega kapital ve üretim sermayesinin uluslararasılaşmasındaki derinleşme
- Mega kapitalin ihtiyaçlarını karşılayan ekonomi politikaları bütünü olarak yeni-liberal strateji
- Kapitalizmin uzun krizi
- Bürokratik işçi devletlerinin çöküşü

Kapitalizmde sermaye birikiminin uzun dönemli canlanmasını takiben uzun ve yapısal bir gerileme evresine girmesi kâr oranlarının düşme eğiliminin belirginleştiğinin ifadesidir. Bu dönemde politik düzeyde dünya işçi sınıfının ulusal ve uluslararası boyutlarda önderlikten yoksun kalışı karşısında sermaye, krizden çıkış için kendi gereksinimleri doğrultusunda, kâr oranını yükseltmek üzere çeşitli saldırı stratejilerini uygulamaya koymuştur. Açıktır ki bu saldırı stratejisinin temel hedefi tekrar kâr oranlarının yükselişini tesis etmek üzere ulusal ve uluslararası düzeylerde işçi sınıfının sömürsünü hem mutlak hem de görel olarak genişletmektir. Özellikle kâr oranının düşme eğiliminin yeni teknolojilerle görel artı değer daha da artırılmasına sınırlar getirmesi nedeniyle mutlak artı değeri de artırmaya dönük yöntemler -sınıflararası güç dengelerinin elverdiği ölçüde- uygulamaya konur. Burada amaçlanan, bir bütün olarak artı-değer kitlesini artırmak için işçinin işçiye karşı rekabetini körüklemek, özellikle de toplumsal kazanımları görece fazla olan ülkelerdeki düzenli istihdama sahip, sendikal bakımdan örgütlü işçilere saldırmaktır. 80'li yıllardan itibaren sermaye tarafından uygulanması için mücadele verilen bu saldırı stratejisinin temel unsurları şunlardır:

- yeni teknolojilerin ("mikroelektronik devrim") yaygın kullanımı aracılığıyla görel artı-değeri yükseltmek,
- buna bağlı olarak artan kitlesel işsizlikle yedek sanayi ordusu yaratarak emek karşısında pazarlık gücünü artırmak,
- doğrudan ve dolaylı ücret indirimleri ve çalışma koşullarının ağırlaştırılması.
- finansal denetimin uluslararası düzeyde yoğunlaşması,
- üretimin bazı aşamalarının başka mekanlara kaydırılması

Bu uygulamaların en önemli sonucu -kapitalizmin krizinin kontrol altına alınıp alınamaması bir yana- dünya çapında işçi sınıfı ve ezilenler üzerinde yarattığı tahribatın çarpıcı boyutlara ulaşmış olmasıdır. Sermayenin krizden çıkış amacıyla uyguladığı sömürü yöntemlerinin sonuçlarını kavramak bakımından günümüzün dünya çapında yaygınlaşan çalışma koşullarını somutluğu içinde aktaran

6 Sungur Savran, "Küreselleşme mi Uluslararasılaşma mı?", *Sınıf Bilinci*, Sayı: 16, Kasım 1996, s. 44-53.

Devrimci Marksizm

gözlemler oldukça çarpıcıdır: Aşağıda biri ABD'den diğeri Endonezya'dan aktaracağımız iki gözlem sanırım günümüz işçi sınıfının değişen yapısının tarihsel koşullarını gözümüzün önünde canlandırmak bakımından yeterli olacaktır.

Bir belgesel çekimi için Endonezya'nın başkenti Cakarta'ya giden yazar, daha yere inmeden başladığı gözlemlerinde şunları tespit ediyor:

“Havadan Cakarta'nın endüstriyel yapılanması oldukça çarpıcı görünüyor. Şehrin etrafı İhracata Yönelik Serbest Üretim Bölgeleri (Export Processing Zones) olarak çok geniş, korunaklı ve gayet modern görünümlü birimlerle çevrili. İhracat İşlem Bölgeleri içlerinde dış piyasaya, yabancı şirketlere mallar üreten yüzlerce fabrika bulunduruyor. Bu fabrikalarda, insanların kıyafet satın aldığı İngiltere'nin meşhur caddelerinden, Kuzey Amerika ve Avustralya'daki dev mağazalara, GAP, Nike, Adidas ve çifti Londra Oxford Street'te 100 sterline satılan Reebok spor ayakkabılar gibi marka eşyalara kadar her şey üretiliyor. Bu fabrikalarda çalışan binlerce işçinin günlük kazancı 72 sent, yaklaşık 1 dolar kadar. Bu miktar Endonezya'daki resmi asgari ücret. (...) Nike işçileri üretikleri ayakkabının perakende satış fiyatının yüzde 4'ü kadar kazanıyorlar ki, almak isteseler bu para ayakkabı bağlarını bile almaya yetmez”⁷.

Bu tablo sadece az gelişmiş ülkelerde değil, aynen gelişkin kapitalist ülkelerde de geçerlidir. Amerika'nın hemen her büyük kentinde bir zamanların köle çalıştıran fabrikalarına benzer işyerleri vardır. Newsweek'in ifadesiyle

“Manhattan'daki harap atölyelerde yine işçiler kemerlere boncuk takmakta, yangın çıkışlarını kumaş balyaları tıkamakta, El Paso'da blucin giysiler diken kadınların ücretleri ödenmemektedir... Tıpkı yüzyıl öncesinde olduğu gibi, bugünün köle fabrikaları da rekabetin üreticileri masrafları kesinkes kısımaya zorladığı konfeksiyon işindedir”⁸.

Günümüz işçi sınıfının değişimini ele alan birçok çalışmada bu gelişmeler değerlendirilirken, karşılaştırma dönemi olarak “refah devleti” uygulamalarının yaygın olduğu II. Dünya Savaşı sonrası temel alınmakta ve günümüz kapitalizmi bu açıdan sanki güvencesiz istihdamın yaygınlaştığı yeni bir dönemmiş gibi algılanmaktadır. Oysa Engels'in “İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu”nda⁹ betimlediği 19.yüzyılın ortaları, hattâ “Manchester Kapitalizmi” dönemi temel alırsa, günümüzdeki bu gelişmelerin kapitalizme hiç de o kadar yabancı olmadıkları ortaya çıkacaktır. Elbette o döneme benzer özellikler taşımakla birlikte günümüz koşulları bazı önemli farklılıklar da arz etmektedir. Söz konusu olan 19. yüzyıla tamamen bir geri dönüş değil, günümüz kriz koşullarında ve eşitsiz ve bileşik ge-

7 John Pilger, *Dünyanın Yeni Efendileri*, Timaş yayınları, çeviri: A. Çimen, İstanbul, 2003, s. 26.

8 Aktaran Barnett/Cavanagh, *Küresel Düşler*, Sabah yay., 1995, s. 261.

9 F. Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol yay., çev. Yurdakul Fincancı, 1997.

İşme çerçevesinde sermayenin emek üzerinde görel ve mutlak artı değer artırma yöntemlerini bir arada uygulamaya ağırlık vermesidir. Ronaldo Munck bu olguyu şöyle ifade ediyor: “İleri teknolojiyi kullanan bu sektörteki (elektronik sektörü, K.T.) emek sürecinin en ilgi çekici özelliklerinden biri de geleneksel sömürü biçimleri ile birleşmesidir. Nitekim Tayland’da büyük ölçekli radyo ve televizyon fabrikalarının yanısıra birçok küçük ölçekli montajcı ve Clarke ve Cable’a göre büyüyen bir ‘baraka sanayiler’ (montaj işleri ve popüler modellerin pazar kopyalarını yapan radyo tamir atölyeleri ve toptancıları) bulunmaktadır ve bunlar ülke içindeki satışın üçte birini ellerinde tutmaktadır. (...) Gerçekte, bazı araştırmacıların ileri sanayi toplumlarına yaklaşmak olarak gördükleri şey yüksek teknoloji baraka sanayilerinden başka bir şey değildir. (...) Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişmesi kavramı, burada pratik olarak bir kez daha kendini göstermektedir”¹⁰.

Tarihsel açıdan sadece üretim ilişkilerinde yaşanan bu gelişmeler değil, aynı zamanda son 20 yılda çeşitli ülkelerde örgütlü işçi sınıfının yaşadığı yenilgiler de toplumsal eşitsizliği ortadan kaldırmaya muktedir gücün işçi sınıfı olduğu konusunda kuşkuvarın uyanmasında önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Şimdi bu tarihsel arkaplanı da gözönünde bulundurarak işçi sınıfının varlığı konusunda günümüzde de yaygın olan çeşitli yaklaşımları gözden geçirelim.

3- İşçi Sınıfı: “Ne Yerdedir Ne Gökte...”

Burjuva ideolojisinde sınıflara yaklaşım ikircikli bir konumdadır: Burjuvazinin farklı fraksiyonlarının tarihsel olarak farklılaşan çıkarları temelinde, sınıflar, bu arada işçi sınıfı, ya yok sayılır ya da varlığının kabullenilmesi durumunda bölmelere ayrılarak, içi boşaltılır; daha da önemlisi nesnel bir ilişkinin ürünü olarak değil, toplumsal aktörlerin (devlet bürokrasisinin, sermayeyi temsil eden kesimlerin) davranışları ve tekil statüleri ile, özellikle piyasadaki konumlarına göre (gelir düzeyi, meslek vb.) açıklanır. Zenginler sınıfı, elitler, seçkinler gibi ya da halk, yoksullar, vb. gibi. Bu bakış açısından işçi sınıfı da nasibini bolca almıştır.

Öncelikle sınıfları, bu arada *işçi sınıfını yok sayan* ya da bizim gibi az gelişmiş ülkelerde henüz gelişmediğini iddia eden yaklaşımları ele alalım. Örneğin Türkiye’de hem ulusal sol hem de liberal solda; toplumsal gelişme dinamiklerini çok farklı kavramalarına rağmen, işçi sınıfının varlığını yadsımak bakımından oldukça benzer sonuçlara varan açıklamalara rastlamak mümkündür. Bu görüşe göre işçi sınıfı ve burjuvazinin gelişmemişliği ya henüz modernleşme ve sanayileşmenin tamamlanmamış olmasıyla ya da başka sınıfların ortaya çıkmasının bu gelişmeyi engellemesiyle açıklanır. Ulusal sol çevrelerde Türkiye’de işçi sınıfının olmadığı, olsa olsa toplumsal katmanlardan söz edilebileceği ya da Türkiye henüz sanayileşemediğinden sınıfların oluşmadığı iddia edilir. Bu iddianın te-

10 Ronaldo Munck, *Uluslararası Emek Araştırmaları*, çev. C. Aygün, Öteki yay., 1995, s. 143-4.

melinde “sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir millet” tasavvuru ve “bize özgü, çarpık kapitalizm” anlayışı yatmaktadır. Aynı anlayışa sol liberal çevreler de sahip olmakla birlikte onlar bunun kaynağını daha ziyade devlet içinde ordu ve bürokrasi sınıfları ile açıklamaktadırlar. Biz yine de benzerlikler üzerinde duralım:

Cumhuriyet gazetesi yazarlarından İlhan Selçuk, 1999 seçimleri sonrası katıldığı bir toplantıda “sanayileşmemiş ve işçi sınıfının olmadığı bir ülkede sandıktan demokrasinin sınıfsal olarak çıkamayacağını, gerici partilerin iktidara gelmesinin doğal olduğunu”¹¹ söylüyor. Emre Kongar da benzer görüşü savunuyor: “(Türkiye) endüstrileşmesini tamamlamadığı için, demokrasisine sahip çıkacak çağdaş sınıfları da, yani bilinçli bir sermaye sınıfı ve bilinçli bir işçi sınıfını üretememiştir henüz”¹². Ulusal solda yaygın olan bu bakış açısına göre Türkiye kapitalizmindeki en büyük sorun emek-sermaye çelişkisinden değil, üreten ile üretimden, üretmeden pay alan çelişkisinden doğmakta, ekonomi üretime değil, talan ve avantaya dayanmaktadır¹³.

Liberal solun Türkiye’de kapitalizmin gelişimine bakış açısından sınıfları değerlendirişinin net bir örneğini ise Hasan Bülent Kahraman’ın ifadelerinde bulmak mümkün: “(...) Bir kere o çatışmalara (sınıf savaşları, K.T.) temel teşkil eden kaynak, rant gibi ekonomik kökenli oluşumlar daima devlette toplandığı için bizde hem toplumsallaşma oluşmadı ve hak arayışı hiç bir zaman gerçekleşmedi hem de sınıf savaşları yaşanmadı”¹⁴.

Hem liberal hem de ulusal solda sınıfların, dolayısıyla işçi sınıfının “henüz” oluşmadığı iddiasını savunanların yanısıra, *işçi sınıfının dönüşüm geçirdiğini* iddia edenler de mevcuttur. Burada söz konusu dönüşümün işçi sınıfının *ortadan kalkmasıyla* sonuçlandığını ileri sürenlerle işçi sınıfının *başkalaştığını* ileri sürenleri ayırmak gerekir. Özellikle toplumsal iktidarın ve eşitsizliğin günümüzdeki kaynağını yeni bilişim sistemlerinde gören “sanayi-sonrası toplum” teorisyenlerine¹⁵ göre ekonomideki dönüşümler sonucunda işçi sınıfı (aslında kasettikleri sanayi işçileridir) ortadan kalkarken, iki yöne evrilme söz konusudur: İşçi sınıfının ortadan kalktığı görüşünü savunanlar, yukarı doğru “yeni orta sınıf”a evrildiğini (Peter Drucker bunu “bilgi işçisi”, Alvin Toffler ise “kognitarya” diye adlandırmaktadır¹⁶) vurgularken, işçi sınıfının başkalaşım geçirdiği görüşünü sa-

11 Cumhuriyet, 30.4.1999.

12 Emre Kongar, *Küresel Terör ve Türkiye*, Remzi yay., 2003, s. 143.

13 Emre Kongar’ın ifadesiyle: “(...) ekonomi doğru dürüst işlemediği için, yoksullardan transfer yoluyla ellerine geçen para artan zenginler, bunu yatırımda kullanmak yerine ya medya gibi verimsiz ama nüfuz artıran alanlara harcamakta ya da bankalarının ve şirketlerinin dışına kaçırarak kişisel mal varlıklarını veya lüks tüketimlerini artırmakta kullanılmaktadırlar, age. s. 162.

14 Radikal, 18.7.2001.

15 Sanayi-sonrası toplum teorisyenleri içinde Alvin Toffler, Serge Mallet, Daniel Bell, Andre Gorz, Alain Tourain önde gelen isimlerdir.

16 Gerek Peter Drucker’da bilgi işçisi gerekse de Alvin Toffler’de aynı anlama gelmek üzere, kognitif ve işçi kelimelerinin birleştirilmesinden oluşan “kognitarya” kavramları için bkz. İlker Belek, “Postkapitalist Paradigmalar”, Sorun yay., 1997, s. 16 ve s. 212.

vunanlar aşağı doğru marjinal “sınıf altı” kesimleri, güvencesiz çalışanları, kent yoksullarını, ya da yaygın ifadesiyle “yeni işçi kitlesi”ni (Hardt/Negri bunları “prekarya”¹⁷ olarak adlandırmaktadır) ön plana çıkarmaktadırlar.

“İşçi sınıfı ortadan kalkıyor” önermesini örneğin sol liberal kanattan Ömer Laçiner “bugün geldiğimiz noktada, insanlık kol emekçiliği gibi bir varoluşu artık geride bırakmıştır” görüşüne dayandırmaktadır¹⁸. Liberal kanattan Mehmet Altan ise “ama şimdi tarihin dönüm noktalarından birini yaşıyoruz. İlk kez üretimden insan emeği çıkıyor. Üretimin yalnızca makinelerle, robotlarla yapıldığı, zihinsel üretimin bedensel üretimin önüne geçtiği bir döneme giriyoruz. Bu gelişme bildiğimiz sınıf ilişkilerini tümünden değiştiriyor” şeklinde görüş belirtmektedir¹⁹. Bu yaklaşımda işçi sınıfının artık bir orta sınıf olduğu iddiası, gelir düzeyi, tüketim kalıpları, yaşam tarzı bakımından neredeyse “burjuvalaştığı” görüşü, “işçi kaskeki burjuva şapkasıyla çelişiyordu, bugün ise *kot* sınıf farklılıklarını tanımlıyor” ifadesinde²⁰ karşılığını bulmaktadır.

İşçi sınıfının geçirdiği dönüşümle ortadan kalkmadığını, bilakis *başkalaştığını* ileri süren bir diğer akım ise “yeni işçi kitlesi”ne dikkati çekmektedir²¹. Söz konusu değişimlerin işçi sınıfının geleneksel yapısını ve bileşimini çözen, ama önemli ölçüde yeni özellikler taşıyan yeni bir işçi kitlesini tarih sahnesine çıkartan önemli bir işlev gördüğünü iddia etmektedirler²². Bu yeni bir proleterleşme sürecidir ve eski proleterleşme süreçlerinde olduğu gibi kırdan ve küçük üretimden koparılan kitlelerin mülksüzleştirilmesine dayanmaktadır. Ancak bu kez mülksüz kitlelerin işçi olarak istihdamı eskisi gibi “büyük fabrika, kitle üretimi, düzenli istihdam” temelinde değil, küçük ve orta ölçekli işletmelerde, yeni sektörlerde, özellikle hizmetler alanında ve düzensiz temelde gerçekleşmektedir²³. Bunlarla birlikte yapısal ve kitlesel işsizliğin varlığı da yeni proleterleşme dalgasının ayırıcıdır. Sonuç olarak “geleneksel” işçi sınıfı profili bozulmakta, yeni bir işçi profili oluşmaktadır²⁴. Bu yeni işçi kitlesi aynı zamanda “çalışan yoksul” olarak da adlandırılmaktadır. Yeni işçi kitlesinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

-işçi sınıfının bileşimi içinde işçi sınıfının “geleneksel” olmayan kesimlerinin (kadınlar ve çocuklar, göçmen işçiler, azınlık ve ulusal eşitsizliğe maruz kalan emekçiler) artan ağırlıkları,

17 İmparatorluk yazarları Hardt ve Negri tarafından sıkça başvurulan bu kavram, güvencesiz ve eğreti çalışma koşullarını tarif eden “precarious” sözcüğüyle proleteryanın biraraya getirilmesinden oluşan, bu koşullarda çalışan emekçilerin bütününe ifade eden kavramdır (aktaran D. Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yayıncılık, çev. Uraz Aydın, 2006, s. 139).

18 *Geleceğin Solu Solun Geleceği*, der. M. Güllbay/M.Ören, Alan yay., 1997, s. 172.

19 *Radikal İki*, 7.7.2002.

20 P. Beneton, age., s. 107.

21 Hardt/Negri, *İmparatorluk*, Ayrıntı yay., çev. Abdullah Yılmaz, 4. Basım, 2002, s. 403.

22 www.sendika.org, THS Broşürü, “Yeni Proleterleşme Dalgası”, 2004.

23 THS Broşürü, age.

24 Tufan Sertlek, “Emek hareketinde yol ayrımının zorunluluğu üzerine”, www.bianet.com.

Devrimci Marksizm

- işletme yapıları ve işyeri büyüklüğü açısından büyük fabrikalarda değil, küçük işletmelerde artan yoğunlaşma,
- sektörel dağılım açısından, daha çok hizmetler sektöründe, özellikle turizm, büro-ticaret, banka-finans, ulaştırma, haberleşme gibi işkollarında artan istihdam,
- çalışma biçimleri açısından, kayıtdışı, enformel sektörün, güvencesiz istihdamın, esnek çalışma sisteminin artan yaygınlığı,
- coğrafi dağılım açısından büyük kentlerden çok, “yeni sanayi bölgeleri” diye nitelendirilen daha önce sınıai yatırımların olmadığı kentlerde artan yoğunlaşma.

Hardt/Negri'nin *İmparatorluk*'undan “toplumsal hareket sendikacılığı”na geniş bir yelpazeye yayılan bu akıma göre, yapısal işsizlik ve yeni proleterleşme dalgası, “yeni işçi kitlesi”nin yeni bir tarzda örgütlenmesi gerekliliğinin de temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu görüş şöyle gerekçelendirilmektedir: “Kuşkusuz geçmişte de işsizlik kapitalizmin bir sorunu idi. Ancak geçmişte işsizlik bugüne göre daha “arizi” bir özellik taşıyordu ve esasen “yedek sanayi ordusu” olma niteliğindedi. (...) Kuşkusuz bugün de işsizlik çalışan işçi kitlelerinin haklarının budanması yönünde ‘değerlendiriliyor’; ama bugünkü işsizliğin temelinde teknolojik gelişmenin payı olduğu ve işsizlerin önemli bir bölümünün üretimde ‘yedek’ olarak bile yer işgal etmeyen ‘dışlanmışlar’ kategorisini oluşturduğu kabul edilmelidir”²⁵. Buradan hareketle yeni bir sendikal örgütlenme anlayışı ve pratiğine ihtiyaç olduğu, sendikal örgütlenme ile emekçilerin diğer örgütlenme biçimleri (hemşehri dernekleri, meslek dernekleri vb.) ve diğer sosyal hareketler (kadın, çevre, gençlik vb.örgütleri) arasında işbirliği sağlayan bir sendikal harekete ihtiyaç olduğu ileri sürülmektedir. Zira “yeni işçi kitlelerinin istihdam biçimleri, sınıfın bütününe kapsayan gündelik bir mücadele sürecinin örgütlenmesini giderek daha da zorlaştırmaktadır. (...) Bugün sınıf mücadelesi koşulları, böylesine dolaysız ve nesnel bir sınıf kimliği oluşumuna eskisi kadar elverişli değildir. En büyük engel de sınıfın çok katmanlı/parçalı ve dağınık yapısıdır”.

İşçi sınıfının akıbetine ilişkin “işçi sınıfının zaten ol(uş)madığı” görüşünü bir kenara bırakacak olursak, “işçi sınıfının ortadan kalktığı” ya da “işçi sınıfının başkalaştığı” tezlerinde yaşanan dönüşüme yol açan etkenleri, tamamen yeni teknolojilerle açıklayanlar olabildiği gibi²⁶, sınıf mücadelesindeki değişimlerle ya da

25 THS Broşürü, age.

26 Andre Gorz (Elveda Proletarya), Piore/Sabel (İkinci Sınıai Eşik), kısmen Hardt/Negri (İmparatorluk). Marksistleri ekonomik ve teknolojik indirgemecilikle suçlayanların kendilerinin ne dediklerine Türkiye’den bir örnek: “20. yüzyılın ikinci yarısından ve özellikle üçüncü çeyreğinden sonra geleneksel işçi sınıfı güç kaybetmeye başladı. Nüfus içindeki oranı azaldı, ekonomik örgütleri zayıfladı, hem üye kaybetti sendikalar hem de saygınlık. Kapitalizmin ortaya çıkışıyla köylülüğün başına gelen. bilişim devrimiyle işçi sınıfının başına geldi.” (Hüseyin Ergün, *Radikal İki*, 16.2.20-03).

sosyolojik değişimlerle açıklayanlar da²⁷ vardır. İster hizmetler sektörünün sanayiye göre büyümesi ile birlikte işçi sınıfının ortadan kalktığı iddia edilsin, ister yeni bir proleterleşme dalgası ile eskisinden farklı yeni bir işçi kitlesinin tarih sahnesine çıktığı iddia edilsin, işçi sınıfının *toplumsal değişimdeki rolüne* ilişkin bu yaklaşımlarda şu ortak paydaların öne çıktığı görülmektedir: Bu yaklaşımlar sosyolojik değişimler ve sınıf mücadelesinin seyri konusunda farklı vurgulara sahip olsalar da yeni teknolojilere, üretici güçlerin gelişimine belirleyici rol vermektedirler, imalat sanayii işçilerinin niceliksel ve niteliksel ağırlığının azaldığı tespitinde bulunmaktadırlar, işçi sınıfının nesnel konumundan ziyade, daha öznel nitelikteki siyasal ve kültürel bilinç ve mücadele pratiklerini, farklı toplumsal kimlikleri öne çıkarmaktadırlar ve üretim düzeyinden çok, “yaşam alanı”nda tüm ezilenleri içeren, orta sınıfla da ittifakı hedefleyen bir politik hat (“yeni toplumsal hareketler”) önermektedirler. Şimdi bu yaklaşımların iddialarının her birinin doğruluklarının sınanmasına geçebiliriz.

4- Kognitarya mı, Prekarya mı? Hayır Proletarya!

İşçi sınıfının varlığı, kapsamı ve bileşimi açısından yukarıda özetlenen iddiaları yöntemsel ve teorik bakımdan değerlendirdiğimizde her şeyden önce sınıf ve işçi sınıfı tanımlarının bulanık olduğunu görmekteyiz. Söz konusu yaklaşımlar ister “işçi sınıfı henüz gelişmedi”, ister “işçi sınıfı ortadan kalktı”, isterse de “işçi sınıfı değişti” desinler, kapitalizmi tarihsel bir sömürü sistemi olarak değil, adeta bir “soygun düzeni” olarak algılamaktadırlar²⁸. Bu yaklaşımlara göre günümüzdeki kapitalizmi anlamamızın kilit kavramı sömürü değil, *dışlanmadır*. Çalışmaktan, bir gelir elde etmekten, tüketimden dışlanma. Tam da böylesi bir kavrayışın sonucu olarak işçi sınıfının üretim sürecindeki belirleyici ve toplumsal değişimin öznesi olma konumunu örtbas ederek, “yaşam alanı” gibi üretim dışı alanda, tüketim ve bölüşüm düzeyinde, etik ve haklar temelinde (yurttaşlık hakları, sosyal haklar gibi) sınıf-ötesi politikaları vurgulamaktadırlar.

Frankfurt Okulu’nun önde gelen isimlerinden Marcuse, 60’lı yıllarda, “üretici güçlerin gelişimiyle üretim sistemi arasında bir çelişki varsa, kim, hangi sınıf,

27 İlkine Hardt/Negri (İmparatorluk), Dyer-Whitford (Sibermarx), ikincisine Robert Castel (Sosyal Güvensizlik) örnek verilebilir. Örneğin Robert Castel, “işçi sınıfının doğrudan bir siyasal çatışmada yenik düşmediğini, ücretli kesim yapısında gerçekleştirilen büyük bir sosyolojik değişim nedeniyle ‘etrafının çevrildiği, mayımlandığı ve aşıldığı’ni” belirtiyor (aktaran A. İnel, *Radikal İki*, 16.6.2002).

28 Bu tarz bir kavrayışa Ahmet İnel’in şu sözleri iyi bir örnek teşkil etmektedir: “Marx, Kapital’de, şirketlerde anonim ortaklık sisteminin gelmesinin kapitalizmin yapısını kökten değiştireceğini belirtir. Aradan geçen bir buçuk yüzyıl sonunda, şirket toplumunun, piyasa aklının ve mali sermaye kapitalizminin yarattığı yeni küresel soygun düzenini keşfediyoruz. Bu soygun düzenini yöneten finans-siyaset-medya oligarşisinin senyörleri biraz zor durumdadır ama hala ayakta”, A. İnel, *Radikal İki*, 28.7.2002.

hangi toplumsal katman bu çelişkiyi daha iyi görecek durumdadır? Bu düzeni değiştirme olanağına kim en çok sahiptir?” sorusuna şöyle cevap vermişti: üretim sürecinin dışında kalanlar. Büyük çoğunluğu üretim sürecinin dışında bırakılan başka ırktan azınlıklar, sanayi toplumun bir köşeye fırlattığı insanlar, sürekli işsizler vs.²⁹. Günümüzde işçi sınıfının ortadan kalktığını ya da başkalaştığını ileri süren fikirlerle ne kadar benzer değil mi?

Söz konusu yaklaşımlar ise sınıfları, bu arada işçi sınıfını ya dolaşım (bölüşüm ve tüketim, gelir ve statü) düzeyinden hareketle tanımlamakta ya da sınıflara yol açan toplumsal eşitsizliğin nedenini üretim ilişkilerinde ortaya çıkan sömürde değil, üretim dışı alandaki güç unsuruyla, hak ihlalleri, vurgun, talan gibi kapitalizme özgüllüğünü veren üretim alanındaki **iktidar** ilişkileriyle açıklanamayacak etkenlerde arayarak bir sınıf tanımına ulaşmaktadırlar. Bu yaklaşımlarda yaygın olarak görülen işçi sınıfını kol emeği kullanan sanayi işçisi ile özdeşleştirmenin altında yatan ana varsayım, sınıfların oluşumuna yol açan iktidarın ve sömürünün kaynağının üretim ilişkileri (üretim araçlarının özel mülkiyeti) dışında bulunduğudır. Oysa Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki *nesnel* konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kolektif davranabilme potansiyelinden gelir. Bu bakımdan işçi sınıfının toplumsal değişimdeki merkezi rolü tanımına içkindir. Marksizmde işçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluk, iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorunluluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır³⁰. Proletarya kavramının tanımlanmasında hem işçi sınıfının ne olduğu (“işçi mi değil mi?”) hem de işçi sınıfının neyi içerdiğini (“nasıl bir işçi?”) dikkate almak gerekmektedir.

Marx ve Engels ile onların “ortodoks” izleyicileri -(revizyonist dönemlerinden önce) Kautsky ve Plehanov, Lenin, Trotskiy, Luxemburg- tarafından işçi sınıfı, üretim araçları mülkiyetinden yoksun olduğu için, emek gücünü bir başkasına satmak³¹ zorunda olan insanlar şeklinde tanımlanmaktadır³². Bu tanımlı, işçi sınıfının kapsamını da dikkate alacak şekilde bütünleyen ve geliştiren bir diğer tanım için de sözü Mandel’e bırakalım:

“Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümemekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayan bilim adamları

29 Serge Mallet, “Başkaldıran öğrencilerin taptığı adam: Marcuse”, Yeni Dergi, çev. Bertan Onaran, Aralık 1968, Sayı: 51, s.433.

30 “Gibt es die Arbeiterklasse noch?”, *Der Funke*, Nr. 41, 2002.

31 Nail Satlıgan yerinde bir öneriyle bu kavramı günümüzün yaygın eğilimi olan kitlesel işsizliği de hesaba katarak “satmaya çalışmak zorunda olan” diye tadil etmenin gerekliliğine işaret etmektedir (N. Satlıgan, “İmalat Sanayii-Hizmetler Sektörü İnkilemi ve İşçi Sınıfının Maddi Gerçekliği Üzerine”, içinde: *TÜSAM 1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu*, Sosyal Araştırmalar Vakfı yay., 2005, s. 52).

32 Ernest Mandel, *Introduction*, Karl Marx Capital, vol.2, Penguin, 1990, s. 47-9.

ya da politik militanlar, sonunda proleteryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, Gesamtarbeiter, yani 'işçiden başka bir şey olmayan işçi' demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta işyerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında "yönetenlerin") belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında işgücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar"³³.

Bu toplumsal kesim kendi içinde ne ücret düzeyleri temelinde (birçok büro işçisi vasıflı kol emeği işçisine göre daha az ücret almaktadır) ne de çalışma koşulları ve sendika üyeliği temelinde (bazı beyaz yakalı işçiler ortalamadan daha fazla sendikalı olabilirler) ayrıştırılabilir. Marx'ın bu konudaki tespitleri tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır:

"Doğal bedende kafa ile elin birbirine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü haline alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa (cooperative) niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir"³⁴.

Görüldüğü üzere işçi sınıfının, yukarıda ifade ettiğimiz gerçek tanımından hareket edildiğinde, gerek varlık gerekse de kapsam itibariyle ortadan kalktığını, toplumsal değişimde stratejik önemini yitirdiğini ileri sürmek mümkün değildir. Tam tersine modern proletarya bugünkü toplumda mutlak ve nispi büyüme eğilimi taşıyan biricik sınıf olma niteliğini sürdürmektedir³⁵.

Sınıf ilişkisi bir nesnelliğin ifadesidir demiştik. Bunun anlamı şudur: Sınıf ilişkisi, özneliği ("kendi için sınıf") içinde barındırmakla birlikte öznel bir konunun ifadesi değildir.

Bu aynı zamanda bir sınıf olarak hareket etmek zorunda olmakla, ortak çıkarlara dayalı bir sınıf bilinci geliştirmenin aynı şeyler olmadığı anlamına da gelir. Bu bakımdan sınıf aidiyeti insanın kendi iradesinin, seçiminin, bilincinin bir ürünü değildir. Günümüzdeki yaygın olan bir eğilim de sınıfa ve işçi sınıfı

33 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, 1991, İmge yay., s. 93-4.

34 Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 3. Baskı, Sol yay., çev. Alaaddin Bilgi, s. 520.

35 Ernest Mandel, *age*, s. 87.

Devrimci Marksizm

fina öznellik boyutundan bakılmasıdır³⁶. Örneğin Hardt ve Negri'nin "çokluk" olarak adlandırdıkları "yeni işçi kitlesi" açıkca öznellik temelinde kurulmuştur: "yeni proletaryayı karakterize etmek için çokluktan söz ederken, bir özneler çoğulluğundan, özgüllüklerin birlikte faaliyet gösterdiği bir hareketten bahsetmek istiyoruz"³⁷.

Marx'da ise sınıfların nesnel varlık olarak ele alınması oldukça açık ifade edilmiştir: "Hayatlarının (varlıklarının) sosyal üretiminde insanlar iradelerine tâbi olmayan, belirli, zaruri ilişkiler (yani) maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden üretim ilişkileri kurarlar"³⁸. Bu nesnellik şuradan kaynaklanır: Kapitalizmdeki eşitsizliklerin ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan, artı-değerin genel toplumsal çıkarlar için toplumsal denetime alınması ve herkese eşit nitelik ve nicelikte ancak zorunlu süresi giderek kısaltılan çalışma hakkını tanınmasıdır. Bütün bunlardan ortak çıkarı olan sınıf çeşitlenerek genişleyen işçi sınıfıdır. Bu nedenle işçi sınıfı genel toplumsal çıkarların toplumsal öznesi olmak gibi nesnel bir avantaja sahiptir³⁹. Hâlbuki reformist eğilimlerin temel yaklaşımı, sınıfları ve sınıf savaşını, "kendinde sınıf"ı objektif bilimsel kategoriler olarak reddetmeleridir.

İşçi sınıfının ortadan kalktığı ya da başkalaştığı iddia eden yaklaşımlarda görülen bir başka ortak özellik ise bunların bir çifte belirlenimcilikten muzdarip olmalarıdır. Bundan ne kastettiğimizi açıklamak bakımından "halk" ve "çokluk" kavramları arasındaki tarihsel sürekliliğin izlerini sürmekte yarar var. 80'lere kadar komünist partilerin lügatinin ayrılmaz kavramı olan "halk" ile günümüzde "çokluk" kavramı arasındaki benzerlik oldukça ilginçtir. Bir dönem Stalinizmin de etkisi altındaki politik unsurlar (örneğin Fransız Komünist Partisi, FKP) hem işçi sınıfını mavi yakalı sanayi işçisi ile özdeşleştirmekte hem de kapitalistlere karşı mücadelede "halk cephesi"ni öne sürmekteydiler. Şimdi Hardt ve Negri'nin "çokluk" kavramının farkı bu monolitik işçi sınıfı tasavvurunu daha çeşitlilik temelinde yeniden kurgulamış olmalarıdır⁴⁰. Ancak her iki yaklaşımda da örtük olarak paylaşılan, hâkim olan ve süregelen çifte belirlenimciliktir: "Biri tekno-

36 Bu bakış açısını şu ifade güzel özetliyor: "(...) sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarsamalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır" (Ayşe Buğra, "Bugün Türkiye'de E.P.Thompson'ı Okumak", içinde: E.P.Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Birikim yay., çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2004, s. 32).

37 Aktaran Daniel Bensaid, *Köstebek ve Lokomotif*, Yazın yay., çev. Uraz Aydın, 2006, s. 134.

38 Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, May yay., çev. Orhan Suda, 1975, s.5.

39 İlker Belek, age., s. 129.

40 Aynı tespiti Bensaid'de de bulmak mümkün: "Türdeşliğe ve özdeşliğe meyyal, 'egemenlik için hazırlanmış kurumsal bir sentez' olan mitik bir 'halk' karşısına 'birbirine indirgenemeyecek bireysellikler ve çeşitliliklerden oluşan bir çokluğu' koymaya çalışıyorlar" (D. Bensaid, age., s. 144). Keza Ahmet Hamdi Dinler de post-Marksizmin temsilcileri Laclau ve Mouffe'da sınıf olgusunun yerini "halk" öğelerinden kurulmuş bir siyasi gücün aldığını vurgulamaktadır, (Ahmet Hamdi Dinler, *Nihayet Post-Marksistler Türkiye'de*, Bilim yay., 1998, s. 28.

lojik (yeni teknolojilerin emeğin örgütlenmesi ve içeriği üzerindeki etkileri), diğeri sosyolojik (çokluğun muhteşem kaderine doğru dayanılmaz atılımı)”⁴¹. Sosyalizmi sanayileşme ile özdeşleştiren Stalinizm ne kadar sanayi fetişizmiyle “halk” içinde merkezi rolü sanayi işçilerine vermişse, bugün de örneğin Hardt ve Negri yeni teknolojiler ve bazı sosyolojik değişimler sonucunda sanayi işçilerinin azalması nedeniyle işçi sınıfının ayrıcalıklı konumunu yitirdiğini söyleyip, merkezi rolü işsiz, enformel istihdam edilen, “sınıf altı” kesimlere vermektedirler⁴². Açıkça dünün fabrika işçilerinin yerini bugünün dışlanmış emekçileri almıştır. Ama dün halk kavramı işçi sınıfı tanımını ne kadar bulanıklaştırıcı bir işlev görmüşse, bugün de çokluk kavramı aynı işlevi görmektedir. İşçi sınıfının üretim sürecindeki nesnel varlığını ve buradan türeyen kapsamını yadsıyan bu çifte belirlenimciliktir ki, söz konusu yaklaşımları sanayi işçilerinin sayısı azaldığında, buna karşılık hizmetler sektöründe çalışanların, işsizlerin, kadın ve çocuk işçilerin, göçmen işçilerin, kent yoksullarının sayısı arttığında, işçi sınıfının ortadan kalktığı ya da başkalaştığı sonucuna varmaya sevk etsin.

İşçi sınıfının nesnel konumu, kapsamı ve bileşimi konusundaki bu saptamalarımızı olgusal düzeyde güncel gelişmeler karşısında da izlemek, bunların niteliksel bir dönüşüme işaret edip etmediklerini anlamak bakımından önemlidir. Olgulara yukarıda açıklamaya çalıştığımız kavramsal çerçeveyi de dikkate alarak baktığımızda şu sonuçlara varmak mümkündür:

- Dünyada işçi sınıfının büyüme eğilimi sürmektedir. 1900’de 50 milyondan, 2000’de 2 milyara çıkmıştır. Aynı dönemde dünya nüfusu 1 milyardan 6 milyara yükselmiştir⁴³. Sadece gelişkin kapitalist ülkelerde ücretli emeğin toplam istihdam içindeki payı %90’dan fazladır. Dolayısıyla -hele krizin ağırlığı altında- toplumun proleterleşmesinin azalmak bir yana daha da arttığı olguların da ortaya koyduğu bir gerçektir.

- Sanayide çalışan işçilerin payı ileri kapitalist ülkelerde azalma eğiliminde olmakla birlikte yine de toplam işgücü içinde azımsanmayacak orandadır. Az gelişmiş ülkelerde ise sanayi işçisinin payı artma eğilimindedir. Toplam işgücü içinde imalat sanayiinde çalışanların payına baktığımızda tablo şöyledir: Sanayi işçisinin ortadan kalkması bir yana, dünyada sanayi işçilerinin payında en fazla düşüş yaşanan Batı Avrupa’da bile sanayi işçilerinin toplam işçi sınıfı içindeki payı azımsanmayacak düzeydedir. Bu oran 1910 yılında %41 iken, 1960’lı yıllarda %45’e çıkmış ve 80’li yıllarda %33’e düşmüştür. Almanya’da sanayi

41 D. Bensaid, age., s. 145.

42 İşin ilginç Negri’nin 70’li yıllarda temsil ettiği “operaista” (işçici) gelenek proletaryayı FKP’ye benzer şekilde yalnızca üretken emekle tanımlıyor ve sosyolojik olarak sanayi işçi sınıfına indirgiyordu (D. Bensaid, age., s. 133).

43 Claudio Katz, *21. Yüzyılda Emperyalizm*, Yazın yay., çev. U. Aydın/E. Balta/E. Yıldız, 2004. s.91.

Devrimci Marksizm

işçilerinin payı hâlâ 1945'teki seviyenin üzerindedir. ABD'de imalat sanayii işçilerinin sayısı 1998 yılı itibariyle 31 milyon civarındadır ve bu rakam 1971 yılına göre %20, 1900 yılına göre ise üç misli daha fazladır⁴⁴.

Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde sanayi işçilerinin payında belirgin azalmalar olmuş, bir dizi emperyalist ülkede sanayi istihdamı görece azalmıştır. Ama Asya başta olmak üzere birçok az gelişmiş ülkede son yıllarda sanayi istihdamında görülen büyük çaplı artışlar bu kayıpları dengelemiştir. Örneğin 1964-1993 arasında sanayide istihdam edilenler, Türkiye'de %65, Mısır'da %179, Brezilya'da %212 ve Güney Kore'de %2500 oranında artış göstermiştir⁴⁵. Bu veriler ışığında günümüzde sanayi işçilerinin sayısının tarihte hiç bir zaman görülmeyen bir düzeye ulaştığını söylemek mümkündür.

Öte yandan sanayi üretimine bakmak üzere GSMH içinde imalat sanayiinin payına ABD'den örnek verecek olursak: 1964 yılında %24.8 olan oran, 1982 yılında %22.8'e, 1993 yılında da %22.7'ye düşmüştür⁴⁶. Hatta GSMH içinde sanayinin payının azalması kesinlikle genelleştirilemez. Örneğin Japonya'da bu pay günümüze kadar artma eğilimindedir. 1964 yılında %24.1'den, 1982 yılında %39.9'a ve 1992 yılında 42.0'ye artış söz konusudur.

• Dünyada sanayi sektörünün istihdamdaki payı durağan seyrederken hizmetler sektöründe istihdam artma eğilimindedir. Dünyada istihdamın sektörel dağılımı şöyledir⁴⁷:

Tarım	44.4 (1995)	40.1 (2005)
Sanayi	21.1 (1995)	21.0 (2005)
Hizmetler	34.5 (1995)	38.9 (2005)

• Bu gelişmelere bakarak bir "sanayisizleşme" yaşandığı sonucuna varmak mümkün değildir. Birçok ileri derecede sanayileşmiş ülkenin toplam çalışan nüfusu içinde sanayi işçilerinin payında belirgin bir azalma olmuşsa da, hem az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde sanayi istihdamı artma eğilimini sürdürmüş hem de ekonomide yaratılan toplam değer (GSMH) içinde imalat sanayii üretiminin payı çok daha az bir gerileme kaydetmiştir⁴⁸. Öte yandan hizmetler sektörünün payı sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyümüştür. Ayrıca sanayi işçilerinin azalması büyük ölçüde sanayideki emek üretkenliği artışının bir sonucudur. Bu tespitlerden hareketle "sanayisizleşme" savının sanayinin eko-

44 Aktaran Chris Harman, "Harman-Hardt Debate: Working class and the multitude", 2003, www.resist.org.

45 www.arbeiterinnenstandpunkt.net, age.

46 "Marxismus versus Postmodernismus", www.arbeiterinnenstandpunkt.net.

47 Milliyet, 3.3.2006.

48 www.arbeiterinnenstandpunkt.net, age.

nomideki önemini ve dolayısıyla bu sektördeki işçilerin gücünü küçümsediğini söyleyebiliriz. Elbette bir sanayi fetişizmine kapılmaya gerek yoktur, ancak sanayide çalışan işçi sınıfının -üretim sürecindeki ve artı-değer yaratmaktaki merkezi konumu itibariyle- daha önce olduğu gibi bugün de işçi sınıfının *çekirdek* kesimi olmaya devam ettiği savlanabilir. Sanayi işçilerinin sayısı ya da tüm işçiler arasındaki payları görece azalsa bile konumlarının bu merkeziliği kapitalist üretimin doğası gereği devam edecektir.

İşçi sınıfının imalat sanayiinde çalışan kesiminin yanı sıra günümüzde "yeni", başka işçi katmanları da ortaya çıkmakta ya da mevcut olanlar genişlemekte, kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerinde stratejik öneme sahip faaliyetleri yürütmektedirler. Bunlar arasında özellikle kamu hizmetleri ve son yıllarda giderek önem kazanan bilişim, telekomünikasyon ve ulaşım sektörlerini saymak gerekir.

• *Çalışma biçimlerine* bakıldığında, işçi sınıfı bileşiminde görülen değişimin önemli bir boyutu olarak güvencesiz, geçici, kayıt dışı istihdamın birçok ülkede, özellikle az gelişmiş ülkelerde yaygınlaştığı görülmektedir. Toplam istihdam içinde iş güvencesi olmadan ("atipik" istihdam) çalışanların oranı, Avrupa ülkeleri arasında görülen farklılıklarla birlikte, Avrupa Birliği ortalaması olarak 1988'de %25.1'den 1998'de %29.2'ye çıkmıştır⁴⁹. 80'li yıllardan itibaren tam zamanlı istihdam edilen çalışanların oranı ileri derecede sanayileşmiş ülkelerde hafif bir azalma eğiliminde olup, özellikle bağımsız çalışanların ve kısmi süreli çalışanların sayısı artmaktadır. Aşağıda çeşitli ülkelerde belirli süreli hizmet akdi ile çalışan geçici işçilerin toplam istihdamdaki oranı verilmiştir⁵⁰:

	1985	1997	2000
Hollanda	7.5	11.4	14.0
İngiltere	7.0	7.4	7.0
Almanya	10.0	11.7	13.0
İspanya	5.8	8.2	8.5

Görülebileceği gibi belirli süreli hizmet sözleşmelerinde de yaygınlaşma eğilimi söz konusudur. 1998 yılı itibariyle AB üyesi 15 ülkede belirli süreli hizmet sözleşmeleri ile çalışanların oranı %14'dür⁵¹. Kısmi süreli çalışanların tüm işgücüne oranına baktığımızda da örneğin İtalya'da 1998 yılında kısmi süreli çalışanlar, tüm işgücünün ancak %7.3'ünü oluşturmuşlardır. Bu oran Fransa

49 Aktaran Martin Heidenreich, IAB-Kurzbericht Ausgabe Nr. 14/25.10.2000.

50 Yüksel Akkaya, "Küreselleşme Kısacasında Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri", *Petrol-İş Yıllığı*, 2003, s. 222.

51 Ahmet Selamoğlu, "İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri", *Petrol-İş Yıllığı*, 2003, s. 175-176.

Devrimci Marksizm

ve Almanya'da yaklaşık %15-16, İngiltere ve Danimarka'da yaklaşık %25'tir⁵². Yine de normal istihdam ya da tam zamanlı çalışmanın özellikle ileri kapitalist ülkelerde, kısmi süreli ve kendi hesabına bağımsız çalışma lehine azalmakla birlikte, halen en yaygın istihdam biçimi olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Örneğin Almanya'da erkeklerin %67'si, kadınların %46'sı halen tam zamanlı bir işte çalışmaktadır. Ayrıca normal istihdamın önemli bir göstergesi olabilecek bir işletmede çalışma süresine bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır⁵³:

	Bir işletmede ortalama çalışma süresi (sene olarak)	Bir işletmede 20 seneden fazla çalışanların payı (%) (1995 verileri)
İtalya	11.6	19.5
Japonya	11.3	21.4
Belçika	11.2	19.4
Fransa	10.7	18.7
İspanya	8.9	16.5

Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, geçici, güvencesiz çalışanların, kent yoksullarının ve işsizlerin işçi sınıfı içinde parçalanma, ayrışma ve farklılaşma eğilimlerini güçlendirmekle birlikte, işçi sınıfının birer parçası olma özelliklerini koruduklarıdır. Kaldı ki bu eğilimden hareketle nerdeyse bütün işlerin geçici olduğuna ya da güvencesiz çalışmanın ana gövdeyi oluşturduğu sonucuna varmak mümkün değildir. Zaten bunun sermayenin kendi içsel gereklerine de uygun olmadığı, bir dizi çelişki ve sınırlılıklar barındırdığı açıktır. Somut bir örnek vermek gerekirse, 2000 yılında Avrupa'da çalışan nüfus 159 milyon kişi idi. Bunların %83'ü ücretli çalışan ve %17'si de kendi hesabına, bağımsız çalışan konumundaydı. Bu oran 1995 yılında da aynen geçerliydi⁵⁴. Güvencesiz istihdam 1990'lı yılların ilk yarısında oldukça artmakla birlikte, 1995-2000 yılları arasında düzenli (%82) ve düzensiz istihdam (%18) arasındaki oranlar aynı kalmıştır. Elbette %18 güvencesiz istihdam oranı yine de oldukça yüksektir, ama bu nerdeyse işlerin büyük çoğunluğunun güvencesiz hale geldiğini göstermez. Dolayısıyla günümüzde yaygın olan bu "sanayi-sonrası" toplumda artan "eğreti istihdam" iddiaları daha çok muhafazakâr sendika bürokrasilerinin yeni sektörlerde çalışan işçileri örgütlememek için bir mazeret olma işlevi görmektedirler.

- İşletme yapıları açısından baktığımızda büyük değil, küçük işyerlerinde

52 Ahmet Selamoğlu, age., s. 189 ve Martin Smith, "The shape of the working class", *International Socialism*, Sayı: 113.

53 OECD verilerinden aktaran Knuth, 1998, s. 318.

54 Chris Harman, "Harman-Hardt Debate: Working class or the multitude", 2003, www.resist.org.uk.

istihdamın da yaygınlaşma eğiliminde olduğu doğru olmakla birlikte başat eğilim olduğunu söylemek için yine çok erkendir. Yazının ikinci bölümünde kısaca kriz karşısında sermayenin yeniden yapılanma stratejisinden bahsetmiştik. Artı-değer kitlesini daha da büyütmeyi hedefleyen bu stratejinin temel unsurları şunlardır: üretim sürecinin parçalara ayrılması ve giderek daha büyük bölümünün yan sanayi firmalarına fason olarak yaptırılması, ana firmanın sadece nihai ürünün biraraya toplanması sürecinin örgütlenmesine ve koordinasyonuna yoğunlaşması. Üretimin belli alt aşamalarının dışarıya çıkarılmasının yanı sıra doğrudan üretimle ilişkili olmayan, hizmet faaliyetlerinin de dışarıya çıkartılarak taşeronla verilmesi. Bu gelişmenin en önemli sonucu, işletmelerin küçülmesi değil, büyük ana sanayi firmalarının merkezileşme ve yoğunlaşma girişimlerinin uluslararası boyutta artmasıdır. Madalyonun bir yüzü büyük firmaların “küçülme” girişimleri ise, öteki yüzü de sermayenin büyük çaplı merkezileşmesidir. Üstelik bu merkezileşme sadece büyük çaplı firmalar değil, yan sanayi firmaları arasında da söz konusudur.

Kitlesel sınıai üretimin krizde olduğu, büyük ölçekli üretimin öneminin azaldığı iddialarından hareketle küçük ölçekli işletmelerin sayısında büyük işletmelere göre artış olduğu, aynı zamanda küçük işletmelerde çalışanların sayısında da artış olduğu ve buna bağlı olarak büyük işletmelerde örgütlü sendikaların sonunun geldiğini çıkarsamak yine bazı gelişme eğilimlerinin abartıldığını göstermektedir. Örneğin Almanya’da 1950-1977 yılları arasında işletme başına çalışanların ortalama büyüklüğü 6.8 çalışandan 14.6 çalışana çıkmış, 1977-1986 arasında ise işletme başına 13.8 çalışana doğru hafif azalmıştır⁵⁵.

• Olgular daha ziyade 70’li yıllardan beri işletme yapılarının ademi merkezileştiğine, ama aynı zamanda iktisadi gücün merkezileştiğine işaret etmektedir. Çalışanlar açısından bu gelişmenin önemli sonuçları vardır. İddia edilenlerin aksine mevcut gelişmelerin bir yanda ana sanayi=büyük fabrika=merkez, öte yanda yan sanayi=küçük işletme=çevre ikili ayrılığına denk düşmeyen, bilakis bu ayrışma eğilimini aşmaya dönük bir dizi karşı eğilimi içinde barındıran, çelişkili bir sürece işaret eden önemli sonuçları vardır:

- Eskisine nazaran daha küçük işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı artma eğilimindedir, ancak ana işletmenin ya da firmanın kendisi daha da küçülmemiştir, bilakis eskisine göre çok daha büyümüştür.

- Çalışanlar eskisine göre daha fazla iş koluna dağılmaktadırlar, farklı toplu sözleşmelere tâbidirler, taşeron firmalarda daha fazla sömürülmektedirler.

55 Volkhard Mosler, “Die Arbeiterklasse: Ende oder Wandel?“, *sozialismus-von-unten*, Nr.3, 1995.

Devrimci Marksizm

- Üretim giderek daha fazla uluslararası boyut kazanmaktadır. İşçi sınıfı için bunun önemli sonuçları vardır: işletmeler görünüşte giderek daha küçükler gibi olsalar da aslında çalışma koşulları birçok farklı ülkedeki yerleşim yerlerinde giderek daha benzeşmektedir. “Kâr merkezleri” arasındaki yerleşim yeri rekabeti sömürü koşullarının eşitlenmesine ve en fazla kâr vaat eden örgütlenme biçimi temelinde üretim sürecinin daha hızlı yeniden yapılanmasına yol açmaktadır.

- Üretim örgütlenmesindeki değişiklikler aynı zamanda gelecekte olası işçi mücadelelerinin biçimini de belirleyici niteliktedir. Bir yandan “üretim zinciri-”nin bir halkasının durdurulması, geride kalan halkaların ve bütün sürecin daha hızlı ve doğrudan etkilenmesine yol açmaktadır. Öte yandan farklı yerleşim yerlerindeki ya da ülkelerdeki işçiler de daha doğrudan birbirlerine karşı rekabete sokulmaya açık hâle gelmişlerdir.

5- Politik Sonuçlar:

“Tüm Çarklar Durur. Senin Güçlü Bileğin İsterse”

Buraya kadar işçi sınıfının günümüzdeki durumu üzerine yaptığımız analizin sonuçlarını şöyle özetlemek mümkündür: İşçi sınıfının zaten olmadığı görüşü bir kenara bırakılırsa, işçi sınıfının ortadan kalktığı ve işçi sınıfının başkalaştığı görüşlerini savunanların aksine, günümüzde proleterleşme eğilimi bütün dünyada yaygınlaşmakta, işçi sınıfının hacmi ve kapsamı genişlemekte, artan kriz dinamikleri karşısında sermayenin izlediği saldırı stratejisinin önemli bir unsuru olarak üretim örgütlenmesindeki değişimler işçi sınıfının iç bileşimini değiştiren yönde etkide bulunmaktadır. Üstelik bu yeniden biçimlenme işçi sınıfını daha da bölmeye, parçalamaya dönük bazı eğilimleri harekete geçirdiği ölçüde, işçi sınıfı içindeki kesimlerin hem daha geniş temelde mücadele etmelerini hem de birbirlerine artan bağımlılığın getirdiği kolektif davranma ve dayanışma çabasını mümkün kılacak bir potansiyel taşımaktadır. Günümüzde ne sanayi işçilerinin azalması politik mücadele kapasitesini daraltır, ne “yeni” güvencesiz işgücü örgütlenemez durumdadır, ne de sendikal örgütlülük her şeye rağmen en düşük düzeydedir.

İşçi sınıfının yoğun olarak sanayide yer alması ya da sanayi işçilerinin büyüklüğü ile işçi sınıfının politik mücadele yürütme cesareti ve kapasitesi arasında hiç bir ekonomik otomatizm bulunmadığının en iyi kanıtı 20. yüzyılın ilk yarısındaki deneyimler olsa gerek. Örneğin 1910 ile 1930 arasında sanayi işçilerinin tüm ücretli çalışanlar içindeki payı Almanya’da %41’den %40’a, İngiltere’de %52’den %46’ya düşmüştü, Fransa gibi diğer birçok ülkede de aynı kalmıştı. Buna rağmen söz konusu dönemin sınıf politikasına dayalı mücadele pratikleri bakımından devrimci durumların oluştuğunu sanırsanız kimse yadsımayacaktır. Hele hizmetler sektörünün günümüzdeki gelişmişliği ve bunun alt dallarının (ula-

şım, telekomünikasyon, sağlık vb.) sermaye birikimi açısından stratejik önemi dikkate alındığında, bu sektörlerden birinde patlak verecek bir grev toplumsal hayatı etkileme, felce uğratma bakımından neredeyse sanayi sektöründeki grevlerden çok daha etkileyici olabilecektir. Somut bir örnek olarak New York Ulaşım İşçileri Sendikası'nın 2005 yılının son günlerinde grev kararı almasını verebiliriz⁵⁶. Grevin olası etkilerinin 1980'deki grevden çok daha çarpıcı boyutlarda olacağı bakın nasıl aktarılmış:

"(...) 1980'de yapılan grevde de metro ile otobüsler tam 11 gün boyunca çalışmamıştı. Bu süre zarfında New Yorklular yürüyerek ve bisikletle işlerine gitmişlerdi. (...) Ancak bu seferki grevin çok daha büyük etkilere sahip olacağı çok açık. Çünkü 1980'de toplu taşıma sistemini kullanan kişi sayısı sadece 4.8 milyonu, bugün ise yaklaşık 7.5 milyon. Grevin New York'ta günlük 440 milyon ila 660 milyon dolar ekonomik kayba yol açacağı tahmin ediliyor".

"Yeni", güvencesiz, kayıtdışı işgücünün (çağrı merkezi, bilişim sektörü çalışanları, taşeron işçiler, göçmen işçiler gibi) "örgütlenemez" olduğu iddiası da bu açıdan oldukça kuşkuludur. Eğer bugünkü gelişmeleri değerlendirirken, kendimize 1945-70 arası kapitalizmin geçici "Altın Çağ" dönemini değil de 19. yüzyılı referans alacak olursak, Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserindeki gözlem ve tespitlerinin bugüne de ışık tutacak nitelikte olduğunu görebiliriz:

"Burjuva çevrelerdeki bu gelip geçici, sulandırılmış ılımlı sosyalizm modasından ve hatta sosyalizmin genel olarak İngiltere'de sağladığı ilerlemeden çok daha önemli bulduğum şey, Doğu Londra'nın yeniden dirilmesi. O engin sefalet karabasanı, artık altı yıl önceki gibi durgun bir havuz değil. O uyuşuk çaresizliğini silkip attı, yaşama döndü ve 'yeni sendikacılık' denen şeyin, yani büyük 'niteliksiz' işçiler kitlesinin örgütlenmesi hareketinin vatanı durumuna geldi. Bu örgütlenme eski 'nitelikli' işçi sendikalarının benimsediği biçimi kabul edebilir, ama niteliği farklıdır. Eski sendikalar, kuruldukları günlerin geleneğini koruyorlar ve ücret sistemini, bir kez kurulmuş ve hep öyle kalacak sonal bir olgu gibi anlıyorlar; en fazlasından kendi üyelerinin çıkarları için bu sistemi ılımlayabileceklerini düşünüyorlar. Yeni sendikalarsa, ücret sisteminin sonusuz dek öyle kalacağı inancının sarsıldığı bir sırada kuruldu; kurucuları ve destekleyicileri ya bilinçli ya da duygusal sosyalistler sendikalara sarılarak bu kişilere güç veren kitleler, kaba, ihmal edilmiş ve işçi sınıfı aristokrasisinin tepeden baktığı insanlar, ama engin bir üstünlükleri var: zihinleri bakir bir toprak; daha iyi konumdaki eski sendikacıların beyinlerini özgür düşünceden alıkoyan edinilmiş, 'saygın' burjuva önyargılardan tümüyle uzaklar. Ve şimdi, bu yeni sendikaların, genel olarak işçi sınıfı hareketinde başı çektiklerini, zengin ve gururlu 'eski' sendikaları giderek peşlerine taktıklarını görüyoruz"⁵⁷.

56 *Referans*, 21.12.2005.

57 F. Engels, ; age., s. 42.

Devrimci Marksizm

Sendikal üyelikte görülen azalma, işçi sınıfının ortadan kalkması ya da başkalaşım geçirmesinin bir semptomu olmaktan, ya da işçilerin işten atılmalarının bir sonucu olmaktan ziyade, sermayedarların sınıf mücadelesinde kazandıkları başarıların bir sonucudur. İşçi sınıfının yenilgilerinde sendika bürokrasisinin sınıf işbirliğine dayalı politik stratejiler izlemesinin de önemli bir rol oynadığı açıktır.

Dolayısıyla dünya kapitalizmindeki mevcut gelişmeler karşısında işçi sınıfının yaşadığı değişimler, işçi sınıfı hareketlerinin dünya çapında 70'lerden günümüze aldığı kısmi yenilgilerin bir ürünüdür. Bu noktada başarılı işçi mücadelelerinin önemli bir koşulu uluslararası işçi sınıfı içindeki (eskiden beri varolan) - özellikle de cinsiyet, ulus ve ırk temelli - bölünmelere, ama aynı zamanda işçi aristokrasisi ile güvencesiz koşullarda çalışan katmanlar arasındaki bölünmelere karşı mücadele etmektir. Bu doğrultuda sendikalara bugün hakim olan olumsuzlukları ortadan kaldırmak, sendika bürokrasisini alaşağı etmek ve sendikaları işçi sınıfının her bir kesiminin mücadele örgütleri haline getirmek için bir sınıf sendikacılığı muhalefetinin inşa edilmesi için kolları sıvamak gerekir. Tüm çarklar durur, senin güçlü bileğin isterse! 1863 yılında Georg Herwegh tarafından Alman İşçi Birliği için yazılan şarkı sözlerinin bu son mısrası Ernest Mandel'in de belirttiği gibi, geçmiş yüzyılın gerçeğinden çok, 20.yüzyılın sonunun ve bizce de 21. yüzyılın başının gerçeğine daha denk düşmektedir.

Yalın üretim ve esneklik: Taylorizmin en yüksek aşaması

Sungur Savran

Son yıllarda, gerek teorik çalışmalarda, gerekse günlük politik tartışmalarda bir dizi terim, içinde yaşadığımız dönemin anahtarı gibi kullanılıyor: post-Fordizm, esnek uzmanlaşma, Japon üretim sistemi, Toyotizm, yalın üretim, esnek üretim, toplam kalite yönetimi, takım çalışması, insan kaynakları yönetimi, basık organizasyon vb. vb. Bütün bu terimlerle ifade edilmek istenen, sadece geleneksel fabrikanın ve işyerinin yapısının toptan değiştiği, çalışma sürecinin geçmişten köklü biçimde farklılaştığı değil. Aralarında vurgu yaptıkları olgular bakımından farklılıklar da olsa, bu kavramları kullananlar, genellikle kapitalist üretimin doğasının köklü biçimde değiştiğini, sınıf ilişkilerinin özünden bir dönüşüm yaşadığını, eski dönemin teorik kavram ve kategorilerinin bugün işçi sınıfının önündeki sorunların anlaşılmasında artık yararlı olmadığını ima ediyor.

Bu yaklaşımlar içinde üretimde ortaya çıkmakta olan yeni düzenin sınıf ilişkilerini ortadan kaldıracak bir dinamik kazandığı fikri de son derece yaygın. Geçmişte üretim alanında işçi sınıfının başlıca sorunları olan vasıfsızlaşma, ayrıtıda işbölümü (sürekli tek bir vida sıkma ile görevli işçi imgesini hatırlayın), kafa/kol emeği ayırımı, işyerinde hiyerarşi, yönetim ile işçi arasındaki uçurum, işçinin yabancılaşması gibi olguların ortadan kalkmakta olduğu söyleniyor. Yeni dönemin yeni üretim düzeninin bütün sınıfların ortak çıkarına hizmet ettiği ileri

sürülüyor.

Kısacası sermaye ile işçi sınıfı arasındaki ilişkilerde son dönemde ortaya çıkan bir dizi gelişme, sınıf ilişkilerinde yepyeni bir dönemin açıldığı ve bunun bütün sınıflar için iyi bir şey olduğu biçiminde yorumlanıyor. Bu görüşler, daha ziyade hakim sınıfların bağrında gelişen düşünceler. Ama solda ve sendikalar içinde de bu düşüncelerden etkilenenler var. Dolayısıyla, Marksist teorinin işyerinde ve çalışma ilişkilerinde ne tür değişiklikler yaşandığını, bu değişikliklerin hangi temelde ele alınması gerektiğini, bu değişimin işçi sınıfı için gerçekten de iddia edildiği gibi olumlu olup olmadığını kavraması gerekli hale geliyor.

İşçi sınıfının ileri unsurları arasında ve gerçek solda ise bu yeni gelişmeler biraz farklı biçimde algılanıyor. Bu konuda tam bir literatür olduğu söylenebilir, ama yaygın bir huzursuzluk sınıf içinde de, solda da hep kendini gösteriyor. Birincisi, sınıf mücadeleciler, Toplam Kalite Yönetimi'nden işyerinin parçalanmasına, standart dışı çalışma biçimlerinden şirket marşlarına kadar bir dizi alanda ortaya çıkan bu yeniliklerin temelinde hangi dinamiklerin yattığını tam olarak kavrayamıyorlar. Her ne kadar sınıf çelişkisi devam etmekte olsa da bu yöntemler kapitalizmin eski biçimlerinden ve mantığından bütünüyle farklı imiş gibi bir duygu sınıfın öncülerinde yaygın. Bu durumda bunlara karşı nasıl bir tavır alınması gerektiği konusunda pusula biraz şaşmış durumda. İkincisi, sınıfın ileri unsurları ve sosyalistler arasında burjuvazinin uyguladığı yeni yöntemler sonucunda işçi sınıfının sermaye karşısındaki gücünün ciddi bir sarsıntıya uğradığı kanısı son derece yaygın. Bu güç yitirmenin klasik sınıf mücadelesinin olanaklarını zayıflattığı, hatta belki de tükettiği düşünülüyor. Buradan da ya umutsuzluk ve moralsizlik türüyor ya da eski mücadele araçlarının ve yöntemlerinin artık hiçbir işe yaramadığı, bunların yerini yepyeni araçların ve yöntemlerin alması gerektiği düşüncesi. Burada düşünce izlenime, izlenim duyguya, duygu sezgiye karışıyor. Ortaya tam anlamıyla bilimsel ve rasyonel bir tartışma çıktığını söylemek bile epeyce güçleşiyor. Sol sanki sokak adları bulunmayan bir kentte yolunu bulmaya çalışıyor.

İşyerinde ve çalışma ilişkileri alanında ortaya çıkan değişimlerin dikkatle incelenmesi bu bakımdan hem ideolojik, hem politik, hem teorik, hem pratik olarak büyük bir önem taşıyor. Bu yazı bu alana Marksist yöntemle ışık tutmaya yönelik bir çalışma. Elbette, yukarıda sözü edilen ve neredeyse taraftarlarınca bile kolayca tanımlanamayan bütün sorunları tek bir yazıda ele almak mümkün değil. Bu yazının hedefleri şöyle tanımlanabilir.

Birinci hedef, sermayenin 20. yüzyıl sonunda ve 21. yüzyıl başında geliştirdiği yeni hakimiyet biçimlerini, iş yönetimi ve emek süreci kontrol tekniklerini sistematik olarak sergilemek, bunların iç bağıntılarını ve bütünselliklerini ortaya koymak. İkinci hedef, bu yeni hakimiyet biçimlerinin Marksizmin (Marx'tan başlayarak) kapitalist üretim tarzı konusunda geliştirmiş olduğu teorinin kategorileriyle ve onun mantığını izleyerek bütünüyle açıklanabileceğini göstermek.

Bu ikinci adım sayesinde iki nokta ortaya konulmuş olacak. Bir yandan, burjuva teorilerinde ve günlük politik söylemde ortaya çıkan, yeni ilişkilerin kapitalizmin doğasında dahi bir değişim anlamına geldiği, bunların eski kavram ve kategoriler temelinde ele alınamayacağı görüşü çürütülmüş olacak. Öte yandan, işçi sınıfı ve sol içinde yeni ilişkilerin neredeyse Marksizmin klasik teorik araçlarıyla kavranamayacak kadar farklı olduğu yolundaki kaygının yersiz olduğu ortaya konulmuş olacak:

Yazının üçüncü amacı, yeni ilişkilerin bütünüyle, sermayenin işçi sınıfına karşı 1980'li yıllardan itibaren başlattığı büyük sınıf taarruzunun sonucu olarak ortaya çıkmış olduğunu göstermek. Bu doğrusa, burjuva düşüncesinin sınıflar arasındaki çatışmanın yerini bir uyumun almakta olduğu yolundaki görüşleri bütünüyle çürütülmüş olacak. Nitekim yazı sistematik olarak her yeni biçimin nasıl işçi sınıfını bölmeye ve güçsüzleştirmeye ve böylece sermayenin işçi sınıfından daha büyük miktarda bir artı-değeri çekip almasını sağlamaya yönelik olduğu ortaya koymaya çalışıyor.

Yazının sınırlarına da dikkat çekmek okurun yolunu daha kolay bulmasını sağlayacaktır. Bu yazı, gerek burjuva teorileriyle, gerekse solda var olan ve yeni ilişkileri kaçınılmaz ve/veya iyi gibi gösteren teorilerle polemik yapmaktan bilinçli biçimde kaçınmıyor. Bunun nedeni sadece yazının boyutlarının başa çıkılabılır bir uzunlukta tutulması çabası değil. Esas amacımız kapitalizmde **gerçekten yeni olanı** ortaya koymak ve bunun sınıf karakterini kavramak olduğu için polemikten mümkün olduğunca kaçınmıyoruz.¹ Öte yandan, yazı kendini 21. yüzyılın başında kapitalizmde sınıflar arasındaki ilişkilerin durumu konusunda bir genel tablo çizmekle sınırlıyor. Oysa soldaki tartışmanın bir başka boyutu olduğunu yukarıda görmüştük. Bu yeni durum karşısında ne yapmalı, nasıl mücadele etmeli? Kendi içinde devasa bir alana yayılan bu konuyu çok yakın bir gelecekte, bir başka yazımızda ayrıntılı olarak ele almayı hedeflediğimiz için burada buna da girmiyoruz. Kafaların son derece karışık olduğu, ideolojinin ve sınıf çıkarının bilim kılığında kol gezdiği bir alanı berraklaştırmak kendi içinde büyük önem taşıyan bir görev. Bir dergi yazısı daha fazlasının yükünü kaldıramaz.

Nihayet bir uyarı. Kapitalizmin yeni biçim ve ilişkilerini Marksist teori temelinde kavrama çabası, bizi yazıya Marksist teorinin üretim ilişkileri ve emek süreci alanındaki temellerini sergileyerek başlamaya sevk ediyor. Bu yazının ilk iki bölümü, son dönemin gelişmelerini kavrayabilmek için mutlaka ihtiyacımız olan kavramları sergilemeye ayrılmış durumda. Bu bölümlerdeki teorik çerçevenin çok da kolay olmadığı doğru, ama Marx'ın *Kapital*'e yazdığı önsözde belirt-

1 Bu alandaki burjuva teorilerinin ve düzen içi sol teorilerin sağlam bir eleştirisi için bkz. Kurtar Tanyılmaz, " 'Post-Fordizm' Teorileri: İstikrarlı bir Kapitalizm Mümkün(mü)dür (?)", *İktisat Dergisi*, sayı 403, Temmuz 2000, s. 74-96. Ayrıca, alanını daha geniş tutmakla birlikte, burada tartışılan konularda da yararlı bilgiler içeren bir kaynak için bkz. İlker Belek, "Post-Kapitalist" *Paradigmalar*, 2. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999.

tiği gibi, “bilime giden bir kraliyet yolu yoktur”. Öyleyse, şimdi bu temel kavram ve kategorilerle başlayabiliriz.

1. Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu

Örümcek dokumacının hareketlerine benzeyen hareketler yapar; arı ise pekteklerin yapımında nice mimarı utandıracak kadar ustadır. Ama mimarların en kötüsünü dahi arıların en iyisinden ayıran şudur: mimar, binayı gerçek dünyada inşa etmeden önce imgeleminde oluşturur. Her emek sürecinin sonunda, ortaya, sürecin başında emekçinin imgeleminde zaten varolan bir sonuç çıkar. (Marx)²

Kapitalist üretim tarzının merkezinde yer alan sermayenin üretim süreci, iki farklı sürecin diyalektik bir birliğidir. Bir yandan, bir değerlendirme sürecidir: yani artı-değerin işçilerden çekilip alınması yoluyla sermayenin değerinin büyütülmesine dönük bir süreç. Bir yandan da bir emek sürecidir: yani üretimin öznel koşulu olan insan emeği ile üretimin nesnel koşullarının (üretim araçlarının) bir araya geldiği bir süreç. Bir değerlendirme süreci olarak sermayenin üretim süreci, kapitalizmin kendine özgü ilişkileri temelinde ortaya çıkar: sermayenin kendini genişletebilmesi için, üretimin nesnel koşullarının sermaye, emek harcama kapasitesi olarak emegücünün ise ücretli emek niteliğine bürünmüş olmaları gerekir. Buna karşılık, emek süreci, bütün insan toplumlarının varolması için olmazsa olmaz bir nitelik taşıdığı ölçüde, insanlık tarihinin ortak bir kategorisidir. Ne var ki, değişik üretim tarzlarında, emek sürecinin kendisi de, üretici güçlerin gelişme aşamasına ve sınıflar arasındaki ilişkilere bağlı olarak biçim ve karakter değiştirir. Ancak, sermaye, emek sürecine bütün öteki üretim tarzlarından köklü biçimde farklı bir karakter kazandırır, onu devrimci biçimde değiştirir.

Sermaye, tarihsel yükselişinin şafağında, emek sürecini bulduğu biçimiyle devralır. Zaten, insanın üretici güçlerini ve üretme tarzını akşamdan sabaha değiştiremeyeceğine göre, bunu yapmaktan başka şansı da yoktur. Bu süreci ancak zamanla kendine uygun hale getirir. Yani, zaman içinde emek sürecini bütünüyle artı-değerin artırılması ve böylece sermayenin mümkün olduğunca hızlı genişlemesi amacını gerçekleştirecek bir biçime sokar. Ancak emek süreci böyle biçimlendiğinde, kapitalist üretim tarzı artık kendi ayakları üzerinde duruyor demektir. Ancak emek süreci sermayenin değerlendirme mantığının damgasını yediğinde, sadece sermaye ile ücretli emeğin toplumsal ilişkisi üzerinde yükselmek bakımından değil, emek sürecinin de sermayenin kontrolüne geçmesi anlamında **özgül olarak kapitalist üretim tarzının hakim hale geldiğinden** söz edilebilir. Marx, sermayenin henüz emek sürecini bulduğu biçimiyle kullandığı, kendine göre yo-

2 Karl Marx, *Kapital*, cilt 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2004, s. 181. Alıntıda ki çeviri bizimidir. Bkz. *Kapital*, cilt 1, International Publishers, New York, 1967, s. 178.

ğurmamış olduğu aşamayı “sermayenin emek üzerindeki **biçimsel** boyunduruğu” olarak anar. Burada “biçim” kavramı sermayenin hakimiyetinin tarihsel olarak bu topluma özgü **toplumsal ilişkiler düzeyi ile sınırlı** olduğunu gösterir. Sermaye emek sürecini kendine göre biçimlendirir biçimlendirmez, “sermayenin emek üzerindeki **gerçek** boyunduruğu” aşamasına ulaşılmış olur.³ Buradaki “gerçek” kavramı, sermayenin tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkilerin ötesine geçerek, emeği **doğa ile ilişkisi içinde** kendine tâbi kıldığı anlamına gelir.⁴

Emek sürecinin ve emek süreci içinde sermaye ile işçi arasındaki ilişkinin tarihi, gerçek boyunduruğun kuruluş tarihidir, sermayenin adım adım emeği kendine daha fazla tâbi kılmasının tarihidir. Bu yazı boyunca göreceğiz ki, sermaye insanın doğa ile birincil ilişkisini oluşturan üretim sürecini tarihsel gelişme içinde gerçekten ele geçirmiştir. Kapitalizmin şafağında işçinin kontrol ettiği, sermayenin ise dışarıdan biçimlendirmeye çalıştığı üretim faaliyetini artık sermaye **doğrudan doğruya ve içeriden kontrol** altına almıştır. Elbette bu, sermayenin iradesini bir boşlukta, kendi bildiği gibi ortaya koyduğu tek-yanlı ve çelişkisiz bir kontrol değildir. İçinde ortaya çıktığı ortam bir sınıf mücadelesi ortamıdır: işçi, bireysel ve kolektif olarak her an sermayenin kontrolüne sınırlar getirmeye, onda gedikler açmaya çalışır. Sermayenin üretim süreci üzerindeki kontrolü her anı mücadele ile örülmüş, çelişkilerle dolu bir süreçtir. Ancak mücadelede üstünlük nesnel olarak sermayeye geçmiştir. Mücadele vardır ama bu mücadele onun kontrolündeki bir süreç üzerinde verilmektedir.

Sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunu yerleştirmesi süreci, birdenbire olmaz, çeşitli aşamalardan geçerek olgunlaşır. Elbette, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının işleme sonucunda, bu aşamalar bütün ülkelerde aynı biçimde yaşanmaz, hatta kapitalizme geç gelen ülkelerin bazılarında bu aşamaları birbirinden ayırmak dahi mümkün değildir. Ama kapitalizmin tarih sahnesine ilk çıktığı ve orijinal gelişmesini gösterdiği **Batı Avrupa**'da yaşanan tarihsel gelişme içinde bu aşamaları birbirinden ayırmak mümkündür. Batı Avrupa'da, en başta İngiltere'de, sermayenin gerçek boyunduruğunun yerleşmesi 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkan sanayi devrimi ile başlar, 19. yüzyıl içinde adım adım ilerler, 20. yüzyılın başlarında, yani emperyalist çağla birlikte bir olgunlaşma aşamasına ulaşır. Bu aşamada ortaya çıkan ve hızla yayılan Taylorizm, sermayenin emek üze-

3 Bu kavram çifti için bkz. K. Marx, *Kapital*, a.g.y. , s. 484-85. Ayrıca bkz. Karl Marks, *Kapital'e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, çev. Mustafa Topal, Ceylan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 84-105.

4 Bu kavram çifti *Kapital*'in Alaattin Bilgi çevirisinde “emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı” ve “emeğin sermayeye gerçek bağımlılığı” biçimlerinde karşılanmıştır. İngilizce'de “submission”, Fransızca'da “soumission” vb. olarak ifade edilen kavram “bağımlılık”tan çok daha kuvvetli bir tâbi olmayı ifade eder. Nitekim *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*'nın çevirisinde Mustafa Topal bu terimleri “emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması” ve “emeğin sermayeye gerçek olarak tabi olması” olarak Türkçeleştirmiştir. Biz, 1977'den bu yana, bu kavramları çok daha güçlü olan “boyunduruk” terimi ile ifade etmeyi tercih ediyoruz.

rindeki gerçek boyunduruğunun sistematik hale gelmesi olarak düşünülebilir.

Sermaye başlangıçta emek sürecine feodalizm içindeki gelişme biçimlerine ve derecesine tabi kalarak el koyar demiştik. Elbette, artı-değer üretiminin (yani değerlendirme sürecinin) ihtiyaçları dolayısıyla, sermaye, bir kez belirli sayıda ücretli işçiyi bir çatı altında bir araya getirdiğinde, geçmişten devraldığı emek sürecine daha baştan bazı değişiklikler getirmek zorundadır: çalışma saatleri sistemli hale getirilir ve uzar; çalışma saatleri içinde verilecek aralar kısıtlanır ve koşula bağlanır, böylece üretim sürecinin sürekliliği sağlanmış olur; üretim faaliyeti, yani tek tek işçilerin işlerini ne denli ciddi biçimde yaptığı gözetlenmeye ve denetlenmeye başlar. Yani daha baştan işçi, daha önce zanaat ya da tarım emeğinde olduğundan farklı olarak çalışma sürecindeki bağımsızlığını yitirir. Ama sermayenin denetimi hep üretim faaliyetinin çerçevesi üzerindedir. Üretim eyleminin kendisi, işçinin bilgisi, planlaması ve kontrolü altında yürür. Yine bu ilk aşamada, birçok işçinin kolektif olarak bir arada üretim yapıyor olmasının yararları (kooperasyon ya da işbirliği) yürürlüğe girerek üretim sürecinin üretkenliğini artırır.

Ne var ki, sermayenin ilk büyük atılımı işbölümünü yerleştirmektir. İşbölümü elbette her toplumda mevcut olmuştur. Farklı faaliyet dallarının kabilenin ya da ailenin farklı bireylerince yürütülmesi insanlık tarihinin başından beri varolmuş bir olgudur. Ne var ki, kapitalizm daha önceki toplumlarda görülen (ve kapitalizmde de süregiden) bu genel, toplumsal işbölümünden farklı türden bir işbölümünü yaratır ve genelleştirir. Daha önceki toplumlarda görülen işbölümü, farklı faaliyet dallarının (avcılıktan tarıma, zanaatın farklı dallarından ev emeğine) farklı bireylerce bütünsel olarak yürütülmesine dayanır. Bir avcı da, çocuk bakan anne de, çiftçi de, demirci ustası da, kendi faaliyetlerinin bütün bilgisine sahip olarak işi planlar ve ondan sonra uygulamaya koyarlar. Marx'ın bu bölümün başındaki pasajda belirttiği gibi, gerçek emek sürecinde bir sonuç elde etmeden önce, kafalarında o sonucu zaten tasarlamışlardır. Yalnızca, bir bütün olarak toplumun sayısız faaliyetlerinden birini ya da birkaçını, bir **toplumsal işbölümü** çerçevesinde üstlenmişlerdir.

Toplumsal işbölümünden farklı olarak, kapitalizmin emek sürecinde yarattığı **ayrıtıda (ya da teknik) işbölümü**, her işçinin bütünsel bir üretim sürecinin sadece çok küçük bir alt bölümünü üstlenmesine dayandığı için, insanın üretim faaliyetinin tanımlayıcı özelliği olan **tasarlama ile uygulamanın birliğini parçalar**. Herhangi bir üretim faaliyetinin (diyelim bir otomobilin ya da elektronik aletin imalatının) gerektirdiği faaliyetlerin her birinin en ufak ayrıntısına kadar ayrıştırılması ve sonra bunların her birinin değişik bir işçinin görevi haline getirilmesi, ayrıtıda işbölümünü tanımlayan durumdur. Bu durumda, işçi sürekli olarak kendine görev olarak verilen alt faaliyetle uğraşıyor olacağı için, sürecin bütününe planlanmasına katılması ne gereklidir, ne de mümkün. Ayrıtıda işbölümü, işe paralel olarak, bir üretici niteliğiyle insanı, yani işçiyi parçalar. 19. yüzyıl edebiyatçısı Ruskin bu durumu mükemmel biçimde özetliyor:

Son zamanlarda uygarlığın büyük buluşu olan işbölümünü epeyce inceledik ve geliştirdik; yalnız buna yanlış bir ad takmış bulunuyoruz. Doğrusunu söylemek gerekirse böylelikle bölünen iş değildir; bölünen insanlardır: insanın sadece parçaları haline gelen insanlar—kırık hayat parçacıkları ve kırıntıları; öyle ki, bir insanda kalmış olan bir gıdım akıl, bir toplu iğne ya da çivi yapmaya yetmemekte, toplu iğnenin ya da çivinin başını yaparken tükenmektedir. Elbette, bir günde birçok iğne üretebilmek gerçekten de iyi, arzu edilir bir şeydir; ama eğer iğnelerin başının hangi kristal kumla cilalandığını, bunun insan ruhunun kumu olduğunu, ne olduğunu anlaşılabilmesi için önce çok büyütülmesi gerektiğini anlayabilseydik, bu işte biraz da yitirilen bir şeyler olduğunu düşünürdük belki de. Ve bütün sanayi kentlerimizden yükselen, ocakların gürültüsünden bile gür çığlık, tam da bundandır: oralarda herşeyi üretiyoruz, ama insanı değil.⁵

Ruskin'in söylediklerine örnek olarak toplu iğne imalatını seçmesi rastlantı değil. Ayrıntıda işbölümünü teorisinin temeli haline getiren Adam Smith, *Ulusların Serveti* (1776) başlıklı ünlü kitabında bu tür işbölümünü toplu iğne üretiminde farklı işçilerin işin daracak bir ayrıntısını üstlenmeleri örneğinden hareketle şöyle savunuyordu:

İşbölümünün bir sonucu olarak aynı sayıda insanın çıkarabildiği işteki bu büyük artış üç nedene bağlıdır: birincisi, her bir işçinin maharetindeki artış sayesinde; ikincisi, normal koşullarda bir iş türünden bir başkasına geçerken yitirilen zamandan tasarruf dolayısıyla; ve nihayet, işi kolaylaştıran ve kısaltan ve tek bir insanı birçok insanın yapabileceği işi yapabilir hale getiren çok sayıda makinanın icadına bağlı olarak.⁶

Burada işbölümünün ve kapitalist emek sürecinin bir başka teorisyeninin ayrıntıda işbölümünün yararları konusundaki bir katkısına değinmemiz gerekiyor. Çünkü iktisadi düşünce tarihine “Babbage ilkesi” olarak geçen bu katkı, ayrıntıda işbölümünün kapitalizm açısından genellikle sunulduğu gibi teknik bir yenilikten ibaret olmadığını, doğrudan doğruya sermayenin çıkarlarına hitap eden ekonomik bir önlem niteliği taşıdığını çıplak biçimde ortaya koyar. Marx'ın emek süreci çalışmasında temel kaynaklardan biri olarak aldığı Charles Babbage 1832 yılında yayınladığı çalışmasında, ayrıntıda işbölümünün bir işi çeşitli parçalarına ayır-

5 John Ruskin, *The Stones of Venice*, Kısım II, Bölüm 6. Aktaran: Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25. yıldönümü edisyonu, Monthly Review Press, New York, 1998, s. 55n. Karşılaştığımız Marx, *Kapital*, a.g.y, s. 348-49: “...manüfaktür...[i]şçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak, onu, çoğu organlarından yoksun, garip bir yaratık haline getirir vb. vb.”

6 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 9.

Devrimci Marksizm

makla, ortaya çıkan iş unsurlarından çoğunun basit emek (yani hiçbir vasıf içermeyen emek) tarafından gerçekleştirilebileceğine, basit emeğe (yani düz, kalifiye olmayan işçiye) ödenmesi gereken ücretin de karmaşık emeğe, yani vasıflı (kalifiye) işçiye ödenen ücrete göre daha düşük olduğu göz önüne alınırsa, ayrıntıda işbölümünün kapitalistin maliyetlerini düşüreceğine dikkat çekmiştir. Babbage Adam Smith ve kendinden önceki öteki iktisatçıların ayrıntıda işbölümünün yararları konusundaki gerekçelerini gözden geçirdikten sonra şöyle yazar:

İmdi, bütün bunlar önemli nedenler olmakla ve her biri elde edilen sonucu etkilemekle birlikte, bana öyle geliyor ki, işbölümünün sonucu olarak smai ürünlerin ucuzlaması konusundaki açıklamalar, aşağıdaki ilke ortaya konulmadığı takdirde eksik kalacaktır.

İmalatçı, farklı yapılacak işi, her biri farklı derecede beceri ya da güç gerektiren süreçlere bölerek, her bir süreç için her ikisinden de tam tamına kendine gereken miktarda satın alabilir; oysa, işin tamamı tek bir işçi tarafından yapılıyor olsaydı, o kişinin sözkonusu zanaatın bölündüğü en güç işlemleri başarabilecek beceriye ve en zahmetli işlemleri yerine getirebilecek yeterli güce sahip olması gerekecekti.⁷

Babbage'in ilkesini açıklamak için verdiği (aynen Smith gibi toplu iğne imalatından alınan!) örneği, şu noktayı açıklıkla ortaya koyar. Bir dizi vasıflı işçi, ayrıntıda işbölümünün sonucu olarak istihdam edilen bir dizi vasıfsız işçi ile aynı miktarda toplu iğne üretebilecek olsa dahi, yani ayrıntıda işbölümünün teknik üstünlüğünden soyutlanacak olsa dahi, vasıfsız işçilerin ücretleri daha düşük olduğu için ayrıntıda işbölümüne dayanan üretim kapitaliste daha ucuza mal olmakta, yani elde ettiği artı-değer büyümektedir.⁸ Meselenin sadece insanlığın üretici güçlerinin gelişmesi bakımından teknik bir ilerleme olmadığı, doğrudan doğruya sınıf çıkarlarıyla ilgili olduğu burada çıplak biçimde ortaya çıkmaktadır. Yani, baştan beri belirttiğimiz gibi, sermayenin değerlenme süreci, emek sürecini kendi ihtiyaçlarına göre biçimlendirmektedir. Aşağıda, Taylorizmi incelerken, sermayenin bütün emeği basit emeğe indirgeme çabasının, sadece ücret bordrosundan tasarruf etme amacına değil, çok daha derin nedenlere dayandığını göreceğiz.

Bu aşamada bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Ayrıntıda işbölümü, daha sonraki literatürün bir bölümünde sunulduğu gibi, ne 20. yüzyılın, ne de Taylorizmin bir buluşudur. Kapitalizm emek sürecini kendi ihtiyaçlarına uygun hale getirme konusundaki bu yöntemi, daha Adam Smith döneminde, yani Sanayi Devrimi'nden önceki gelişme aşaması olan manifaktür çağında uygulamaya koymaya başlamıştır.

⁷ Charles Babbage, *On the Economy of Machinery and Manufactures*, New York, 1963, s. 175-76. Aktaran: Braverman, a.g.y., s. 55.

Sermayenin emek sürecini kontrolü altına almasının bir üçüncü aşaması, makinanın üretimde kullanılmasıdır. Esas olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında, Sanayi Devrimi'yle yaygınlaşan makina kullanımı, insanın üretici güçlerini tarihte görülmemiş biçimde arttırır. Makinalı üretimde, daha önce aynı miktarda işçinin belirli bir süre içinde başka hiçbir koşul değişmeksizin üretebildiği miktara göre çok daha büyük miktarda ürün üretilebilir, yani **emek üretkenliği** hızla artar. Ama makinanın genel karakteri olan bu özelliğinin yanı sıra, kapitalist üretim tarzı çerçevesindeki gelişme biçimi dolayısıyla ikinci bir özelliği daha ortaya çıkmıştır: işçinin çalışma temposunun kontrol altına alınması, çalışma hızının arttırılması. Yani emek üretkenliğinin yanı sıra, **emek yoğunluğu** da artmaktadır. Artık işçi üretim sırasında kendi bilgisi ve tercihi doğrultusunda işlemler yapmak yerine, çalışma sürati kendi dışında belirlenmiş bir makinanın ya da makinalar sisteminin temposu ve ritmi uyarınca hareket etmek zorundadır. İşçi artık makinanın ve makinanın temsil ettiği sermayenin bir uzantısı haline gelmiştir. Böylelikle, sermaye emek sürecini ele geçirmiş, emek üzerinde gerçek boyunduruğunu yerleştirmiş olmaktadır. Marx, makinalı üretimle birlikte doğan durumu şöyle özetler:

Kapitalist üretimin her türü, yalnızca bir emek sürecinden ibaret olmadığı, aynı zamanda bir artı-değer üretme süreci olduğu ölçüde, şu ortak özelliği taşır: Emegın gereçlerini kullanan işçi değildir, işçiyi kullanan emegın gereçleridir. Ama bu tersyüz olmuşluk ancak fabrika sisteminde ilk kez teknik, elle dokunulur bir gerçeklik kazanır. Emegın gereci, bir otomata dönüşmesi sayesinde, emek süreci esnasında emegın karşısına, canlı emeği hakimiyeti altına alan ve iliğine kadar boşaltan sermaye biçiminde, ölü emek biçiminde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin kol emegından ayrılması ve bu güçlerin sermayenin emek üzerindeki gücü haline dönüşmesi, daha önce ortaya koyduğumuz gibi, makina temelinde yükselen modern sanayi tarafından tamamlanır.⁹

Marx'ın büyük bir bilimsel dakiklikle ortaya koyduğu bu gerçeği, büyük sinemacı Charlie Chaplin (Şarlo), 1936 yılında yaptığı *Modern Zamanlar* filminin bir sahnesinde görsel olarak ölümsüzleştiriyor. Yürüyen üretim bandına dayalı bir fabrikada işçi olan Şarlo, belirli bir noktada makina sisteminin içine düşer. Dev dişlilerin bütünüyle birbirine bağlı tarzda döndüğü bu fabrika sisteminde işçi Şarlo, kendisini öğütürcesine hırsıyla dönen dişlilerin arasında kendi iradesi dışında akıp giden, ama akıp giderken de hala dişlilerin vidalarını sıkıştırmaya devam eden bir tutsaktır. Kapitalist fabrikanın makina sisteminin işçi üzerindeki tahakkümünün sinemada bir daha böylesine etkili bir biçimde anlatılması muhtemelen mümkün olmayacaktır.

8 Braverman, a.g.y., s. 56.

9 *Capital*, cilt 1, a.g.y., s. 405. Buradaki çeviri bizimdir. Bkz. *Capital*, a.g.y., s. 423.

Devrimci Marksizm

Bu aşamadan sonrası, gerçek boyunduruğun sürekli olarak inceltilmesi, derinleştirilmesi ve sağlamlaştırılmasıdır. Taylorizm, sermayenin emek sürecine getirdiği bütün bu yeniliklerin, kooperasyonun, ayrıntıda işbölümünün ve makinalaşmanın üzerinde yükselir, bütün bu yenilikleri kendi bağrında birleştirir, sistematize eder ve sermayenin emek üzerinde kurduğu kontrolü doruğuna ulaştırır.

2. Taylorizm: Sermayenin boyunduruğu “bilimselleşiyor”

Taylorizm (ya da öteki adıyla “Bilimsel İş Yönetimi”), kapitalizmin emperyalist aşamaya ulaşmasıyla, yani dev ölçekli tekellerin üretim sürecinde belirleyici sermaye biçimi olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, sermayenin benimsediği yeni iş yönetimi ve emeğin kontrolü yöntemidir.¹⁰ Bu yeni iş yönetimi tarzının emperyalist aşamada ortaya çıkması bir raslantı değildir: Taylorizmin yöntemleri aşağıda göreceğimiz gibi pahalı yöntemler olduğundan, kapitalist açısından ancak geniş ölçekli üretimde ekonomik hale gelmektedir. Bu yüzden, tekelci sermaye, Taylorizmin önkoşuludur.

Buna karşılık, daha sonra yalın üretimin tartışılması esnasında karşılaşacağımız bazı sorunlar dolayısıyla baştan vurgulanması gereken bir başka nokta vardır: Taylorizm, teknolojinin gelişme düzeyini veri olarak kabul eden bir iş yönetimi ve emeğin kontrolü tarzıdır. Yani teknolojinin bir sonucu değildir. Bu nokta önemlidir, çünkü Taylorizmin teknolojik bir modelle ilişkilendirilmesi, aslında sermayenin emek üzerinde kontrolü için geliştirilmiş bir yöntemler bütününün toplumsal anlamını gölgeleyerek teknik bir soruna indirgeme sonucunu doğuracaktır. Taylorizmin esas ilgi alanının teknoloji olmadığı o kadar çıplak bir gerçektir ki, kapitalizmin son dönemdeki en önemli ideologlarından, iş yönetimi uzmanı Peter Drucker’a göre bile Bilimsel İş Yönetiminin, “konusu teknoloji değildi. Gerçekten de, aletleri ve teknikleri büyük ölçüde veri kabul ediyordu.”¹¹

---

¹⁰ Taylorizmin ilk sosyalist inşa deneyimi olan Sovyet deneyimindeki yeri sosyalist hareket içinde ciddi tartışmalar doğurmuştur. 20. yüzyılın sosyalist inşa deneyimlerinden çıkarılacak teorik ve programatik dersler bugün sosyalist hareket için yakıcı önem taşıyor. Dolayısıyla burada bu konuya yüzeysel biçimde değinmekten kaçmıyoruz. Sosyalist inşa konusunu önümüzdeki dönemde ayrıntılı biçimde ele almak, çalışma programımızın temel önceliğidir. Geçerken belirtelim ki, Taylorizmin kapitalist üretim tarzı içindeki yerini mekanik biçimde geçiş toplumuna transfer ederek Lenin’i Taylorizmin Sovyetler Birliği’nde uygulanmasını savunduğu için eleştirenlerden çok farklı düşünüyoruz. Bu konuda bir tartışma için bkz. *Plan, Piyasa ve Sosyalizm*, Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi, No. 6, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995 içinde özellikle panelistlerden Nail Satlıgan’ın düşünceleri.

¹¹ Aktaran: Braverman, a.g.y., s. 59. Ayrıca bkz.: “Taylorizm konusunda ilk olarak belirtilmesi gereken şey, Taylorizm’in emek araçlarının geliştirilmesi ya da teknoloji ile değil, emeğin örgütlenme biçimleriyle ilgilendiğidir.” (İlker Belek, a.g.y., s. 56.)

Bilimsel İş Yönetiminin babası Frederick Winslow Taylor,¹² zengin bir ailenin oğlu olmasına rağmen, ailesiyle çelişkisi dolayısıyla parlak bir eğitim olanı teperek üniversite okumadan bir fabrikaya çırak olarak giren, daha sonra işçilikten geçerek ustabaşılık yolundan yöneticiliğe terfi eden bir Amerikalıydı. Bu güzergâh, Taylor'a, genellikle iş yönetimi ya da mühendislik fakültelerinden mezun olarak çalışma hayatına daha baştan yönetim kademelerinden başlayan normal yönetici tipine göre, fabrikanın atölyelerinde olup bitenler konusunda çok daha büyük bir bilgi ve deneyim kazandırmıştı. Yani Taylor, yönetici olmadan önce işçi sınıfının iş başındaki davranışlarını içeriden tanımıştı. Bir kez ustabaşı ve daha sonra yönetici olduktan sonra, yani kendi deyişiyle "çitin öteki tarafına"¹³ geçtikten sonra, işçilerin davranış kalıpları konusundaki bu bilgisini yönetimin amaçları doğrultusunda kullanması, sisteminin temelini oluşturuyordu. Özet olarak söylendiğinde, Taylor, işçinin işi üzerinde kontrol sahibi olduğu ölçüde işi yavaşlatmak için sayısız yöntem icat ettiğini, bunun da emek yoğunluğunu düşürerek maliyetleri yükselttiğini gayet iyi biliyordu.

İşçiler, sistematik kaytarmanın çok büyük bir bölümünü (...) işverenleri işin ne kadar hızlı yapılabileceği konusunda bilgisiz bırakmak amacıyla kasıtlı biçimde yaparlar. Bu amaçla kaytarma o kadar yaygındır ki, büyük bir işletmede, ister günlük ücretle ister parça başı ücretle çalışıyor olsun, ister sözleşmeli olsun ister herhangi bir başka olağan ücret sistemiyle, zamanının dikkate değer bir bölümünü ne kadar yavaş çalışıp yine de işvereni iyi bir tempoda çalıştığına nasıl ikna edeceğini araştırmaya ayırmayan tek bir kalifiye işçi bulmak neredeyse mümkün değildir.¹⁴

Bu durum karşısında Taylor'un bütün amacı, sorunu kökünden çözebilmek için, işçinin hangi tempoda çalışacağı konusundaki kontrolün, yani **üretim faaliyetleri üzerindeki kontrolün** kapitaliste ve onun temsilcisi olan yönetime kazandırılmasıydı. Tarihsel gelişmenin bu aşamasında ayrıntıda işbölümü bir ölçüde gelişmiş ve makinalar çalışmanın hızını belirlemek açısından kapitaliste bir ölçüde olanak kazandırmıştır elbette. Ama vasıflı zanaat işçisi, makinalı üretimde de varlığını sürdürmektedir. Zaten işin temposunu kontrol edenler de, makinaya bütünüyle bağımlı biçimde çalışan ve basit emek harcayan vasıfsız işçiler değil, bu vasıflı işçilerdir. Taylor'un kendisi de yukarıdaki pasajda tam da bu yüzden

12 Türkçe'de Taylor'un kendisini okuyarak inceleme konusu yapan tek kaynak bildiğimiz kadarıyla şudur: Ahmet Haşim Köse/Ahmet Öncü, *Kapitalizm, İnsancılık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler, Mimarlar*, TMMOB, Ankara, 2000. Bu kitabın 48-57. sayfaları Taylor'un görüşlerinin sergilenmesine ayrılmıştır.

13 Aktaran Braverman, s. 64. Türkçe kaynak: Frederick W. Taylor, *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*, çev. H. Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 32.

14 Aktaran Braverman, s. 68. Bkz. Taylor, a.g.y., s. 13.

Devrimci Marksizm

“kalifiye işçi”den söz etmektedir. İşte, Taylor sisteminin bütün amacı, vasıflı işçinin emek sürecindeki kontrolünü ortadan kaldırarak kontrolü yönetime aktarmaktır. Bütün yapıtları ve çalışmaları bu amaca hizmet etmek üzere yazılmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, 1903 tarihli *Shop Management* (Atölye Yönetimi) ve 1911’de yayınlanan *The Principles of Scientific Management* (Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri) başlıklı kitaplarıdır.¹⁵

Taylor’un üretim süreci üzerindeki kontrolü işçiden kopararak sermayeye kazandırma çabasında üç temel ilkesi vardır: (1) İşçilerin üretim süreci konusundaki bilgisini sermayeye kazandırmak. (2) İşin tasarımı ile uygulanmasını birbirinden ayırmak ve ilkinin işçiden kopararak sermayenin temsilcilerine devretmek. (3) Emek sürecinin her bir adımının yönetim tarafından ayrıntılı olarak planlanmasını ve uygulamanın sürekli olarak kontrol edilmesini sağlamak.¹⁶

Bu ilkelerin uygulanabilmesini sağlamak için geliştirilen esas yönteme “zaman ve hareket etüdüleri” adı verilir. Taylor’un öncülük ettiği bu alana daha sonra başkalarının da katkı yapılmıştır. Bu yöntem, işçinin bir işi yaparken uyguladığı işlemlerin en ufak birimlerine ayrıştırılarak incelenmesine¹⁷, her birime normal işçinin bu hareketi yapmasının beklendiği bir zaman süresi verilmesine ve bunların yeniden birleştirilmesi yoluyla işlemin toplam ne süre içinde yapılabileceğinin belirlenmesine dayanır. Bunu yapacak olan, fabrikada yeni kurulacak olan ve tasarım ve planlama işlerini üstlenecek olan sanayi mühendisliği, planlama vb. yeni departmanlardır. En ufak birimlerin değişik tarzda birleştirilmesi yoluyla atölyedeki farklı işçilere dağıtılmasına ise “iş tasarımı” adı verilir. Bir kez iş tasarımı yönetimin ayrıcalığı haline geldiğinde işin planlanması ve dolayısıyla kontrolü bütünüyle işçiden kopararak sermayeye geçmiş demektir.

Görüldüğü gibi, bu ilkeler her teknoloji düzeyinde uygulanabilecek ilkelere dir. Buradaki tek koşul, bu sayede elde edilecek emek yoğunluğu artışına bağlı

---

15 Taylor’la hemen hemen aynı dönemde, Fransa’da Henry Fayol adlı bir yazar da aynı sorunlara eğilmiştir. Yazarın 1916 tarihli *Administration générale et industrielle* başlıklı çalışması Türkçe’ye de çevrilmiştir. Bkz. *Genel ve Endüstriyel Yönetim*, çev. H. Bahadır Akın/M. Asım Çalıkoğlu, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

16 Emek sürecinin bütünsel bilgisinin doğrudan üreticide olmasının sermayenin sadece ücretli emek ile ilişkisi içinde değil, köle emeği ile ilişkisi içinde dahi doğrudan üreticiye göreli bir güç kazandırdığı gerçeğinin ilginç bir örneği, ABD’de kölelik döneminde South Carolina eyaletinin pirinç üretiminde uzmanlaşması sürecinde görülüyor. Buradaki köleler, o dönemde Batı Afrika’da çok gelişmiş olan pirinç üreticiliğinin bütün bilgisine sahip oldukları için, köle sahipleri açısından vasıfsız köle emeğine göre çok daha değerlidirler. Bu yüzden de başka işlerde çalıştırılan köleler “gang labor” denen usulle sabahtan akşama kadar ağır bir çalışma süreci yaşarken, pirinç ustası köleler “task labor” denen bir usulle çalışmakta, yani işleri bitince kendi bahçelerinde iş yapmaya dönebilmektedirler. Bkz. Judith A. Carney, *Black Rice. The African Origins of Rice Cultivation in the Americas*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2001.

17 Bu en temel birimlere daha sonra, zaman ve hareket etüdülerinin geliştirilmesine katkıda bulunan Gilbreth’in adının tersinden okunması yoluyla oluşturulan bir kelimeyle “therblig” adı verilmiştir.

artı-değerdeki büyümenin, endüstri mühendisliği, planlama gibi departmanların faaliyetlerinin işletmeye yükleyeceği ek maliyetleri haklı gösterecek kadar yüksek olmasıdır. İşletme ne kadar büyük olursa, bu o kadar olanaklı olur. Yani başka herşey aynı iken büyük ölçek Taylorizmi sermaye açısından kârlı kılan bir faktör olarak ortaya çıkar.

Ayrıca, görüldüğü gibi Taylor'un ilkeleri de; zaman ve hareket etüdüleri de, yapılan işin içeriğine kendiliğinden hiçbir değişiklik getirmeyen, **sadece emek süreci üzerindeki kontrolün işçiden kapitaliste geçmesini amaçlayan** ilkelerdir. Yani sorun doğrudan doğruya emek süreci üzerinde kontrol sorunudur. Bunu Taylor'un kendisi de bütün açıklığıyla belirtiyor:

Ne var ki akılda tutulması gereken bir nokta, birim sürelerin incelenmesinin dışında, planlama departmanında yapılan hemen her kalem işin daha önce atölyede yapılmakta olduğudur. Bir planlama departmanının kurulması, yalnızca, planlama faaliyetini ve beyin işinin büyük bölümünü, bugüne kadar olduğu gibi kendi zanaatlerinde çalışma bakımından hazırlıklı olmakla birlikte doğası bakımından az ya da çok büro işi niteliği taşıyan görevler için yeterince eğitilmemiş olan, çoğu zaman yüksek ücreti ödenen makina işçilerine vermek yerine, bu göreve özel olarak uygun ve kendi uzmanlık dallarında eğitilmiş az sayıda insanda yoğunlaştırır yalnızca.¹⁸

Taylorizm, tekelci sermaye tarafından adım adım uygulamaya sokulmuştur. Böylece 20. yüzyılda sermaye emek üzerinde gerçek boyunduruğunu sağlamlaştırma bakımından çok daha büyük bir atılım yapmış olmaktadır. Taylorizmin yaygın biçimde uygulanmasının sonuçları şöyle özetlenebilir: ¹⁹ (1) **Üretim bilgisinin işçiden mülke edilmesi ve vasıfsızlaşma**: Taylorizm, bir üretim dalının bilgisinin bütününe sahip olan zanaat işçisinin sonu olmuş, kapitalizm 20. yüzyıl boyunca işçileri adım adım vasıfsızlaştırmış, basit emeğin her üretim alanında emeğin temel biçimi haline gelmesini sağlamıştır. Elbette, bu gelişme beraberinde ayrıntıda işbölümünün derinleşmesini de getirir. Bütün gün vida sıkın işçi imgesi, Taylorizm ile birlikte popüler kültürün de bir parçası haline gelmiştir. (2) **Tasarım/uygulama bölünmesi**: Kapitalist emek süreci giderek artan bir kutuplaşmaya tâbi hale gelmiş, planlamaya, hesaplamaya, kayıt tutmaya ilişkin bütün tasarım faaliyeti bir kutupta yoğunlaşırken, fabrika ve işyeri tabanındaki işçi giderek işin tasarım ve planlamasından bütünüyle koparak sadece başkalarının planlanmış olan bir üretim sürecinin uygulayıcısı haline gelmiştir. (3) **İşçinin bilimden kopuşu**: Üretim sürecinin bütününe bilgisini yitiren ve üretimdeki yeri en basit işlemleri biteviye tekrarlamak haline gelen işçi, üretimin geliştirilmesi bakımından her türlü kapasitesini yitirmiş, bilim dünyasından kopmuştur. Oysa

¹⁸ Aktaran: Braverman, s. 88.

¹⁹ Bkz. Braverman, a.g.y., s. 86-94.

Devrimci Marksizm

Taylorizmin uygulanışına kadar yeni buluşların ve teknolojik gelişmelerin çoğu işçilerin ürünü olarak ortaya çıkmıştı. (4) **Sendikaların gücünün geriletilmesi ve yapı değiştirmesi:** 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında meslek sendikaları karakteriyle büyük bir güç kazanmış olan sendikalar, vasıflı işçilerin fabrika zemininde uğradığı bu yenilgiyle birlikte güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Sendikacılık, 20. yüzyılın ilerleyen aşamalarında artık meslek sendikacılığı olarak değil, bütün işçileri bir arada örgütleyen sendikalar aracılığıyla gelişecektir.²⁰

Taylorizmin tartışılmasına şimdilik ara vermeden önce, bir noktaya değinmek yaygın olan bazı yanlış anlayışların önüne geçmek bakımından önemlidir. Taylorizm, sermayenin yalnızca sanayi alanına uyguladığı bir yönetim tarzı değildir. 20. yüzyıl boyunca, Taylorizmin ilkeleri ve yöntemi, adım adım bütün sektörlerle yayılmıştır. Bugünü bürosunun, postanesinin, telefon şirketinin, bankasının, sigorta şirketinin, süpermarketinin vb. bu yöntemleri uygulama bakımından birçok fabrikadan aşağı kalır yanı yoktur. Öyleyse Taylorizm sadece fabrika açısından değil, her tür işyeri açısından, sadece sanayi işçisi açısından değil, her tür işçi ve ücretli çalışan açısından önem taşıyan bir yönetim ve emek sürecidir.

Fordizm üzerine kısa bir not

Günümüzde “Fordizm” ve ondan hareketle “post-Fordizm” kavramları o kadar yaygın kullanılıyor ki, yalın üretim ve esneklik o kadar sık “post-Fordizm” olarak anılıyor ki bu kavrama kısaca da olsa değinmek gerekiyor. Böylece bu satırların yazarının neden açıklamasında bu iki kavrama yer vermediği de anlaşılacaktır. Amerikalı otomobil imalatçısı Henry Ford, 1914 yılında ünlü T modelinin üretiminde, daha sonraki sınaî örgütlenme süreçleri için çığır açacak bir yeniliğe başvurdu: yürüyen montaj hattı. Aslında yürüyen montaj hattı ne Ford’un buluşuydu, ne de ilk kez otomobil sanayiinde kullanılıyordu. Bu, ilk kez mezbahacılık sektöründe, kesilen hayvanı bir yürüyen bant üzerinde dolaştırarak bedeninin farklı bölümlerini farklı işçilerin kesip ayırmasını sağlamak amacıyla uygulanan bir üretim örgütlenmesiydi. (O yüzden belki de yürüyen banta dayalı üretim sistemine “Fordizm” yerine “mezbaha sistemi” demek daha doğru olur!) Ama yürüyen bantın yayılması otomobil sanayiinden hareketle oldu. Bu üretim düzenlemesi kapitalist üretime önemli bir olanak kazandırır. Yürüyen bantın süratî üzerindeki kontrol yönetimin elinde olduğu için, sermaye artık tekil makina aracılığıyla tekil işçiye çalışma temposunu dayatmanın ötesinde, bütün fabrikanın temposunu ayarlama olanağını eline geçirmiştir. Bantın hızı arttıkça her bir

²⁰ Meslek sendikacılığı, belirli vasıflara sahip olan çalışanların (örneğin bilgisayarlılar, elektrikçiler veya öğretmenler) kendi işkollarındaki öteki işçilerle birleşmek yerine, sadece kendi kısa dönemli dar çıkarlarını savunmak üzere kurduğu sendikalara verilen addır. Buna karşılık, işkolu sendikacılığı bir işyerinde ve işkolunda çalışan bütün işçileri hiç ayırım yapmaksızın bir araya getirir.

işçinin belirli bir süre içinde tekrarlamak zorunda olduğu işlemlerin sayısı artırılabilir.

Ne var ki, eğer sermaye yürüyen bantın bu avantajını kullanabilecekse, her şeyden önce, her bir işçinin üretim bilgisine sahip olmalı, vasıfları kırıarak işi küçük parçalara ayırabilmeli, işi kendi tasarlayabilmeli, bunun için tasarım işlerini atölyeden koparmış olmalıdır. Yani, yürüyen montaj hattı, Taylorizmi varsayar ve güçlendirir. Öyleyse, **Ford'un kurduğu sistem, yürüyen montaj hattıyla güçlendirilmiş Taylorizmdir.**

Bunun anlamı, Fordizmin bir emek süreci olarak yeterince özgül niteliklerle tanımlanmış bir süreç olmadığıdır. Bu alandaki yaygın literatürün Fordizmi tanımlamak için ileri sürdüğü öteki unsurlar (“yoğun birikim” rejimi ve sermayenin işçilerin gittikçe daha fazla tüketmesine ihtiyacı olduğu tezi, yani “kitle tüketimi”) gerek teoride gerek gerçek dünyada hiç de sağlam temellere dayanmaz. Bu durumda, Fordizm kavramı, içi boş bir kavram olarak düşünce tarihinde hak ettiği yere gömülmelidir. Son yıllarda, Fordizm kavramının parlak yükselişinin gölgesinde kalan Taylorizm ise, sermayenin bir yönetim tarzı ve bir emek süreci biçimi olarak yeniden hak ettiği yere kavuşturulmalıdır.

3. Yalın üretim: sermayenin “ölü zaman”a karşı mücadelesi

Bugün dünya çapında yaygınlaşan bir gerçeklik var. İster Japon üretim sistemi densen, ister post-Fordist, ister esnek üretim olarak anılsın, ister yalın üretim, dünya çapında tekeli sermaye, hem emperyalist ülkelerde, hem de emperyalizme bağımlı ülkelerde, üretim alanında, kendine özgü bazı yenilikleri içeren bir sistemi uygulamaya koyuyor. Bu sistem, yeni bir dizi iş yönetimi teknikleriyle emek sürecine getirilen bir dizi yeniliğin bir bütünü olarak ortaya çıkıyor. Bu önce 60'lı yıllardan itibaren Japonya'da uygulanmaya başlamış bir sistem. 80'li ve 90'lı yıllarda ise, en başta ABD ve İngiltere olmak üzere bütün dünyaya yayılmış durumda.

Olguların ideoloji ile karmaşık ilişkisi, isimlendirme sorununa özel bir önem kazandırır. Yeni yönetim teknikleri ve emek süreci uygulamaları için yaygın olarak kullanılan terimler arasında en elverişsizi, biraz önce belirttiğimiz nedenlerle, “post-Fordist” kavramıdır. Eğer “Fordizm” anlamlı bir kavram değilse, “o zaman “post-Fordizm” hiç anlamlı değildir. “Japon üretim sistemi” ya da “Toyotizm” türü kavramlar gereksiz yere etnik özellikler taşıyor. Bunun çifte sakıncası var: Hem bu sistemi Japonların gerçek ya da sözde ulusal-kültürel özelliklerine bağlayarak sosyo-ekonomik ve politik koşullarını gözlerden saklıyor; hem de kökeni nerede olursa olsun, yeni sistemin bugün başta öteki emperyalist ülkeler olmak üzere bütün dünyaya yayılmış olduğunun unutulmasına yol açabiliyor. Belki 80'li yılların başında bu isimler bir amaca hizmet ediyordu olabilir. Bugün bu aşama çöktükten geride bırakılmıştır. “Esnek üretim” kavramı ise, aşağıda ayrıntısıyla gö-

Devrimci Marksizm

receğimiz gibi, bir gerçekliğe tekabül ediyor. Ama bir yandan, göreceğimiz gibi, “esneklik” kavramı son derece ideolojik kullanımlara uygun bir terim. Bir yandan da (daha önemlisi de bu) sermayenin “esneklik” taarruzunun üretim alanıyla sınırlı olmadığı, başta emekgücünün alım satımı, yani işgücü piyasası olmak üzere toplumsal hayatın birçok alanına yayıldığı gerçeğini gözlerden saklıyor. Oysa üretim alanındaki değişiklikler, başka alanlarla ilgili olmakla birlikte, kendi başına önemli bazı özellikler taşıyor.

Yaygın olarak kullanılanlar arasında en yerinde kavram, “yalın üretim” kavramı. Çünkü hem ideolojik çarpıtmaya en kapalı kavram, hem de yeni sistemin özelliklerini oldukça iyi dile getiriyor. Daha sonra içini doldurmak üzere, bir başlangıç tanımı olarak yalın üretim, **fazlalıklardan arındırılmış üretim** olarak tanımlanabilir. Yani gereğinden fazla kaynak kullanımından arındırılmış. “Yalın” kavramını İngilizcede ifade eden *lean* sözcüğü, bu anlamı besleyen bir içeriğe sahip: Bu genel anlamının yanı sıra, yağından arındırılmış (yağı alınmış) et ya da kas anlamına geldiği için, aynı zamanda diri, dinamik, güçlü gibi yan anlam çağrışımları yapıyor. Yalın üretimi, aşağıda göreceğimiz nedenlerle, **tamponsuz üretim** ya da **yedeksiz üretim** olarak anmak da mümkün.

Yalın üretimin amacı, bazen budalaca ileri sürüldüğü gibi, üretimi “insani- leştirmek” falan değil, sermayenin emek üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak, emek üretkenliğini ve yoğunluğunu arttırmak, bu sayede maliyetleri düşürmek ve artı-değer miktarını arttırmak. (Ek olarak, değişmez sermayeden tasarruf ederek bunun değerini düşürmek de hedefler arasında.) Yalın üretimin iki ayrı yönü var. Bunlardan biri emek süreci ve işletme içinde işçilerin yönetilmesi ile ilgili. Yani sermaye ile emeğin ilişkileri düzeyinde alınması gereken bir boyut. Öteki ise, işyerinin parçalanmasını sağlayacak bir gelişmeyle, tekelci işletme ile yan sanayi ya da tedarikçiler olarak anılabilecek daha küçük ölçekli işletmeler arasındaki ilişkiyle ilgili. Yani sermayeler arasında bir ilişki olarak ele alınması gereken bir boyut. Bunları sırayla ele alalım.

Bu bölümde sadece sistemin kendisinin analizine yer vereceğiz. Bu sistemin yükselişinin, yani sermayenin yalın üretimi benimsemesinin tarihsel nedenleri ve koşulları ancak yeni sistemin doğası kavrandıktan sonra ele alınabilecek bir konu. Bu mesele bir sonraki, dördüncü bölümün konusu olacak. Nihayet, beşinci bölümde son dönemin en popüler ve suistimale açık kavramlarından biri olan “esneklik” bütün bu çerçevede içinde yerli yerine oturtulacak.

Yürüyen montaj hattının çelişkileri

Yalın üretimin birincil boyutu, emek sürecinin artı-değer üretiminin gereklerine daha da uygun bir hale getirilmesi için uygulamaya konulmuş olan bazı yenilikler. Bu açıdan bakıldığında, yalın üretim, ilk kez Ford tarafından uygulamaya konulan ve onyıllardır uygulanmakta olan **yürüyen montaj hattına dayalı**

emek sürecinin çelişkilerine çözüm arayışı olarak nitelenebilir. Yürüyen bant sisteminin, sermaye açısından potansiyel artı-değerin yitirilmesi sonucunu doğuran bir dizi çelişkisi vardır:

♦ **Ölü zaman sorunu:** Ölü zaman, işçinin sermaye açısından yararlı bir iş yapmadığı çeşitli anların toplanmasıyla ortaya çıkan süreye verilen addır. Elbette, yürüyen bant çevresinde bütün fabrikanın temposunu eline geçirmiş olan sermaye açısından bu sorun, sistematik bir anlamda, işçinin “tembelliği”nden ya da kaytarmasından doğmaz. Böyle işçiler her zaman olacaktır ve her işçi fırsat bulduğunda buna başvuracaktır. Ama yürüyen bant sisteminde buna sistematik bir sorun denemez. Ölü zamanın birincil kaynağı, “hattın dengelenmesi” olarak bilinen sorundur. Farklı iş istasyonlarında yapılmakta olan işlerin, çalışan işçilerin, kullanılan makinaların bir sürü nedenden dolayı birbirine uyumsuz bir iş akışına sahip olması mümkündür. Oysa fabrika bir bütündür, kolektif işçinin bütün unsurları birbirlerinin temposuna bağlıdır. Bir iş istasyonunda bitirilen parça, bir sonraki iş istasyonunun üretim faaliyetinin girdisidir. İkisinin arasında uyumlu bir tempo ve ritm yaratılamazsa, üretim sürecinde ya aksamalar olacaktır ya da istasyonların bazılarında kullanılmayan bir emek fazlası olacaktır. Yürüyen bantın ateşli temposunu bilenler, bunun işçinin nefes almasına yarayabileceğini, aşırı stresli bir çalışma temposu içinde böyle bir gevşemenin işçinin sağlığı açısından son derece yararlı olacağını anlayabilirler. Ama sermaye için tam tersi geçerlidir. İşçinin üretim için bir işlem yapmadığı her an sermaye için kayıp bir andır, ölü zamandır. Elbette, hattın dengelenmesi yürüyen bantın bütün tarihi boyunca yönetimce çözülmeye çalışılan dinamik bir sorun olagelmıştır. Yönetim elini kolunu bağlayarak dengesizlikleri izlemekle yetinmemiştir. Ama, işin doğası gereği, her denge yeni bir dengesizliğe gebe dir. Burada sermaye açısından ileri adımlar olacağı gibi, geri düşüşler de olabilir. Yalın üretim, bu ve benzeri nedenlerden doğabilecek ölü zaman sorunlarını hep sermaye lehinde daha ileri çözümlere kavuşturacak bir yöntem olarak geliştirilmiştir. En önemli boyutu budur. ABD Ulaştırma Bakanlığı için Japonya’da uygulanan yalın üretim sistemini açıklamak üzere kaleme alınmış bir rapor, yalın üretimin temel amacını bütün açıklığıyla ifade ediyor: “Japonya’daki kalite çemberlerinin temel amaçlarından biri, her bir işçinin her saat boyunca tam 60 dakika çalışması hedefine ulaşmaktır.”²¹ Aynı şeyi, tarihte ilk kez Toyota’da uygulanan yalın üretimin Japon mucidi Ohno’nun (yani bir bakıma yalın üretimin Taylor’unun) kaleminden de okumak mümkündür: “... reel çalışmayı yalnızca yapılması gereken iş olarak ele alırsak ve geri ka-

21 William J. Abernathy vd., *Productivity and Comparative Cost Advantages: Some Estimates for Major Automotive Producers*, Transportation Systems Center, Cambridge, Massachusetts, Şubat 1981, s. 38. Aktaran: Knuth Dohse vd., “From ‘Fordism’ to ‘Toyotism’? The Social Organization of the Labor Process in the Japanese Automobile Industry”, *Politics and Society*, cilt 14, No. 1, 1985, s. 128. Vurgu sonradan.

lanı kayıp olarak görürsek, gerek tek bir işçiye, gerekse tüm banda uygulanabilir bir denklem elde ederiz: Mevcut kapasite = iş + kayıp. Etkinliğin gerçek anlamda arttırılması, kayıpları sifira indirdiğimizde ve denklemin işe ilişkin bölümünü % 100'e çıkardığımızda gerçekleşmektedir." 22 İşte size işçiye nefes alma olanağı bile bırakmamaya çalışan **insani** bir çalışma sistemi! *Modern Zamanlar*'ın o traji-komik sahnelerinde işçi Şarlo, kaşınmaya ya da burnuna konan sineği kovmaya vakit bulamıyordu. Ohno'nun sistemi işte insanı bu hale getirmeyi amaçlıyor.

♦ **Hattın yavaşlatılması zorunluluğundan doğabilecek çelişkiler:** Sermaye elbette emek yoğunluğunu ve üretkenliğini en üst düzeye yükseltebilmek amacıyla, normal zamanlarda yürüyen bantın temposunu mümkün olan en yüksek düzeyde tutar. Ne var ki, ister ekonomik kriz, ister başka nedenlerle üretilen mal(lar) talep düştüğü takdirde, hattın yavaşlatılması bir zorunluluk halini alır. Aksi, satılamayan stokların dağ gibi yığılmasıdır. Ne var ki, klasik yürüyen bant sisteminde, hat yavaşlatıldığında hattın bütün noktalarında, bütün iş istasyonlarında ölü zaman doğar. Bu durumda sermayenin çıkarları açısından rasyonel uygulama, bazı işçileri işten çıkararak geri kalan işçileri montaj hattı etrafında yeniden bir dağılıma tâbi tutmak olurdu. Ama klasik sistemde ayrıntıda işbölümü dolayısıyla her işçi daracık bir alanda uzmanlaşmış olduğu için işçilerin birbirinin yerine ikamesi her zaman kolay değildir. Yalın üretim sistemi işçilerin ikame edilebilirliğini sağlayarak ölü zaman sorununun bu biçimine de bir çözüm oluşturur.

♦ **İşçinin deneyim ve bilgisinden yararlanılamaması:** Taylorizm, esas olarak işçinin bilgisinden mülksüzleştirilmesi yoluyla yönetimin bütün emek sürecini kontrol altına almasıdır. Taylorizmin tarihsel hedefi, zanaat emeğinin (vasıflı emeğin) bu yoldan basit emeğe indirgenmesi ve böylece üretimin bütün tasarımının ve bilgisinin yönetimde yoğunlaşmasıdır. Ne var ki, bu hedef gerçekleştikten sonra dahi, işçinin üretim faaliyetleri konusundaki bilgisi sifira inmez. Bir işi yapanın o iş hakkındaki deneyim ve gözlemlerinden doğan bu bilgi, hem işçiye yönetim karşısında sınırlı bir güç kazandırır; hem de, yönetim bu bilgiden uzak kaldığı ölçüde, üretimin sermaye açısından daha rasyonel biçimde düzenlenmesi konusundaki potansiyel harcanmış olur.

♦ **İsraf:** Klasik sistemde yürüyen bantın farklı aşamalarında yer alan iş istasyonlarının hepsi, bir önceki iş istasyonunda şu ya da bu nedenle ortaya çıkabilecek aksaklıkların kendisinin ve kendisinden sonraki iş istasyonlarının da durmasına yol açmasını engellemek için, bir miktar parça ve girdi stokuyla çalışır. Buna aşağıda ele alacağımız JİT sistemine karşıtlığı içinde *just-in-case* ("birşey olursa", kısaca JİC) adı verilmiştir. Bu uygulama, stoklar her an kullanılmadığına göre, kapitalist mantık açısından sermayenin atıl kalması demektir. Öte yandan,

22 Taiichi Ohno, *Toyota Ruhü. Toyota Üretim Sistemi'nin Doğuşu ve Evrimi*, çev. Canan Feyyat, Scala Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 62.

klasik sistemde kalite denetimi üretim sürecinden ayrı ve sonra yapıldığı için bazen uzun süre hatalı üretim yapılabilme olasılığı doğar. Yalın üretim her iki tür israfı da ortadan kaldırmayı amaçlar.

JİT

Son yirmi yılın dünya çapındaki anahtar terimlerinden biri *just-in-time* sistemidir (terimi bundan sonra JİT olarak kısaltılmış haliyle kullanacağız). Terimin sözlük anlamı, “tam zamanında”dır. İlk kez Toyota’da ve daha sonra genel olarak Japon şirketlerinde uygulanan bu sistem, gerçekten de yalın üretimin merkezi kavramı sayılabilir. Ama literatürde genellikle yapıldığı gibi salt **teknik/finansal** bir yöntem olarak ele alınmamak kaydıyla. Genellikle yapılan, JİT sistemini stoksuz üretim olarak tanımlamak ve böylece Japon şirketlerinin ve genel olarak yalın üretimi uygulayan bütün işletmelerin stok maliyetinden tasarruf etmesi ve stokların yan etkilerinden kurtulması olarak sunmaktır. Bu durumda, JİT, klasik uygulamadaki JİC ile karşıtlığı içinde ele alınmış olur. Bu şekilde sunulduğunda, JİT sistemi yukarıda sergilenen sorunlar arasında sadece israf sorununun bir boyutuna (stok maliyeti) getirilmiş bir cevap gibi görülmüş olur.

Burada bir gerçek payı olduğunu derhal belirtmek gerekir. Stoklu üretime göre JİT birkaç bakımdan maliyetleri düşürür ya da emek üretkenliğini artırır: (1) Stokların depolanması için gerekli masraflar ortadan kalkar. (2) Sermayenin stok biçiminde fabrika içinde atıl kalması engellenir. (3) Eski sistemde, “bir sonraki istasyona ikmal edilmek üzere bekleyen parçalardan dağlar oluşuyor, böylece işçiler, işin en önemli tarafına eğilmek, üretime devam etmek yerine, parçaları koyacak yer bulmak ya da parça aramakla zaman kaybediyorlardı.”²³ Stoksuz üretim bu gereksiz işleri ortadan kaldırarak emeğin üretkenliğine de bir katkıda bulunur. (Gerçekten de yalın üretim uygulanan fabrikaların eski sisteme göre temizliği ve derli toplu oluşu yaygın olarak aktarılan bir gözlemdir.) Bu son faktör dışında, stoksuz üretimin sermayeye katkısı değişmez sermayenin dolaşır bileşeninin değerini düşürmek yoluyla işler. Bazı yazarların²⁴ bunu sermayenin dolaşımı alanında bir tasarruf olarak sunması, yalın üretimin sermayenin devir hızına değil üretim maliyetine katkıda bulunduğunu gözden saklayacak bir yanlış yorumdur.

Bütün bunlar söylendikten sonra esas soruna geri dönmek gerekir. JİT sisteminde önemli olan, değişmez sermayeden yapılacak kısmi bir tasarruftan çok daha başka birşeydir. Esas olan emeğin yoğunlaştırılmasıdır. JİT sisteminin asıl

23 Ohno, a.g.y., s. 56.

24 Örneğin Tony Smith, *La production flexible. Une utopie capitaliste?*, Institut Internationales de Recherches et de Formation, Amsterdam, 1994, s. 12 ve Andrew Sayer, “New Developments in Manufacturing: the Just-in-Time System”, *Capital and Class*, 30, 1985, aktaran: John Tomaney, “The Reality of Workplace Flexibility”, *Capital and Class*, 40, Bahar 1990, s. 34.

işlevi, **ölü zamanın teşhis edilmesi ve elenmesidir**. Ohno bunu, “Toyota Üretim Sistemi emek fazlasını açık bir biçimde ortaya koyabilmektedir” diyerek ifade eder.²⁵

JİT sisteminin bu olanağı sağlamasının nedeni şöyle açıklanabilir. Hat hızla akarken hattın temposuna yetişemeyen herhangi bir işçi ya da iş istasyonu, daha önceden stoklanmış parça varsa onu kullanacaktır. Oysa stokun olmadığı durumda, işe yetişemeyen işçi ya da istasyon sıkışacaktır. Bu noktada görselleştirme sistemi (Japonca terimle *andon*) devreye girer. Her istasyonda yeşil, sarı ve kırmızı ışıklardan oluşan bir işaret sistemi vardır. Bant normal olarak akıyor ve işler yerinde gidiyorsa, yeşil ışık yanar. Eğer bir istasyonda kısmi bir sorun varsa sarı ışık yakılır. İstasyon artık tempoya yetişemiyorsa kırmızı ışığa basılır ve bant durur. Eski tür üretimde istenen bantın akışının hiç durmamasıdır (yani *andon* sistemi kullanılıyor olsa, hep yeşil ışık yanmasıdır). Ama yalın üretimin paradoksal mantığında, yeşil hayra işaret değildir! Yönetim sürekli yeşil ışıktan burada emek fazlası olduğu sonucunu çıkarır. Bu durumda sürekli yeşil ışık yakan işçiye ya da istasyona yeni görevler verilir ya da istasyondan, başka işe verilmek üzere işçi çekilir. Ta ki istasyon ya da işçi sarı ışığı yakmanın sınırına gelene kadar. Böylece hat, süratin ve çalışma temposunun artırılmasıyla dengelenmiş olur. Yani **yalın üretimin özü stres ya da basınç yoluyla yönetimdir**.²⁶

Ohno temel sorun olarak gördüğü bu meseleyi, kendi popüler üslubu içinde şöyle bir örnekle anlatıyor:

Yıllar önce bir arkadaşıma, dördü sağda, dördü solda oturan dört kürekçinin kürek çektiği kayık anekdotunu anlatmak istiyordum: Doğru kürek çekmedikleri takdirde, kayık zig zag çizecekti. Bir kürekçi kendini yanındakinden daha güçlü hissedip, iki kat daha hızlı kürek çekebilirdi. Ama bu ekstra çaba kayığın dengesini ve gidişini bozabilirdi. Kayığın en iyi biçimde yol almasını sağlamanın en iyi yöntemi, bütün kürekçilerin gücünü eşit olarak dağıtmak ve hepsinin aynı güç ve aynı derinlikte kürek çekmelerini sağlamaktı.²⁷

Ohno burada kendi sisteminin asli amacının “hattın dengelenmesi” sorunu olduğunu gayet yalın bir örnekle açıklamış. Yalnız bu bölümde, nihai amacın kürekçilerin her birinin % 100 hızla kürek çekmesi olduğunu eklemeyi unutmuş, ama biz bunu daha önce söylediklerinden biliyoruz!

Üstelik, basınç emek fazlası bulunana kadar sürmekle kalmaz. Emek fazlası her zaman vardır! Tempoyu sürekli olarak arttırmak yalın üretimin doğasında

25 Ohno, a.g.y., s. 62.

26 Bkz. Mike Parker/Jane Slaughter, *Choosing Sides. Unions and the Team Concept*, South End Press, Boston, 1988.

27 Ohno, a.g.y., s. 67. Burada ya Ohno, ya da çevirmeni, iki tarafında dördet kürekçi oturan bir kayıkta toplam dört değil sekiz kürekçi olması gerektiğini unutmuşa benziyor.

mevcuttur. Japonca *Kaizen* deyiimiyle anlatılan, son yirmi yılın işletme ve kalite literatürüne “sürekli iyileştirme” olarak geçen kavram, tam da basıncın her an daha yüksek bir emek yoğunluğu elde etmek için sürekli olarak arttırılacağını anlatır. Bu o kadar böyledir ki, sistemin vatani Japonya’da işçiler iş yüküne yeti-şebilmek amacıyla sabahları işbaşı saatinden önce gelerek veya kahve/dinlenme aralarını kullanarak tedbir alırlar. Böylece, yalın üretim yöntemleri ölü zamanı ortadan kaldırmakla kalmaz, yeni “canlı zaman” da yaratmış olur! Bu şekilde işgününün de iş sözleşmesinin ötesinde kısmi bir uzamaya tâbi olduğu (isterseniz buna da işgününün elastikiyeti diyebilirsiniz!) ortaya çıkar.

Kısacası, JİT sistemi stok maliyetinden tasarruf edilmesinin çok ötesinde, üretim sürecinde “emek fazlası” noktalarının keşfedilmesi ve emeğin yeniden dağılımı yoluyla işçilerin daha yoğun çalıştırılmasının bir yöntemidir. **Teknik bir sorun değil, sermayenin işçiyi yönetmesine ve ondan daha fazla artı-değer çekip almasına ilişkin bir yöntemdir.**

Görev akışkanlığı ve ikame edilebilirlik

Hattın bir bütün olarak dengelenmesi esnasında (ki bunun sürekli devam eden bir süreç olduğunu gördük), emek fazlası olan noktalara yeni görevler verileceğini ya da fazla büyükse buralardan işçi çekileceğini gördük. Öte yandan, yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci bir sorun, yani hatta genel bir yavaşlama sorunu doğduğunda belirli sayıda işçi işten çıkarılacaksa, bunların daha önce yürüttüğü görevlerin başka işçilerce yürütülebilmesinin bir önkoşul olduğunu da biliyoruz. Bütün bunlar, işçilerin birbirlerinin yerine ikame edilebilirliğini gerekli hale getirmektedir. Dolayısıyla, eski sistemin ayrıntıda işbölümünü uygulamasındaki dar açının bir ölçüde genişletilmesi, işçilerin birden fazla işi yapabilmeleri sermayenin rasyonallitesi açısından zaman zaman gereklidir.

Ne var ki, sorun bir işçinin yerine bir başkasının ikame edilmesiyle sınırlı olsaydı, klasik sistemde bile daha kolay çözülebilirdi. Çünkü sonuç olarak, ayrıntıda işbölümüne dayanan daracık bir alana sıkıştırılmış işi öğrenmenin alacağı zaman çoğu zaman günlerle sayılır. Ama daha öte bir sorun ortada durmaktadır: emek fazlası belirtisi gösteren işçilere daha fazla iş nasıl verilecektir? Bu soruna yalın üretimin cevabı, iş istasyonlarının tasarımını köklü biçimde değiştirerek tekil işçilerin birden fazla makinayla çalışmalarını uygulamasını getirmek olmuştur.

Klasik bant sisteminde iş istasyonları genellikle aynı işlemi yapan ve tek makinayla çalışan işçilerin bir kümesi niteliğini taşırdı. Yalın üretimde ise, genellikle U şeklinde bir iş istasyonuna birkaç makina yerleştirilir ve işçinin esas işinden kalan ölü zamanda öteki makinalarda iş yapması, alt-montaj işleriyle uğraşması vb. sağlanır. (Birkaç makinayı bir araya getiren bu sisteme “modüler sistem” adı verilmiştir.) Her işçi bir tek makinayla çalışmak yerine birkaç makinayla çalışır. Yani tek bir hareketin biteviye yapılmasının yerini...birkaç hareketin biteviye

Devrimci Marksizm

yapılması alır. Ayrıca, eski sistemde makinaların bakımıyla görevlendirilen işçilerin yerine, bakım görevleri de üretim işçisine verilir. (Böylece işçi bir ek iş daha üstlenmiş olmakla kalmaz; bakımını kendisinin yapacağı makinayı daha temiz vb. tutacağı, böylece emek israfının engelleneceği düşünülür.) Nihayet, kalite denetimi bağımsız bir faaliyet olmaktan çıkartılarak bu görev de üretim işçilerine yüklenir.

Öyleyse, çeşitli görevler arasında gidip gelme anlamında görev akışkanlığı da her bir işçinin ölü zamanını azaltarak emek yoğunluğunu arttırmanın bir yöntemidir. Bir araştırmacının ifadesiyle:

Daha önce birbirinden ayrılmış olan bireysel sorumluluk alanlarının bir takım bünyesinde bir araya getirilmesi, yitirilen zamanın azaltılması açısından olanaqlar doğurur. Ya da farklı biçimde söylemek gerekirse, tekil çalışanın çalışma zamanı içinde mümkün olan en yüksek çalışılan süre oranının elde edilmesi.²⁸

Görev akışkanlığı aynı zamanda işçilerin birbirlerinin yerine ikame edilebilirliğini kolaylaştırdığı ölçüde, hattın dengelenmesi ve işten işçi çıkarılması açısından bir avantaj oluşturur.

Takım çalışması ve kalite

Yukarıda, işçinin bilgisinden ve deneyiminden yararlanılamamasını klasik sistemin başlıca sorunlarından biri olarak ortaya koymuştuk. Taylorizmin ana amacı vasıflı işçinin emek süreci üzerindeki hakimiyetini kırarak sermayeyi sürecin tek hakimi haline getirmektir ve bunda büyük bir başarı elde edilmişti. Ama sermaye işçiye bu yaklaşımıyla, günlük üretim faaliyetlerinden doğan deneyim ve gözlemlere dayalı bilgiden yararlanma olanağından yoksun kalıyordu.

Ohno da, başka bir tarihsel aşamada, vasıflı işçinin üretim bilgisinin çoktan parçalanmış olduğu bir noktada yaşamakla birlikte, aynen Taylor gibi, atölyede oluşan bilgiye büyük önem verir.

Atölye benim için son derece önemlidir. En direkt, en somut ve en etkileyici bilgiler oradan gelir. Belki de iş hayatıma orada başladığım için, atölyeye hep inanmışımdır. Bugün de yönetici olarak görev yapmama rağmen, üretim tesisinde bulduğum şu gerçeği görmezden gelemem: en ilginç bilgileri, kapısında başkan yardımcısı yazan büromda geçirdiğim saatlerde değil, fabrikada, gerçeğe karşı karşıya olduğum zaman toplarım.²⁹

28 P. Windolf, "Industrial Robots in West German Industry", *Politics and Society*, cilt 14, sayı 4, 1984. Aktaran: Tomaney, a.g.m., s. 40.

29 Ohno, a.g.y., s. 63.

Zaten Ohno'nun kişisel tarihinin Taylor'un güzergâhı ile benzerliği ilginçtir. Aynen Taylor gibi, Ohno da formasyonunu önce "tezgâh başında, üretim departmanlarında, üretimle iç içe" almış ve işletme içinde böyle yükselmiştir.³⁰ Her halükârda, yukarıdaki pasaj, bize yalın üretimin takım çalışmasının ve kalite çemberlerinin özünü verir.

Takımlar ve kalite çemberleri, herşeyden önce, atölyede, düz, sıradan işçide birikmiş olan deneyim ve gözleme dayanan bilginin çekilip alınmasını hedefler. Takım şefleri ve takım şeflerinin koordinasyonunu sağlayan alt düzey yöneticiler, atölyeye en yakın unsurlar olarak elde ettikleri bilgilerin daha üst düzey yönetime iletilmesi bakımından bir aktarma kayışı rolünü üstlenir. Daha önemlisi, kalite çemberlerinin **öneri sistemi** uygulamasıdır. İşçilerin takımları aracılığıyla yaptıkları öneriler kabul görür ya da görmez. Ama bir kez öneri yapıldığında, önerinin dayandığı bilgi artık işçinin bilgisi olmaktan çıkmış ve yönetimin bilgisi haline gelmiştir. İşçilerin bilgisi zaman ve hareket etüdülerine kadar uzanır. Bu konuda öneri yapan işçi, kendi çalışma temposunun arttırılmasına katkıda bulunmaya başlamış olmaktadır. Yalın üretim öncesindeki bütün emek süreci düzenlemelerinde işçilerin çalışma temposunun arttırılmasına karşı mücadelenin sermaye için temel sorun olduğu düşünülürse, bunun sermaye açısından ne kadar büyük bir kazanç olduğu, işçiler açısından ise ne kadar acıklı bir ironi doğurduğu ortaya çıkar.

Kalite çemberleri ve Toplam Kalite Yönetimi'nin (TKY) sermaye açısından ikinci yararı, dolaşır sermayeden tasarruf etmektir. Klasik sistemde kalite denetimi elemanlarınca yürütülen işlevin, yalın üretimde üretim işçisine devredildiğine yukarıda değinmiştik. İşbölümündeki bu değişiklik JİT sistemiyle birleşince, "sıfır hata" denen sisteme doğru önemli bir adım atılmış olur. Çünkü stoksuz çalışma ortamında, bir sonraki istasyonun işçileri kendi kalite kontrolleri sırasında bir önceki istasyondan defolu/hatalı parça gelmiş olduğunu saptayacaklardır. Bu yüzden de her işçi kendi kalite kontrolünü ciddiyetle yürütmek zorundadır.

"Kalite" kavramı son yıllarda popüler kültüre kadar sızdı. Yaygın anlayışta çok olumlu bir içerikle donatılmış bir kavram halini aldı. Bunda tüketici hakları konusundaki haklı bir kaygının önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Sermaye de TKY eğitimi ve propagandasında "müşteri memnuniyeti" kavramını öne çıkararak bu yönde bir zihniyetin oluşmasında önemli bir pay sahibi olmuştur. Oysa gerçekte TKY bağlamında "kalite" sadece tüketiciye erişecek nihai ürünle ilgili bir kavram değildir. Aynı zamanda, fabrika içinde üretimin çeşitli aşamalarında kullanılan sınav girdilerin her biri de "kalite" tartışmasının merkezindedir. Bunun bir kanıtı da, son dönem TKY yazınında "müşteri" kavramının sadece nihai ürü-

30 Ohno'nun bu özelliği için kitabının Türkçe basımının önündeki biyografik nota bakılabilir: a.g.y., s. 11.

nün alıcısı olacak tüketiciyi değil, fabrika içinde herhangi bir sürecin ürünü olarak üretilen girdinin bir sonraki aşamada kullanıcısı olacak departman ya da iş istasyonunu da kapsayacak biçimde (“iç müşteri”) kullanılmalıdır. Bu durumda, “müşteri memnuniyeti” kavramı, üretimin bir sonraki aşamasındaki departman ya da iş istasyonunun memnuniyeti anlamına gelmekte ve kavramın toplumsal anlamı bütünüyle değişmektedir. Örneğin girdilerde defolu/hatalı üretimin sona erdirilmesi işçiye aşırı bir yük getiriyorsa, kalitenin sağlanması işçinin sırtından gerçekleşiyor demektir. Öyleyse, kalite sorununa işçilerin ve sendikaların yaklaşımı bu açıdan belirlenmeli, kalitenin maliyetinin işçi tarafından değil, sermaye tarafından üstlenilmesi için mücadele edilmelidir.

TKY'nin sermaye açısından üçüncü işlevi, işçilerde işletmeye bağlılığı geliştirmektir. Bir yandan öneri sistemi, işçinin işyerinde kendi sözünün de dinlendiği, üretim sürecini etkileyebilecek bir güce kavuştuğu yolunda bir yanılsamaya kapılmasına yol açmaktadır. Öte yandan, “kalite” konusuna yapılan vurgu, bu konuda “başarılı” olmuş işletmelerin ödüllerle öne çıkarılması, çeşitli ISO belgelerinin “başarı”yı daha geniş bir tabana yayması vb. işçide çalıştığı işletmeden gurur duyma refleksini harekete geçirir. Bütün bunların sonucu, tam da sermayenin amaçladığı gibi, kapitalist firmanın işveren ve işçisinin bir “aile” olarak algılanması, her bir işletmenin işçilerinde öteki işletmelerle rekabet duygusu keskinleşirken, işletme içinde ve genel düzeyde sınıflar arası çelişkilerin gölgede kalmasıdır. TKY'nin doğası gereği gelişen bu eğilimler, işletme içinde daha “demokratik” görünümlü bir atmosfer³¹ ya da işletme marşı vb. daha doğrudan ideolojik araçlarla güçlendirilmektedir.

TKY'nin bir başka işlevi de tekil işçi üzerinde iş arkadaşlarının üretkenlik ve disiplin baskısını (İngilizce deyimle “peer pressure”) yaratmasıdır. Burada, takım çalışması ile tamponsuz üretim elele çok ironik sonuçlara yol açar. En çarpıcı örnek işe gelmeme durumlarında yaşanır. Bir işçinin işe gelmemesi halinde, klasik sistemde olduğu gibi yerine bir yedek işçi getirilmez. Çünkü, yalın üretim, adı üstünde, tamponsuz ya da yedeksiz üretimdir. Öte yandan, takımda işçi sayısında o gün bir azalma olmakla birlikte daha önceki üretim kotasında bir azalma olmaz. Bu durumda, işe gelmeyen işçinin bütün yükü kendi takımına mensup iş arkadaşlarının üzerine biner. Dolayısıyla, bütün işçiler üzerinde, iş arkadaşlarının tepkisini çekmemek için, işe gelmemeyi asgariye indirme yönünde bir eğilim doğar. (Japonya'da işe gelmeme oranı Batı ülkelerine göre çok düşük düzeyde seyrediyor.) Daha genel olarak, işçinin her işten kaytarmasında, tamponsuz üretim dolayısıyla takım arkadaşlarına daha fazla yük bineceğinden, en azından Japonya'da aldığı biçimde, yalın üretimde işçiler birbirleri üzerinde emek yoğunluğunu art-

---

31 Herkes perakende sektöründe, genç olanları da dahil, bütün çalışanlara “bey” veya “hanım” diye hitap edildiğini fark etmiştir.

tırma yönünde baskı yaparlar. Bu, daha önceki tarihsel aşamalarda ortaya çıkan iş arkadaşı baskısının **tam tersidir**. Gerek Taylorizm öncesi dönemde, gerekse Taylorizmin yalın üretime kadar süren evresinde, işçiler bir kolektif olarak iş arkadaşları üzerinde, genel ortalamayı yükseltme yönünde bir etki yaratmaması için, iş temposunu düşük tutma yönünde baskı yaparlardı. Bu eğilimin dışında kalanlar, ya patronun adamı olurdu, ya da asosyal kişiliğe sahip işçiler. Şimdi, yalın üretim altında işler tam tersine dönmüşe benzemektedir.

Nihayet, kalite çemberleri uygulamasının en sinsi, keşfedilmesi en güç yönüne geliyor. Bu noktayı kavrayabilmek için ilk an konuyla ilgili gibi görünmeyen bir başlangıç noktası alalım. Çalışma zamanı ile boş zaman ilişkisi bakımından, kapitalist toplumda, kentli küçük burjuvazi (köylülerin zamanla ilişkisi bambaşka olduğundan onları bir kenara bırakıyoruz) ile işçi sınıfı çok farklı bir konumdadır. İşçinin çalışma zamanı, hiç olmazsa sınıf mücadelesinin belirli kazanımlarından sonra, çok daha belirgin biçimde tanımlanmıştır. Buna karşılık, küçük burjuva, ister sabah yediden gece onbire kadar açık olan köşedeki bakkal esnafı olsun, ister siparişi yetiştirebilmek için hafta sonları dahi çalışan mobilya zanaatkârı, çalışma saatlerini öylesine uzatır ki, Marx'ın "küçük burjuvazinin kendi kendisini sömürdüğü" yolundaki gözlemi sanki gözümüzün önünde canlanır. Ama bir fark daha vardır. İşçi işten çıktığı zaman, elbette iş hayatının psikolojik durumu üzerindeki izlerini taşır ve eşiyle dostuyla o gün ustabaşıyla yaptığı gergin tartışma konusunda dertleşir. Ama normal koşullarda, boş zamanında, işin nasıl daha iyi yapılabileceğini, eğer işletme kötü durumdaysa onu nasıl kurtarabileceğini düşünmez. Olsa olsa tersi olur: eğer işyerinde ciddi bir gerilim varsa, ne tür bir mücadeleyle patronu zor duruma düşürebileceğini, kendi başına, iş arkadaşlarıyla ya da ait olduğu politik hareketin militanlarıyla düşünür. Küçük burjuva ise, çalışma saatlerinden sonra da hiç durmaksızın işini düşünür. Hele işler kötü gidiyorsa, küçük burjuvanın aklında işini nasıl düzeltereğinden başka hiçbir şey yoktur.

İşçinin, küçük burjuvadan farklı olarak, işle ilişkisinin çalışma süresiyle sınırlı olması, emegücünün geçici süreyle satılan bir meta olmasıyla, bu sürenin de iş sözleşmesiyle sınırlanmasıyla tümüyle tutarlı bir özelliktir. Kapitalist, işçinin bedensel ve zihinsel kapasitesini ancak çalışma süresi içinde kullanabilmektedir. Ya da kullanabilmekteydi! Yalın üretim, kalite çemberleri sistemiyle geleneksel ilişkiye bu noktada da bir değişiklik getiriyor. Ünlü öneri sistemi, işçinin boş zamanında da işyerinde üretim faaliyetinin nasıl daha iyi yürütülebileceğini düşünmesine yol açtığı ölçüde, **işçinin en azından zihinsel kapasitesinin çalışma süresini sınırsız hale getirmekte, boş zamanı kapitalist için harcanan bir süreye dönüştürmektedir**. İşçi, kendi çıkarını kapitalistinkiyle özdeşleştirerek, boş zamanını **gönüllü biçimde** emek üretkenliğinin ve yoğunluğunun artırılmasının yöntemlerini düşünmeye hasretmektedir. Kalite çemberlerinin en tehlikeli yanı işte budur: **işçinin ruhunu fethetmenin bir aracı** olması!

İşgücünün parçalanması

Yalın üretim, bütün gözlemcilerin vurguladığı gibi, işçi kolektifini sistematik biçimde böler. Genel olarak kullanılan terminolojiyle yalın üretimin uygulandığı işyerlerinde işçiler **çekirdek** ve **çeper** olarak katmanlaşırlar. Çekirdek, kadrolu, istihdam güvencesi görel olarak yüksek, ekonomik durumu görel olarak daha iyi işçilerden oluşur. Buna karşılık çeper, güvenceden yoksun, part-time, geçici, süreli sözleşmeyle çalışan ya da taşeron işçisi konumunda olan, ekonomik durumu çok daha kötü işçilerden oluşur.

İşçi sınıfının her bölünmesi, daha üstte yer alan katmanlara kısa vadede ne kadar avantaj sağlarsa sağlasın, aslında bunlar da dahil olmak üzere, sınıfın bütününe zarar verir. Biz burada bölünmenin genel ve toplum çapında sonuçlarına girmeyecek, yalın üretimin bu tekniğinin tekil işletme çapında bu iki farklı katman üzerinde yaptığı etkiler açısından sermayeye ne kazandırdığını kısaca araştıracağız.

Çekirdek katmanın işletmeye bağlılığı, iş disiplini, çalışma süreleri vb. bakımından ne denli fedakârca çalıştığı yalın üretim üzerine yapılan çalışmalarda sürekli vurgulanan bir noktadır. Yukarıda, kalite çemberleri ve TKY uygulamasının, tamponsuz üretim tekniğinin iş arkadaşlarının basıncını nasıl sermaye lehine bir faktör haline getirdiğini ve benzeri boyutları ele almıştık. Son dönemin bir başka yönetim tekniği olan "insan kaynakları yönetimi"nin bazı kurnaz tekniklerinin de işçide işletmeye bağlılık duygularını geliştirdiğini belirterek geçelim.

Bu noktada esas üzerinde durulması gereken, yazının başka noktalarında ele alınan bu tür ideolojik, psikolojik, kültürel ("işletme kültürü") faktörlerin ötesinde, çekirdek katmanın işletmeye bağlılığının **ekonomik** temelleri. Son dönemin işletmecilik literatürünün sandığı ve sunduğunun aksine, "işletme kültürü" bu konuda hiç de belirleyici kabul edilemez. Çünkü yalın üretimin çekirdek işçiye verdiği statü, işçiyi ekonomik nedenlerle işletmeye bağlanmaya neredeyse **zorlamaktadır**.

Bağlılığı yaratan ekonomik faktörler arasında birincil yeri, ironik biçimde, istihdam güvencesi tutar. Japon iş ilişkileri sisteminde işçilere hayat boyu istihdam sağlandığı (*nengko* sistemi) gözlemi, bu konudaki araştırmacıların büyük bölümünce vurgulanmıştır. Bunun işçiyi işletmeye bağlamakta psikolojik bir faktör olarak oynadığı rol de sık sık vurgulanır. Ama madalyonun ters yüzünde, Japon işletmelerinin *nengko* sistemini kariyer hiyerarşisinin en alt basamağından, yani genç işçileri işe alarak başlatması dolayısıyla, bir işletmede çalışmaya başlayan işçinin, çalıştığı işletmeden ayrıldığı takdirde başka iş bulamama (ya da çok kötü işlerde çalışma, yani çekirdek katmandan çeper katmana düşme) tehlikesiyle karşı karşıya olması yatar. Bu durumun işçiyi işletmeye dört elle sarılmaya iteceği tartışmasıdır.

İşletmeye bağlılık yaratan ikinci tür faktör, toplumsal hizmetlerin devletçe

sağlanması düşük olduğu ölçüde, işçinin çeşitli konularda çalıştığı işletmeye bağımlı hale gelmesinden kaynaklanır. Japonya'da ve Amerika'da geçerli olan, ama sosyal hizmetlerin kamusal niteliğinin hâlâ tam olarak sarsılmadığı kıta Avrupa'sında çok daha sınırlı etkisi olan temel bir faktör, sosyal güvencenin (sağlık, emeklilik vb.) işletme tarafından sağlanıyor olmasıdır. Gerek Japonya'da, gerekse ABD'de, işini kaybeden işçi sağlık bakımı konusunda ortada kalmakta, emeklilik konusunda da zora düşmektedir. İşletmenin lojman uygulaması, eğitim alanında çocuklara tanınan kolaylıklar vb. etkenler de bu çerçevede ele alınmalıdır.

İşçinin işletmeye bağlılığı aynı zamanda yalın üretimde son derece bireyselleştirilmiş bir ücret sisteminden kaynaklanır. Ücretin bir bölümü bütünüyle işçinin amirinin değerlendirmesine bağlı olduğundan ve bu değerlendirmede "pozitif tavrı" gibi tümüyle subjektif unsurlar temel alındığından, işçi yüksek ücret almak istiyorsa işletmeye bağlılığını yüksek sesle ilan etmek zorundadır. "Negatif tavrı" sahibi bir işçi daha düşük bir ücret alacaksa, işletmeye bağlılığın bir bakıma ekonomik zorlamayla elde edildiği açık değil midir?

Nihayet, Japon sendika sistemi de işçi kolektifinin işletmeye bağlılığında maddi bir unsur olarak rol oynar. Japon sendikaları genellikle işyeri sendikacılığı temelinde örgütlenmiştir. Dolayısıyla sendikanın ve bürokrasisinin geleceği de büyük ölçüde işletmenin tavrına ve geleceğine bağımlı hale gelir.

Sınıfın çeper katmanının sorunları ise tartışmaya yer bırakmayacak açıktır. Bu sorunları aşağıda, burjuvazinin esneklik taarruzunu ele aldığımızda genel bir çerçeve içinde inceleyeceğiz.

İşyerinin parçalanması

1970'li yılların ortalarından bu yana dünya çapında süregelen genel ekonomik kriz döneminde, kapitalizmin en önemli silahlarından biri, işyerini parçalamak olmuştur. Burada amaç, büyük işçi kitlelerinin tek bir patronla karşı karşıya kalmasını engellemek, büyük işçi kolektiflerinin örgütlenme gücünü kırmaktır. Bu bazen aynı mekânsal ortamda işçilerin farklı patronlara bağlı olarak çalışması biçiminde yapılır: Türkiye'de de çok yaygın olan taşeron sisteminin, işçi kolektifini çekirdek ve çeper katmanlara böldüğünü görmüş bulunuyoruz.

Ama işyerinin parçalanması, bir de üretimin fiziksel mekânının bölünmesi biçiminde ortaya çıkabilir. Burada, yalın üretimin işçilerin ve emek sürecinin kontrolünde yeni bir dizi teknik olarak beliren boyutunu geride bırakarak, ikinci boyutuna, yani sermayeler arası bir ilişki niteliğiyle yalın üretim alanına giriyoruz. Ama şimdiden görülüyor ki, sermayeler (işletmeler) arası bir ilişki biçimini alan bu boyut da temelde sınıf ilişkileriyle doğrudan bir bağ taşıyor.

Yalın üretimin bu boyutunu kavramak için, önce şirket stratejilerinde kriz döneminde ortaya çıkan bir değişikliği ele almak gerekiyor. Kriz öncesindeki

yaklaşık otuz yıllık uzun genişleme döneminde, hatta 20. yüzyılın başından beri, tekelci sermayenin temel eğilimlerinden biri, bir nihai ürünün üretilmesinde girdi olarak işlev taşıyan ürünlerin üretimini de ele geçirilmesi, yani en az işlenmiş girdiden nihai ürüne giden üretim faaliyetleri zincirinin mümkün olduğu kadar büyük bölümüne hakim olmak için çaba gösterilmesi idi. Sermayenin “dikey bütünleşme” olarak anılan bu yoğunlaşma biçiminin yanı sıra, tekelci sermaye, finans kapital niteliğiyle, birbiriyle ilgisiz çok farklı alanlarda (sanayinin çeşitli dallarından turizme, bankacılıktan toptan, perakende ve dış ticarete) faaliyetleri tek bir holding çatısı altında topluyordu.

Kriz dönemi birbiriyle çelişen ve net etkisi sermaye grubundan sermaye grubuna, sektörden sektöre değişen iki eğilimi birden ortaya çıkardı. Birincisi, 80’li yıllardan itibaren dev boyutlara ulaşan şirket satın almalar ve şirket evlilikleri olgusu. Bu olgu, evlilik sonrası oluşan şirketlerin bazen bir alanın bütün alt dallarında piyasa mevcudiyetini sağlamak için yapılıyor. Bu durumlarda dikey bütünleşme daha da üst düzeylere tırmanıyor.

Ama kriz içinde büyük sermaye gruplarının benimsediği ikinci bir stratejik eğilim daha var. Bu, şirketin “temel yetkinlikleri” olarak anılan alanlarda yoğunlaşması, uzmanlaşması, daha önce şirket bünyesinde yürütülmekte olan bazı faaliyetlerin artık dışarıya iş verilerek yaptırılması yönelişi. Bu yeni stratejik yöneliş, kendini her tekelci sermaye grubunun kendi çevresinde geniş bir “tedarikçi” zinciri oluşturması biçiminde ortaya koyuyor. Eskiden otomotiv sanayiinde yaygın olan, ama şimdi tekstil/hazır giyim vb. başka sektörlerde de yayılan deyimle “yan sanayi” olgusu gittikçe gelişiyor. Organize sanayi siteleri, küçük sanayi siteleri, bu yan sanayinin gelişme alanları olarak ortaya çıkıyor. Tekelci firmaya doğrudan girdi sağlayan ilk tedarikçiler katmanı, kendi altında bir başka katmandan kendi girdilerini sağlıyor ve ortaya katmanlaşma içinde geniş bir bağımlı şirketler topluluğu çıkıyor. Bundan bir ölçüde farklı olmakla birlikte, hizmetler, ticaret, medya, turizm vb. alanlarda ruhsat anlaşmaları ya da “franchising” denen yöntemlerle (yani McDonald’s, Benetton, Starbuck’s, CNN vb. gibi markaların kullanılması) uluslararası çapta bağımlılık zincirleri yaratılıyor. Bizi burada bu sonuncu türden ilişki değil, büyük tekellerin etrafında oluşan tedarikçiler zinciri ilgilendiriyor. Türkiye’deki otomotiv sektörünün gelişme tarzı, şirketler arasında kurulan bu tür bloklaşmaların zengin bir laboratuvarı gibidir. Toyota, Fiat, Renault, Ford ve ötekiler bütünüyle kendilerine bağımlı bir tedarikçiler zincirinden oluşan birer imparatorluk gibidir. Aynı şey, “büyük markalar” a fason çalışan tekstil ve konfeksiyon firmaları için de geçerlidir.

Yalnız üretimin bu boyutunun sermaye ile işçi sınıfı ilişkisi açısından sonuçlarını da berrak biçimde ortaya koymak mümkün. Bunların en önemlisi, bu tür bir üretim yapısının işgücünün maliyetini ciddi biçimde düşürmesidir. Orta ve küçük boy işletmeler genellikle sermayenin sendikalaşmayı daha kolay engellediği ortamlardır. Bu yüzden bunlarda ücretler ve yan ödemeler genellikle daha düşüktür.

Örneğin Japonya'da büyük şirketlerle tedarikçiler arasındaki ücret farkı ortalama % 33 ila 44 arasındadır. Elbette tedarikçi şirketlerde çalışan işçilerin aleyhine.³² Bunun anlamı şudur: Aynı girdiler büyük işletmenin içinde üretiliyor olsaydı, toplam ücretler daha yüksek olacak ve artı-değer o oranda azalacaktı. Demek ki, yalın üretimin bu yapısı, sermayenin artı-değeri artırması bakımından büyük avantajlar sağlıyor. Öyle görünüyor ki, büyük ölçekli üretimin sağladığı ölçek ekonomilerinden yoksun kalmanın getirdiği ek maliyet, ücret yapısının sağladığı bu avantaj karşısında görece olarak küçük kalıyor.

Tekstil, hazır giyim, deri gibi sektörlerde bu yapı daha da ileriye giderek küçücük atölyelere ve eve iş verme biçimini alır. Burada tekeli sermaye ile yan sanayi arasındaki ilişki ilke olarak aynıdır, ama tekeli sermayenin kazancı, kendileri de küçük ya da orta boy da olsa kurumlaşmış birer şirket olan tedarikçilerle kurulan ilişkiden de daha avantajlıdır. Çünkü bu "yan sanayi" işçileri sadece sendikası değil, çoğu zaman kayıtdışı, sosyal sigortasız, çok uzun saatler ve açlık ücretleriyle çalıştırır.

4. "Yalın ve haym": yalın üretim ve sınıf mücadelesi³³

Son yirmi yıldır gelişen ideolojik post-Fordizm yazınında, yalın üretimin yükselişi standart olarak 1970'li yıllardan itibaren kıvrılan uluslararası rekabetin basıncı ile açıklanır.³⁴ Bu açıklamaya göre, 70'li yıllardan itibaren, bir yandan Japon şirketleri, bir yandan da yeni sanayileşmiş ülkeler ABD ve Avrupa şirketlerini tehdit etmeye başladığı için, bu sonuncular yalın üretime ve esnekliğe yönelmek zorunda kalmışlardır.

Burada herşeyden önce tuhaf, hatta inanılmaz bir Batı merkezilikle karşı karşıyayız. Japonya'nın ve öteki yeni sanayileşen ülkelerin rekabeti, belki tümüyle daraltılmış bir çerçevede, yalın üretimin neden Batı ülkelerinde benimsendiğini açıklayabilirdi (burada bile ciddi bir sorun olduğunu birazdan göreceğiz). Ama bu sistem, herkesin kabul ettiği gibi, ilk kez Japon şirketleri tarafından

32 Dohse vd., a.g.m., s. 118.

33 "Yalın ve haym" ifadesi, yalın üretimin eleştirmenlerinden Bennett Harrison'ın epeyce yankı yapan kitabının başlığının (*Lean and Mean. The Changing Landscape of Corporate Power in the Age of Flexibility*, Basic Books, New York, 1994) Türkçeleştirilmiş halidir. Terimi Türkçe'ye İngilizce aslında olduğu gibi ("Lean and Mean") kafiyeli biçimde kazandıran, *Söz* dergisindeki bir yazısında Nail Satlıgan olmuştur.

34 Bunun dışında standart yaklaşımlarda iki açıklama daha vardır. Bunlardan biri yalın üretimi ve esnekliği yeni teknolojilere bağlar. Bu konunun tartışılması son derece karmaşık bazı faktörleri işin içine sokmayı gerektirdiği için biz buna burada değinmeyeceğiz. Sadece şunu hatırlatalım: bu iş yönetimi ve emek kontrol teknikleri Japonya'da İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde geliştirilmeye başladığına göre, 1980'li ve 90'lı yıllarda geliştirilen yeni teknolojilerin yarattığı olanaklara bağlanması, budalalık düzeyinde bir yanıştır. Öteki, talep temelli açıklama ise aslında uluslararası rekabet açıklamasının bir varyantı olarak düşünülebilir.

Devrimci Marksizm

uygulamaya sokulduğuna göre, bu “teori” Japon şirketlerinin yalın üretimi benimsemesini nasıl açıklayacak? Yoksa Japon şirketleri de Japonya’nın rekabeti karşısında bu sisteme geçmek zorunda kaldılar? Bu tür açıklamaları yapanlar da, ciddiye alanlar da anlaşılan ne dediklerinin farkında değiller!

Ama uluslararası rekabet açıklamasının tek sorunu bu değildir. Daha da önemlisi şudur: Bu açıklama, sınıf ilişkileri üzerinde bu denli büyük etkiler bırakan bir değişimi sınıf ilişkilerinden soyutlayarak ele alır. Uluslararası rekabet açıklaması sorunu yalnızca sermayeler arası alanda, sermayelerin rekabeti çerçevesinde kavramaya çalışır. Oysa **rekabet, sermayenin genel yasalarının tekil sermayelere dayatıldığı, onlar için bir zorunluluk biçimini aldığı bir alandır.** Yalın üretim yöntemlerinin geliştirilmesinin esas amacı işçi sınıfını daha sağlam biçimde kontrol altına alarak **artı-değer miktarını ve oranını yükseltmektir.**

Bir an için Japonya’ya geri dönerek meseleyi somutlaştıralım. Aslında, 80’li ve 90’lı yıllar için Batı’ya uygulanan ve sadece o çerçevede dar ve sınırlı bir anlamda doğru olan uluslararası rekabet açıklaması, daha geri doğru gidildiğinde Japonya için daha da doğrudur. Batı sermayesi, Japonya’nın rekabetinin nefesini ensesinde ancak 80’li yıllarda (haydi bilemediniz 70’li yıllarda) duymuştur. Oysa Japonya bir bakıma kapitalizmin bu ülkede 1860’lı yıllardan itibaren ilk atılımını yapmasından itibaren hep Batı’nın ezici rekabetine karşı kendini geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu, II. Dünya Savaşı’nın yıkıntısı sonrasında da geçerlidir. Japon sermayesi, yaklaşık 1945-1975 arasını, Batı’nın, özellikle de Amerika’nın kapitalizmiyle kendi arasındaki üretkenlik farkını kapatma ve uluslararası piyasada onunla rekabet edebilme çabası içinde geçirmiştir. Yalın üretimin en dolaysız itici gücü budur. Ohno’nun kitabında yalın üretimin hangi koşullarda geliştiğine ilişkin pasajlar bunu açıklıkla ortaya koyar. Kitabın hemen ikinci altbaşlığı “Amerika’ya yetişmek”tir. Burada Ohno, II. Dünya Savaşı sonrası dönemi kasdederek şöyle yazar:

Bir tek Amerikan işçisinin yaptığı işi gerçekleştirmek için tam 9 Japon işçisi gerektiğini dinlerken duyduğum şaşkınlığı dün gibi hatırlıyorum (...) Ama bir Amerikalı’nın biz Japonlar’dan 10 kat daha fazla fiziksel güç harcayabilmesi mümkün müydü? Bu bana olacak şey gibi gelmiyordu: açıkça ortadaydı ki Japonlar birşeyleri boşa harcıyorlardı ve bu israfları ortadan kaldırabildiğimiz takdirde, üretkenlik istenen ve hedeflenen düzeylere çıkarılabildi. Bugünkü Toyota Üretim Sistemi’nin kökeninde işte bu düşünceler vardı.³⁵

Ohno’nun “israf”ı ortadan kaldırmaktan esas olarak ölü zamanı azaltarak işçileri daha çok çalıştırmayı anladığını biliyoruz. Demek ki, Japon sermayesini harekete geçiren Amerika’nın rekabeti olmuştur, ama harekete geçen Japon

35 Ohno, a.g.y., s. 41-43.

sermayesi Japon işçilerine yüklenmiş, sömürü oranını yükseltmek için yeni teknikler geliştirmiştir. Çünkü söylediğimiz gibi, tekil sermaye açısından, sermayenin genel yasalarına uymayı bir zorunluluk haline getiren rekabettir. Burada da söz konusu genel yasa artı-değer üretimini arttırmaktır. Japon sermayesi kendini ABD sermayesinin üretkenliği karşısında zayıf buluyorsa, bu artı-değer üretimini henüz yeterince geliştirmemiş olmasındandır. Çözüm de, bu nedenle, bunu geliştirmek, yani artı-değer oranını arttırmaktır.

Yalın üretimin dünya çapına yayılması ise, 1970'li yılların ortasında başlayan genel ekonomik krizin daralttığı ve rekabet koşullarını güçleştirdiği bir dünya piyasasında, artı-değer üretiminde Japonya'nın gerisinde kalmış olan ABD ve Avrupa sermayelerinin bu bakımdan daha ileri bir teknik olarak beliren yalın üretimi benimsemesi sayesinde olmuştur. Ama tekil sermayelerin kriz içindeki bu "kardeşler arası savaş"ında, esas amaç artı-değer oranının artırılması ve işçi sınıfının atomize edilmesi yoluyla kazanımlarının geri alınmasıdır. Rekabette kazanmanın yolunun sınıf savaşından geçtiğini Marksist teorinin açıklamalarında göremeyenler, uluslararası finans kapitalin en saygın temsilcilerinden biri olan *The Economist* dergisinin verdiği şu örnekten ikna olabilirler:

Eğer ana rakibiniz çok güçlü bir Japon şirketi ise, eğer ana fabrikalarımız Amerika'nın, United Auto Workers'm [ABD'nin otomobil ve metal işçileri sendikası-SS] sözünün yasa olduğu bölgelerindeyse ve eğer üç yıl boyunca günde 1 milyon dolar zarar etmekteyseniz, ne yaparsınız? Ünlü toprak kazma teçhizatı üreten Caterpillar şirketinin 1987 yılında karşı karşıya olduğu soru işte buydu. Ya birşeyler yapacaktı ya da hayatı sona erecekti.

İşte size arı bir "kıran kırana rekabet" durumu. Bu durumdaki bir şirket ne yapar dersanız, cevabı yine *The Economist*'ten dinleyelim.

Dolayısıyla, Caterpillar'ın patronları sendikaya meydan okuyarak Amerika'nın en uzun grevi olacak bir grev boyunca mücadelelerini verdiler. Grev 1991'de başladı ve iniş çıkışlarla 1995'e kadar devam etti. O yılın Mart ayında şirket nihayet sendikadan istediği yedi yıllık esnek sözleşmeyi elde etti...³⁶

Burada Marx'ın sermaye-işçi ilişkisi ile sermayeler arası rekabet arasında kurduğu teorik bağın günlük hayatta cisimleşmiş bir örneğini görüyoruz. Caterpillar Japon şirketiyle rekabet dolayısıyla hayat memmat savaşı veriyor ve çözüm olarak dönüp işçilerine saldırıyor! Bu bakımdan Caterpillar örneğinin hiç de özel olmadığını, bütün şirketlerin patronlarının genel bir davranış kalıbının çıplak ve çarpıcı bir örneği olduğunu belirtmeye gerek var mı? Çünkü sermaye Marx'ın kurduğu bağı teorik olarak kavramasa da pratik olarak biliyor.

³⁶ *The Economist*, "Meet the Global Factory", özel ek, 20 Haziran 1998, s. 9.

Devrimci Marksizm

Öyleyse sonucumuzu açıklıkla ifade edelim. Yalın üretim, uluslararası sermayenin 1970'li yıllarda başlayan dünya çapında genel ekonomik krizinin yükünü işçi sınıfının ve geniş emekçi kitlelerin sırtına yıkmak ve krizden böyle çıkmak için 80'li yılların başından bu yana uygulamakta olduğu genel taarruz stratejisinin bir parçasıdır. Bu taarruzun unsurları neo-liberal ekonomik politikalar ("serbest piyasa"), deregülasyon ya da kuralsızlaştırma, kamu iktisadi kuruluşlarını ve sosyal hizmetleri özelleştirme, "küreselleşme", sendikasılaştırmanın yanı sıra esneklik ve yalın üretim uygulamalarıdır. Bizim bu yazıdaki konumuz bu sonucusu olduğuna göre, şimdi yalın üretimin ve esnekliğin nasıl bir sınıf taarruzu olduğu, sınıf mücadelesinde burjuvaziye neler kazandırdığı, işçiler için ne anlamda bir kayıp olduğu konularına geçebiliriz.

Yalın üretim ve artı-değerin arttırılması

Kapitalist üretim sürecinin temel amacının, makinalarda, teçhizatta ve hammaddede cisimleşen değişmez sermayenin de kullanıldığı bir süreçte, işçinin ücretinden oluşan değişken sermayenin ötesinde bir artı-değer yaratılması olduğunu biliyoruz. Artı-değer üretiminin iki temel olarak farklı yolu mevcuttur: mutlak artı-değer üretimi ve göreceli artı-değer üretimi.

Mutlak artı-değer üretiminin yöntemi, emeğin değerini veri iken işçinin çalıştığı toplam süreyi arttırmaktır. Mutlak artı-değer üretimi iki biçimde gerçekleşir. (1) **Çalışma süresinin uzatılması** yoluyla. İş gününün ve iş haftasının uzunluğu üzerine verilen mücadeleler bu anlamda artı-değerin miktarı ve (artı-değerin değişken sermayeye oranı anlamında) artı-değer oranı üzerinde mücadeleler niteliğini taşır. (2) **Emeğin yoğunluğunun arttırılması** yoluyla. İşçinin belirli bir zaman dilimi içinde daha yüksek bir tempoda, yani daha büyük bir süratle çalışması, aynı kronolojik zaman diliminde daha fazla emek harcaması anlamına gelir. Malların değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek miktarı olduğuna göre, daha fazla emek harcaması daha fazla değer üretimi anlamına gelir. İşçiye ödenen ücret veri iken bu artı-değerin miktarının ve artı-değer oranının artması anlamını taşır.

Göreceli artı-değer üretimi ise, çalışma süresi ve emeğin yoğunluğu veri iken, değişken sermayenin değerinin düşürülmesi yoluyla, harcanan emeğin daha büyük bir miktarının artı-değer olarak kapitalistin eline geçmesi yoluyla üretilir. Başka bir biçimde söylendiğinde, bir iş günü boyunca harcanan emeğin yarattığı değer değişken sermaye ile artı-değer arasında bölündüğüne göre, değişken sermayenin değeri düştüğü ölçüde üretilen değer daha büyük bölümü artı-değer halini alacaktır.

Göreceli artı-değer üretiminin de esas olarak iki yolu vardır. (1) Basit yöntem **reel ücretleri düşürmektir**. Reel ücretler düştüğünde, elbette bunların üretilmesi için harcanan emek miktarı ve buna bağlı olarak değişken sermayenin değeri

de düşecektir. Ücretlerin esnekliği bu yöntemi kısa vadede kapitalist açısından çok kullanışlı kılmakla birlikte, reel ücretleri (işçinin ve bakmakla yükümlü olduğu insanların) geçim düzeyinin altına sürekli olarak düşürmek mümkün olmadığı için, görece artı-değer üretiminin bu yönteminin mutlak sınırları vardır. (2) İkinci yöntem, **emek üretkenliğini arttırmaktır**. Bu artışın anlamı, emeğin üretici kapasitesini artırma yoluyla her bir malın daha kısa bir zaman dilimi içinde, yani daha az emek zaman harcanarak üretilmesi dolayısıyla malların değerinin düşürülmesidir. Malların değeri düştüğünde bütün mallar ucuzlayacağından, gerçek ücretlerin aynı kaldığı varsayımı altında, değişken sermayenin değeri düşecek ve böylece üretilen artı-değer miktarı ve artı-değer oranı artacaktır.

Yalın üretim, klasik Taylorist sisteme göre hem mutlak artı-değer üretimini, hem de görece artı-değer üretimini arttırır.

Yalın üretimin temel özelliklerinden biri işçinin zamanını daha fazla kapitalistin amaçları için kullanmaktır. Bu, iş gününü, haftasını ve yılını uzatarak mutlak artı-değer üretimini kışkırtır. Büyük tekelci işletmelerde ya da daha genel olarak yalın üretim yöntemlerini uygulayan şirketlerde, işçilerin sabah erken gelmekle, akşam işten geç çıkmakla, dinlenme molalarında çalışmaya devam etmekle, yıllık izinlerini çalışarak geçirmekle ve karşılığı ödenmemiş yoğun fazla mesai ile mutlak artı-değer üretimine katkıda buldukları ortadadır. Yalın üretim uygulayan işyerlerinde ve ülkelerde daha genel olarak çalışma süreleri öteki işletmelerden ve ülkelere sistematik olarak daha uzundur. Öte yandan, yalın üretimin tedarikçiler zincirinde yer alan orta ve küçük işletmelerde, atölyelerde, ev mekânlarında, işçi kolektifi örgütsüz ve zayıf olduğundan, yasal korunma daha az olduğundan vb. nedenlerle çalışma süreleri büyük işletmelerdekine ve söz konusu toplumun bu konuda ulaşmış olduğu aşamaya oranla çok daha uzundur. Bu da toplumsal düzeyde mutlak artı-değer üretimi miktarının büyük ölçüde arttırılmasını sağlayan bir gelişmedir.

Yalın üretimin görece artı-değer üretimine de katkıları vardır. Burada önemli olan, son yirmi yılda yaygın olarak üretime uygulanmış olan, bilişim ve telekomünikasyon, genetik ve yeni malzemeler alanındaki gelişmelerin emek üretkenliği üzerindeki olumlu etkisi değildir. Bunlar, yalın üretim yöntemleri geliştirilmemiş olsaydı da büyük ölçüde gerçekleşecekti. Burada üzerinde durulması gereken, yalın üretimin kendi özgül yöntemleri temelinde görece artı-değer üretimine yaptığı katkıdır.

Ücretler söz konusu olduğunda, yalın üretimin işçi sınıfını hem işyeri içinde, hem de işyerleri arasında bölmüş olması, toplumsal düzeyde belirli sayıda işçiyi üretime sokmak için ödenmesi gereken toplam ücret miktarını azaltma etkisi yapmıştır. Bütün araştırmalar, geçici, part-time, süreli sözleşmeyle çalışan işçilerin de, taşeron işçilerinin de ücretlerinin büyük işletmelerin "çekirdek" katmanına oranla belirgin biçimde daha düşük olduğunu gösteriyor. Öte yandan, tedarikçiler zincirini oluşturan üretici birimlerde ücretlerin tekelci işletmeden kat kat düşük

olduğu hatırlanırsa, bir bütün olarak toplumsal düzeyde sermayenin toplumsal toplam ücretleri düşürerek artı-değer üretimini arttırmış olduğu açıklığa kavuşur.

Bu etkiye emek sürecinin yeni biçimlenmesinin yarattığı emek üretkenliği artışını eklemek gerekir. Bunun, birazdan sözü edilecek olan en önemli faktör olan emeğin yoğunluğunun arttırılmasından farkını anlatabilmek için iki örnek verelim. Birincisi, daha önceki JİC yönteminin, yani stoklu çalışma usulünün, iş istasyonlarında stokların birikmesine, düzenleme sorunlarına yol açtığına ve işçinin zamanının bir bölümünün bu dağınıklığı düzeltmeye harcanmasına yol açtığı doğruysa, bu takdirde JİT (sermaye için çok daha önemli olan öteki yararlarının yanı sıra), bu tıkanmayı ve dağınıklığı ortadan kaldırarak işçinin zamanını doğrudan üretim faaliyetine vakfetmesine olanak yaratıyorsa, bu emek üretkenliğinde bir artış oluyor demektir. İkincisi, eski sistemde kalite denetimi işi üretim sürecinin sonunda ve ayrı kalite denetim elemanlarınca yapıldığında, ortaya çok daha yüksek oranda defolu/hatalı mal ya da parça çıkıyordu. Bu defoların her birinin düzeltilebileceğini varsaysak bile (bu takdirde değişmez sermaye, örneğin hammadde israfı olmayacaktır), defolu mal ve parçaların üretimine harcanmış olan emek, defoların düzeltilmesi için bir ikinci defa harcanıyor demektir; bu da ciddi bir israf kaynağı olarak görülmelidir. JİT sistemi ve kalite denetiminin de üretim işçisine yüklenmesini öngören görev akışkanlığı yöntemi, sıfır hata amacına yaklaştığı ölçüde (elbette bu bir hedeftir ve yüzde yüz sıfır hata oranına hiçbir zamana ulaşılamaz), üretici emeğin israfı azalır ve emek üretkenliği artar. Dikkat edilirse, her iki örnekte de işçinin daha hızlı çalıştığına, yani emek yoğunluğunun arttığına dair hiçbir varsayım yoktur. İşçi aynı çalışma temposunda ve süresinde daha fazla (kullanılabilir) mal üretebilmektedir. Bu ise arı anlamda emek üretkenliğinin artmış olduğunu ortaya koyar. Emek üretkenliğinin artışı, toplumsal düzeye yayıldığı ölçüde³⁷, değişken sermayenin değerini düşürür ve artı-değer miktarını ve oranını artırır.

Nihayet, yalın üretimin artı-değer üretimi bakımından en önemli yöntemine geliyoruz: emek yoğunluğunun arttırılması. Öteki yöntemler, katkıları ne kadar önemli olursa olsun, hep ikincildir. **Yalın üretim, sermayenin artı-değer açlığını, işçinin çalışma temposunu hep daha yoğun kılarak, insani yoğunluk düzeylerini zorlayarak karşılamaya çalışan bir yöntemdir.** Bu üretim sisteminin temelinde, sermaye açısından her biri birer kayıp olan işçinin boş anlarını, yani **ünlülü ölü zamanı** ortadan kaldırma amacı yatar. **Stres ya da basınç yoluyla hattın dengelenmesi** işyerinin hiçbir noktasında boşa geçen bir anın kalmaması için icat edilmiştir. Ve bu dinamik, kendini hep daha üst düzeyde tekrarlayan bir süreçtir. **Kaizen** ya da sürekli iyileştirme kavramının ardında, sermayenin işçinin

37 Aslında ikinci bir koşul daha vardır: üretkenlik artışının ücret mallarında ortaya çıkması. Ama bu konu bizi gereksiz düzeyde teknik bir tartışmaya taşıyacağı için metinde sözünü etmiyoruz.

emeğinin en ufak bir kıvrıntısını elinden kaçırmamak için bitmek tükenmek bilmeyen hırsı yatar. **Görev akışkanlığı**, yani her bir işçinin birden fazla makinaya bakmanın yanı sıra bakım ve kaliteden de sorumlu olması uygulamasının ardında, bu boş anları sermaye açısından yutabilmek ve değerlendirmek arzusu vardır. **Tamponsuz üretimin** esas amacı budur: verilmiş bir üretim kotasını mümkün olduğu kadar, sınırları en sonuna kadar zorlayan biçimde az sayıda işçiyle gerçekleştirmek.

Öyleyse, yalın üretim dünya kapitalizminin içinden geçmekte olduğu bu genel ekonomik kriz aşamasında, sermayenin artı-değer üretimini ve oranını arttırma ihtiyacını ve amacını karşılayan bir iş yönetimi ve emek sürecinin kontrolü yöntemi olarak burjuvazi açısından başarılı bir girişimdir.

5. Sermayenin esneklik taarruzu

Son yıllarda dünyada ve Türkiye’de belki de en revaçta ekonomik terim “esneklik”. Bu deyimle rekabet edebilecek belki sadece “küreselleşme” ve “kalite” var popülerlik bakımından. Ekonomik hayatta süregiden değişimi tasvir için çeşitli bağlamlarda kullanılan esneklik terimine, büyük bir çoğunluk tarafından da olumluluk atfediliyor. Burjuvazinin uluslararası çaptaki büyük taarruzunu ele alırken esneklik konusunu da bütün temel yönleriyle incelememiz gerekiyor. Aşağıda göreceğimiz gibi esneklik, yalın üretimle yakından ilgili olmakla birlikte, onun dışında başka alanlarda da geçerliliği olan bir kavram.

Esnekliği sistematik biçimde ele alabilmenin en uygun yöntemi, sermayenin hedeflediği esnekliklerin sınıflandırılmasında, üretim süreci ve dolaşım süreci arasında bir ayırım yapmak gibi görünüyor. Başka bir şekilde söylersek, sermayenin yalın üretimi örgütlerken ihtiyaç duyduğu ve yerleştirmeye çalıştığı esneklik biçimleriyle emekgücünün alım-satımında, yani işgücü piyasasında ulaşmaya çalıştığı esneklikleri birbirinden ayırarak incelemek gerekiyor. Bunun en önemli yararı, işçi sınıfının mücadelesi açısından, üretime ilişkin esnekliklerin sınırlanabilmesi ve püskürtülebilmesi için daha ziyade işyeri düzeyinde verilecek mücadelelerin, emekgücünün alım-satımı konusundaki esneklikler açısından ise daha ziyade toplumsal düzeyde verilecek mücadelelerin etkili olmasından kaynaklanıyor.

Yalın üretim çerçevesinde sermayenin emek kontrolü ve emek sürecinin düzenlenmesi açısından ihtiyaç duyduğu esneklikleri, yukarıda konuyu incelerken görmüştük. Buradaki amacımız, bunları kısaca sistematik bir hale getirerek açıklığa kavuşturmak. Bir düzeyde yalın üretimin esneklikleri dört temel kategori altında toplanabilir: (1) **İşlevsel esneklik**: Emek fazlası bulunan iş istasyonlarından ya da proseslerden bu fazlayı alarak fabrikada ya da iş istasyonunun içinde emeğin yeniden dağıtılabilmesinin gerekli kıldığı bu esnekliğin iki önkoşulu yukarıda ele alınmıştır: görev akışkanlığı ve ikame edilebilirlik. (2) **Zaman esnekliği**: Yalın

üretimde çalışma süresi ile boş zaman arasındaki sınırın bulanıklaştığını, ilkinin ikincisinin alanına çeşitli biçimlerde tecavüz ettiğini yukarıda görmüştük. Bu esnekliği yaratan en önemli faktörler elbette tamponsuz üretim ve TKY'dir. Ayrıca, İnsan kaynakları yönetimi yöntemlerinin de buna katkısı olduğu söylenebilir. (3) **Tedarik esnekliği:** Tekelci sermaye, tedarikçileri karşısında büyük bir manevra alanına sahiptir. İsterse çok sayıda tedarikçi arasında tercih şansına sahiptir. Her parçayı en ucuz ürettirebileceği üretici birime (birçok durumda da ücret düzeyinin çok düşük olduğu uzak ülkelerdeki üreticilere) yaptırma şansına sahiptir. Bu bazı sektörlerde **tedarik zinciri yönetimi** ("supply chain management") olarak anılan, ana şirketle dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış sayısız küçük şirket arasındaki bağları esnek biçimde koordine etme anlamında yeni bir faaliyet dalında uzmanlaşan şirketlerin kurulmasına bile yol açmıştır.³⁸ Tekelci şirket tek bir tedarikçi ile çalışıyor olsa bile, muazzam bir pazarlık gücüne sahip olduğundan esneklik ilkesine hanel gelmez. Çünkü alternatif bir tedarikçinin bulunması her an mümkündür. Yani teke tek ilişki tekel açısından esneklik, tedarikçi açısından ise büyük bir katılık taşır.

Dolaşım alanında, yani emekgücünün alım-satımında (işgücü piyasasında) esneklik biçimlerini ise şöyle sınıflandırabiliriz: (1) **Esnek istihdam:** Toplumsal mücadelelerin sonucunda farklı ülkelerde farklı derecelerde olmak üzere standart istihdam biçimleri (kadrolu çalışma, yasal iş haftasına tâbi olma vb.) 1970'li yıllara kadar bir gelişme içinde büyük ölçüde yerleşmişti. Elbette bu mutlak bir yasa değil, bir eğilimdi. Ama son dönemin esneklik taaruzu içinde standart-dışı çalışma biçimleri ve iş sözleşmeleri (geçici işçi, part-time, süreli sözleşme vb.) büyük bir sıçrama göstermiştir. İngilizce'de *contingent work* ("koşula bağlı çalışma" olarak çevrilebilir), Fransızca'da ise *travail précaire* ("güvencesiz çalışma" olarak çevrilebilir) olarak anılan bu çalışma biçimleri bütün ülkelerde hızla yayılmaktadır. 1980'li yılların sonuna gelindiğinde, ABD'de bu tür ilişkiler çerçevesinde çalışan işçilerin sayısı 30 ila 37 milyon düzeyine ulaşmıştı. Yani toplam işgücünün en az dördte biri böyle çalışıyordu!³⁹ (2) **Sayısal esneklik:** Talepteki değişiklikler karşısında işçi sayısını azaltmanın koşullarını sağlayan, temelde işçi kolektifinin bölünmesiyle iş güvencesine sahip olmayan bir çeper katmanın (geçici, süreli sözleşmeli vb.) ortaya çıkmasıdır. Buna yalın üretimin yoğun bir şekilde uygulandığı ülkelerde çekirdek işçilerin de yasal bir iş güvencesinin hemen hemen mevcut olmadığı gerçeğini eklemek gerekir. Bu bakımdan ABD, iş güvencesinin en düşük olduğu ülke konumundadır. Japonya'da ise her ne kadar *nengko* sistemi dolayısıyla çekirdek işçinin önemli ölçüde iş güvencesi mevcut olsa da yasalar işverene istedikleri an iş sözleşmesine son verne yetkisini tanımaktadır.⁴⁰ (3)

38 Bkz. *The Economist*, a.g.k., s. 20.

39 B. Harrison, a.g.y., s. 201.

40 Susan Houseman, kitap eleştirisi, *Industrial and Labor Relations Review*, cilt 47, Ocak 1994, s. 347.

İş sözleşmesinde esneklik: Geçmişte bir fabrika ya da işyerinde çalışan işçilerin tamamı aynı ekonomik kuruluşun işçileri olarak tek bir işçi kolektifi olarak çalışırken, günümüzde işin parçalara ayrılması ve yan hizmetlerden başlayarak birçok parçanın taşeron patronlara (bunlar birçok durumda işletmenin, patronla iyi ilişkiler içinde olan eski işçileridir) devredilmesi, işçi kolektifinin bölünmesine yol açmaktadır. Böylece, sermaye işçilerle hangi koşullar altında (doğrudan ya da taşeronla dolayımlanmış) ilişkiye gireceğine esnek biçimde kendisi karar verebilmektedir.⁴¹ (4) **Ücret esnekliği:** Yalın üretim, işçi sınıfını bölmek için aynı zamanda işçi kolektifinin içinde ücret ve yan ödemeler bakımından da ciddi farklılaşmalar yaratmaya çalışır. Bu, dönemden döneme her bir işçinin ücretinin o dönemdeki çalışkanlığına, şirkete bağlılığına, uysallığına vb. faktörlere bağlı olarak yeniden değerlendirilmesini gerekli kılar. Bu amaçla primlerin toplam ücret paketi içinde büyük bir yer tutması çok faydalıdır. Japon sisteminde toplam ücret paketi içinde primlerin oranı % 40'a kadar yükselmektedir. Araştırmaların emperyalist ülkeler arasında ücret esnekliğinin en yüksek olduğu sonucunu vermesine bu durumda şaşmamak gerekiyor.⁴² (5) **Sosyal hizmetler/haklar esnekliği:** Kapitalizmin tarihsel gelişmesi içinde, sınıf mücadeleleri ve burjuvazinin 1917 Ekim devriminden sonra kapitalizmin ilga edildiği ülkelere karşı sistemi savunma içgüdüğü, bir dizi ihtiyacın sosyal hizmet biçimi altında devlet tarafından parasız olarak sunulmasıyla sonuçlanmıştı. ("Sosyal devlet" olarak bilinen olgu.) Oysa son dönemde burjuvazi, özellikle ABD sistemini izleyerek, sosyal güvenliği ve hizmetleri adım adım bir kamu hizmeti olmaktan çıkarmaktadır. Bunun ters yüzü bu hizmetlerin işletmelerce ücret paketinin bir unsuru olarak sunulmasıdır. Burada işçi sınıfını işletmeden işletmeye bölen ve her bir işçi kolektifinin kendi işletmesine bağlılığını zorlayan bir sistemle karşı karşıyayız. Bu alanda esnekliğin en ileri biçimi, ABD'de "kafeterya" sistemi denen sistemdir: Burada işletme düzeyinde bile işçi kolektifinin ortak haklar elde etmesi yerine her bir bireye "ihtiyacına göre" sosyal haklar tanınmaktadır. Bütün bu uygulamaların işçi sınıfını atomize etmeye yönelik olduğu çok açıktır. (6) **Zaman esnekliği:** Çalışma zamanı ve bunun boş zamanla ilişkisi son dönemde burjuvazinin her ülkede en çok üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu başlık altında, yukarıda sözü edilen standart-dışı iş sözleşmelerinin dışında, gece ve hafta sonu çalışmanın (özellikle hizmet sektöründe) yaygınlaşması, vardiya uygulamasının genişlemesi, kadınların çalıştırılabileceği zaman üzerindeki sınırların kaldırılması, işçiyi işe çağrılmaya hazır beklemeye zorlayan (*on call* ya da *stand-by* diye bilinen) uygulamalar ve çalışma süresinin yıllık temelde hesaplanması türünden konular ele alınmalıdır. Zamanın düzenlenmesi ve yeniden bölüştürülmesi konu-

41 Aynen eve iş verme ve tedarikçilik sistemleri gibi, taşeron sistemi de kapitalizmin şafağında yaygın olan ve bugün emperyalist aşamasının en ileri döneminde kapitalizmin yeniden "hortlatığı" bir sistemdir. Bkz. Marx, *Kapital*, cilt 1, s. 441 ve Braverman, a.g.y., s. 42-43.

42 Houseman, a.g.k., s.347.

sunda, burjuvazi yüz yıldan uzun bir süredir verilmekte olan uzun mücadelelerin kazanımlarına el atmıştır. Bu konuyu ayrıntılı olarak inceleyen üç araştırmacının belirttiği gibi, sermayenin amacı, emeği, musluğu açtıklarında suyun aktığı ya da düşmeye basıldığında elektriğin geldiği gibi, istendiği an “açılabilecek”, istenmediği an “kapatılabilecek” bir kaynağa dönüştürmektir!⁴³

Esneklik olumlu mu?

Burjuvazinin ideologlarının sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda esnekliği olumlu bir yöneliş olarak sunmak istemeleri gayet doğaldır. Aynı derecede doğal olmayan, sendika hareketinde ve solda yer alan insanların esnekliğe genel olarak olumlu bir içerik atfetmeleridir. Bu konuda da kelimenin kendisi bile bu dönemde hakim olan ideolojik ortama yardımcı olmaktadır. Sonuç olarak esnekliğin karşıtı katılıktır. Katılık gibi olumsuz yan anlamlarla yüklü bir şeyi kim savunabilir!

Kelimelerin hayatın başka alanlardaki anlamlarıyla oynayan bu bulanık ortamda önce biraz berraklık sağlamaya çalışalım. Esnekliğin olumlu bir şey olduğunu düşünenlere ilk sorumuz şu olsun: Kim için esneklik? Bu sorunun cevabı çarpıcıdır: esneklik diye savunulan biçimlerin çoğunda esneklik tek-yanlı bir ilişkidir: Esnekliğe sahip olan sadece kapitalisttir.

Bazı esneklik biçimlerine bakarak bunu kolayca anlayabiliriz. İlk ve en açık örnek elbetteki sayısal esnekliktir. Bunun işletmenin işgücünün büyüklüğünü talebe bağlı olarak düzenleyebilmesi anlamına geldiğinde fikir birliği var. Hemen bir noktaya işaret edelim: Tarihte hiçbir çalışma ilişkileri rejimi, talep canlanınca işletmelerin yeni işçi istihdam etmesine engel çıkarmamıştır. Böyle bir engel, her türlü toplumsal rasyonaliteye ters düşeceğinden komik olurdu. Yani burada esneklikten kastedilen, talep artarken işletmenin yeni işçi istihdam etmesi değil, talep düşerken kolayca işçi çıkarabilmesidir. Böylece bu esneklik biçiminin içeriğini dakik biçimde belirlemiş oluyoruz: İşçinin işten çıkarılması konusunda işletmenin elinin serbest bırakılmasıdır bu içerik. Şimdi soralım: Bu işçi için nasıl bir esnekliktir? Sağduyu (ya da solduyu!) dahi bize, bir işçinin apar topar işten çıkarılmasının (**işçinin gözünden bakıldığında**) olsa olsa katı yüreklilik olarak nitelenebileceğini gösteriyor! Demek ki, sayısal esnekliği olumlu bulmak, soruna kapitalistin gözünden bakmaktır. Yani sınıfsal bir bakış açısidir. Biz de başka bir sınıfın, işçi sınıfının bakış açısından bu esnekliğe olumsuz damgasını vuruyoruz.

Zaman esnekliğinden bir örnek alalım: çalışma sürelerinin yıllık temelde hesaplanması. Kapitalistin buna duyduğu ihtiyaç, talebin düşük olduğu dönemlerde

43 Karl Hinrichs/William Roche/Carmen Sirianni, “From Standardization to Flexibility: Changes in the Political Economy of Working Time”, yazarların derledikleri *Working Time in Transition. The Political Economy of Working Hours in Industrial Nations* başlıklı çalışmanın içinde (Temple University Press, Filadelfiya, 1991).

kısa çalışmaya geçme, yüksek olduğu dönemlerde ise işçileri yoğun biçimde çalıştırarak siparişleri yetiştirme amacından kaynaklanır. Şimdi soruna bir de işçi açısından bakalım. Önce kısa çalışma: Elbette her işçi hayatının belirli dönemlerinde kısa süreyle çalışmayı ister. Ama işçi burada ne zaman kısa çalışacağını kendi mi seçmektedir? Tabii ki hayır! Burada işçi açısından esneklik falan yoktur. Uzun çalışmaya gelince, işçi sağlığını dahi tehdit edebilecek kadar yoğun bir çalışma döneminde üstelik, çalışma süreleri haftalık temelde hesaplıysaydı alabileceği fazla mesai ücretlerini de alamayacaktır. Demek ki bu esneklik türü de kapitalist açısından esnekliktir. Buna olumluluk atfetmek de sınıfsal bir bakış açısidir. Buna karşılık işçi açısından esneklik yoktur, üstüne üstlük işçi açıkça bir kayba uğramaktadır.

Bu iki örnek yeterince yalın. Ama bazı esneklik türleri ilk bakışta biraz daha kafa karıştırıcı olabiliyor. Bir de böyle bir örnek vererek işin bu yanını kapatalım. Zaman esnekliğinin bazı türleri, hayatlarını kendi isteklerine göre düzenleyebilmek açısından işgücünün bir bölümüne çekici gelebilir. Burjuva ideologlarının ve onların korosuna sendika saflarından katılan bazıların esneklik lehine en sık ileri sürdükleri kanıtlar da bu türdendir. Part-time çalışma burada en çok kafa karıştıran şeydir. Part-time çalışma, eğer aileye giren başka gelir de varsa birçok insan için, düşük ücrete rağmen, çekici olabilir. Somut olarak söylersek, çocuğu olan ya da hasta bakan kadın çalışanlar için bu tür çalışma özellikle tercih edilir bir düzenleme gibi görünebilir. Ev işinde, çocuk büyütmede, yaşlıların bakımında cinsler arası eşitsiz ve adaletsiz işbölümü devam ettiği sürece birçok kadın part-time çalışmayı tercih edebilir. Bu acı gerçek, sermaye sözcüleri tarafından part-time gibi biçimlerin yüceltilmesi amacıyla sömürülüyor. Oysa part-time, esas olarak çalışanların, özellikle de çalışan kadınların ihtiyacından doğmamıştır ve hızla genişlemesinin nedeni de esas olarak onların ihtiyaçları değildir. Part-time sermayenin işçi sınıfını bölmek, örgütsüzleştirmek, atomize etmek için geliştirdiği, sayesinde ücretleri düşürdüğü, geçici ya da süreli sözleşmeye dayanan çalışma biçimleri gibi bir esneklik türüdür. Bunu anlamak kolaydır. Eğer part-time çalışanların büyük bölümü kendi ihtiyaçları dolayısıyla bunu tercih ediyorlarsa, en azından bu esneklik türü olumludur. Ama eğer çoğunluk başka tür iş bulamadığı için, zorunluluktan part-time çalışıyorsa, sermaye sözcülerinin yaklaşımı yanlıştır, burjuvazinin bir taktiğine olumlu bir kisve kazandırmaktan başka bir işe yaramaz. Bu tür çalışma biçimlerinin yaygın olduğu ABD'yi örnek alalım. Bu ülkede 1976'dan 1990'a kadar tam zaman çalışan işçilerin artış oranı % 2 iken, part-time çalışanların artış oranı % 7'dir. Dolayısıyla bu ülke iyi bir laboratuvarıdır. 1970-1990 arasındaki yirmi yıl boyunca gönüllü part-time işlerde çalışanlar % 50 artarken, istemeden part-time çalışanların oranı % 150 artmıştır!⁴⁴ ABD'nin ünlü

44 Polly Callaghan/Heidi Hartmann, *Contingent Work: A Chart Book on Part-Time and Temporary Employment*, Economic Policy Institute, Washington D.C., 1991, s. 4 ve 6. Aktaran: Harrison, a.g.y., s. 202-203.

üniversitelerinden Cornell’de yapılan akademik bir çalışma bu konuda şu sonuca ulaşmaktadır:

Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde artan ölçüde part-time işçi istihdamı yönünde bir eğilim görünmektedir. Bu eğilim, ticaret çevrimlerinin etkisinden arındırıldıktan **sonra** da mevcuttur. Üstelik, bu eğilim, gönüllü part-time istihdamın artışından değil, “istenmeyen” part-time istihdamda bir artıştan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ABD’de son dönemde part-time çalışmanın artışının açıklanması için çabalar, işgücü piyasasının talep yanı üzerinde yoğunlaşmalıdır.⁴⁵

“İşgücü piyasasının talep yanı” akademik dilin nezahati içinde şirketler demektir, sermaye demektir. Durum açıktır: part-time sermayenin bir tercihidir ve bu biçim çerçevesinde çalışan işçilerin çoğu istemeden part-time çalışmaktadır. Peki bu insanlar için söz konusu yöntem ne anlamda esnekliktir? İstemeden, yani başka türlü iş bulamadıkları için bu tür işlere girdiklerine göre burada esnekliğin zerresinden söz edilemez. Yani esneklik övgüsü bu durumda da sınıfsal bir bakış açısıdır: Burjuvazinin bakış açısı. Buna karşılık işçi için işin içinde hiç esneklik olmadığı gibi, ücret, yükselme olanakları, sağlık sigortası vb. birçok bakımdan çok, çok büyük kayıplar vardır. Tabii part-time işçiler kolay sendikalaşamadıkları için, sadece onların değil, bütün işçi kolektifinin kaybı vardır.⁴⁶

Böylece, esnekliğin esas olarak **sermaye için esneklik** olduğunu saptamış oluyoruz. Kelimenin sihri yavaş yavaş ortadan kalkıyor. İşe bir de madalyonun öteki yüzünden bakalım. Esnekliğin tersi nedir? Bu kelimenin olumlu yan anlamlarına karşılık son derece antipatik görünen “katılık” sözcüğünün burada yeri yoktur. Çünkü esnekliğin tersi, çoğu zaman, işçi sınıfının ve genel olarak emekçi kitlelerin, uzun tarihsel mücadeleler sonucunda kazanmış olduğu bazı mevzilerin billurlaşmasını ifade eden **standartlaşma** örneklerinden başka bir şey değildir. İş haftasının 40, hatta 35 saatle sınırlanması, fazla mesainin belirli kurallara bağlanması ve daha yüksek ücrete tâbi olması, çocuk emeğinin yasaklanması, kadınların çalışmasında kadınlar lehine bazı ayrıcalıklar, işten çıkarmanın bir takım koşullara bağlanması, bütün bunlar, işçi sınıfının tamamı için kazanımları ifade eden standart kurallardır. Çoğu, iş yasalarında belirli hükümlerle güvence altına alınmıştır. Dolayısıyla, buradaki “katılık” tarihsel mücadeleler sonucunda, sermayenin sömürü özgürlüğünü sınırlama bakımından kuralların getirilmesinden başka bir şey değildir. Bu ışıkta bakıldığında, esneklik önlemlerinin büyük

45 Ronald Ehrenberg vd., “Part-Time Employment in the United States”. Aktaran: Harrison, a.g.y., s. 203.

46 Bu yüzdendir ki tam zaman işçilerle part-time işçilerin birlikte sendikalaşmaları ve mücadele etmeleri esnekleşme taarruzu ve yalın üretim karşısında sınıf mücadelesi açısından büyük önem taşır. ABD’de UPS işçilerinin 1997 yazındaki grevi bu bakımdan çarpıcı bir örnektir. Bkz. “Merhaba proletarya”, *Sınıf Bilinci*, 19, Kış 1997, s. 11-13.

çoğunluğunun gerçek yüzü ortaya çıkmaktadır: özellikle emekgücünün alım-satımı alanında, esneklik uygulaması, yeni-liberalizmin **deregülasyon** ya da **kural-sızlaştırma** atağının iş ilişkilerine uygulanmış halinden başka bir şey değildir! Öyleyse, **esnekliğe karşı çıkmak da, “katılık” falan değil, kazanılmış hakları düzenleyen kuralları savunmaktır.**

Tek tek hakların savunulmasının yanı sıra, standardlaşma, sınıfın atomize olmasının engellenmesi ve bütününün çıkarlarının kolektif olarak savunulması açısından da gereklidir. Sadece çalışma zamanının standartlaşmasını örnek alalım ve sözü konunun uzmanlarına bırakalım:

...standart çalışma sürelerinin işçi sınıfının durumunu iyileştirme bakımından rolü gözden kaçırılmamalıdır. Güçlü biçimde kurumlaşmış standart çalışma süreleri, iş arayan işçiler arasında rekabeti azaltmakta ve sendikalara emek arzını sınırlama bakımından bir kaldıraç sağlamaktaydı. Normal çalışma saatleri standartları, işverenlerin ücretlerin artışına cevaben çalışma saatlerini arttırma olanağını ortadan kaldırmaktaydı. Normal iş haftası kavramı, aynı zamanda, standart bir ücret kuralının yerleşmesini de sağlıyordu. Nihayet, standartlaşmanın varlığı, işverenin zamanı ile işçinin zamanı arasında iyi tanımlanmış bir sınırın varlığını güvence altına alarak çalışmanın boş zamana taşmasını engelliyordu; hiç olmazsa bunun işçiler dolgun bir ücretle ödüllendirilmeksizin yapılmasını önliyordu.⁴⁷

Esneklik uygulamaları, aynı zamanda, işçi sınıfının sendikal örgütlenmesinin altını oyarak burjuvaziye sınıf mücadelesinde büyük bir avantaj sağlar. Ama bu başka bir yazının konusu olacak kadar kapsamlı bir konudur.

Sonuç

Bu yazıda yalın üretim ve esneklik konularında sergilenen tahlil üç noktayı açıklıkla ortaya koymuştur. Birincisi, burjuvazinin bu yeni iş yönetimi ve emek süreci kontrolü yöntemleri sermayenin genel doğasıyla bütünüyle tutarlıdır. Aslında bu yöntemler kapitalizmin üretim alanındaki genel eğilimlerinin en acımasız biçimde gerçekleşmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla, içinde bulunduğumuz dönemde işyerinde ve çalışma ilişkilerinde ortaya çıkan yeni eğilimleri kapitalizmin köklü biçimde değişmesi, hatta aşılması yönünde bir gelişmenin ifadesi olarak sunmak bütünüyle yanlıştır. Daha dar bir anlamda, bugün son derece yaygın biçimde savunulan “post-Fordizm” kavramı bütünüyle anlamsızdır. Bugünün iş yönetimi ve emek süreci kontrolü tekniklerinin bütünü Fordizmin, daha doğrusu Taylorizmin geride bırakılması anlamına gelmek bir yana, mantıksal sonucuna taşınmasıdır.

47 K. Hinrichs vd., a.g.m., s. 24.

Devrimci Marksizm

İkincisi, buradaki analiz, yalın üretim ve esnekliğin bütün boyutlarının tepeden tırnağa burjuvazi ve proletarya arasındaki sınıf mücadelelerinin izini taşıdığı- nı, özünün sınıf mücadelesi olduğunu açıklıkla ortaya koymuştur. Bu yöntemler uluslararası burjuvazinin neo-liberal ve küreselci politikalarının üretim ve işgücü piyasası alanlarındaki tamamlayıcı unsurlarıdır. Yani sermayenin çeyrek yüzyıl önce başlatmış olan büyük taarruzun bir ürünüdür. Dolayısıyla, ne adla anılırsa anılsın, ister post-Fordizm densin, ister esnek uzmanlaşma, bu yöntemlerin sınıflar arası çatışmaların yerine uyum getirmekte olduğu, işçi hareketinin esnekliği kucaklaması gerektiği yolundaki görüşlerin bir nebze bile değeri yoktur.

Üçüncüsü, yalın üretim ve esneklik uygulamaları, önümüzdeki dönemde uluslararası planda sınıf mücadelelerinin içinde gelişeceği çerçevenin önemli bir belirleyeni olacaktır. Dolayısıyla, bu yöntemleri ve uygulamaları bütün işçi hareketinin yakından ve ayrıntılı biçimde incelemesi ve tanıması gerekiyor.

Bugün işçi sınıfının öncüsünde ve solda var olan karamsarlık belirli mevzilerin yitirilmiş olması karşısında aşırı bir tepki verilmesi anlamına geliyor. Gelecekte umut kesmek için hiçbir neden yoktur. Evet, son dönemde ortaya çıkan gelişmeler, sermayenin dünya çapında inisiyatifi ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Evet, sendikaların en azından bazı ülkelerde güçten düşmesi, işçi sınıfının mücadelesini zayıflatmaktadır. Evet, işçi sınıfının her düzeyde bölünmesi, kısa dönemli çıkarları birbirinden farklı katmanlara ayrışması, bir bakıma adım adım atomize oluyor olması bugün mücadeleleri frenlemekte, geleceğin mücadelelerinin de işçi sınıfı için daha zorlu koşullarda geçeceğini göstermektedir. İşçi sınıfı öncüleri ve sosyalistler son dönem gelişmelerinden kaygılanmakta haksız değildir elbette.

Ama koşullar hiçbir zaman kolay olmadı. Dün işçi sınıfının güçlü sendikaları vardı, ama bu sendikalar aynı zamanda asalak bir bürokrasinin elinde işçi sınıfını düzenin zincirlerine bağlayan aktarma kayışı gibi işliyorlardı. İşçi sınıfı dün de başka tür bölünmeler, örneğin emperyalist ülkelerin işçileri ile ötekiler arasında maddi koşulların farklılığından doğan büyük bir bölünme yaşıyordu. Oysa bugün “küreselleşme” politikaları emperyalist ülkelerin işçilerini bile tehdit ediyor, bütün dünyanın işçilerini, değişik derecelerden olsa da aynı türden güvencesizlikle karşı karşıya bırakıyor. Her dönemin kendine göre zorlukları ve olanakları vardır.

Unutmamak gerekir ki Marksistler işçi sınıfının tedrici biçimde elde edeceği mevzilerle sürekli olarak daha güçlü hale geleceği ve bir gün iktidara neredeyse doğal bir biçimde yükseleceği bir tarih şemasını hiçbir zaman benimsememişlerdir. Bu Bernstein’ların, yaşlı Kautksky’lerin, her türden reformistin yalınkat ve gerçekdışı düşüdür. Hayır, Marksizm için sınıf mücadelesi ve devrim sürekli olarak ileri atılır, sonra kısmi yenilgilerle yeniden geri düşer, sonra toparlanır ve düşmana yeniden darbeler vurarak ilerler. Ta ki bir gün, kapitalizm insanlığın ilerlemesine artık hizmet etmediğini kitlelerin göreceği kadar açıklıkla ortaya

koyduğunda, devrim geri dönülmez bir ölçekte zafere ulaşana kadar.

Bugün yaşananlar bir bakıma geçmişte başka bağlamlarda başka koşullar altında yaşanmıştı. Eve iş verme de, fason üretim de, örgütsüz küçük işyerleri de kapitalizmin tarihinde tekrar tekrar yaygın olarak görülmüş durumlardı. Geçmişte en zor koşullarda bile işçiler örgütlenerek mücadeleye girdiler, mücadelelerinin kazanımlarını güçlü sendikalarla ve partilerle güvence altına almaya yöneldiler. Bugün geçici bir geri düşüş yaşanıyor. Ama sınıf mücadelesinin tarihi tam da böyle ilerler. Marx ve Engels, daha 1848'de, *Komünist Manifesto*'da bizi uyar-mışlardı:

Sanayinin gelişmesiyle, proletarya, yalnız sayıca artmakla kalmaz, daha büyük yığınlar halinde yoğunlaşır, gücü büyür ve bu gücü daha çok hisseder... Bunun üzerine, işçiler, burjuvalara karşı birlikler (sendikalar) oluşturmaya başlarlar (...) zaman zaman çıkan isyanlar için önceden hazırlık yapmak üzere kalıcı der-nekler kurarlar. Zaman zaman işçiler galip gelirler, ama ancak bir süre için (...) Proleterlerin bir sınıf olarak (...) örgütlenmeleri, gene işçilerin kendi aralarında-ki rekabet yüzünden sürekli bozulur.⁴⁸

İşte içinden geçmekte olduğumuz dönemin sırrı bu son cümlede yatıyor. Bugün işçi sınıfı içinde rekabet öndedir. Mücadele, birliği yeniden canlandırmak içindir. Her zaman öyle olmuştur, yarın da öyle olacaktır. Yukarıdaki alıntının de-vamındaki cümle şöyledir: “Ama daha güçlü, daha sağlam, daha kuvvetli olarak durmadan yeniden doğar.”⁴⁹

21. yüzyıl başı koşullarında bu mücadelenin önündeki güçlükler ve olanaklar bir başka yazının konusunu oluşturacak kadar kapsamlı ve karmaşık bir konudur. Ama esas olan yeryüzünde günbegün verilen sınıf mücadelelerinin yarattığı biri-kimin bir gün mutlaka bir ileri atılım yaratacağı gerçeğidir.

---

48 Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 1993, s. 118-119.

49 Aynı yerde.

Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin eleştirisi

David Camfield

Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk*'u (2000) küresel adalet hareketinin bir ürünü olmamasına ve birçok aktivistince de okunmamasına rağmen, en azından Kuzey Amerika'da, hareketle ilintili en şöhretli teorik çalışma oldu. *İmparatorluk*'un devamı olan *Çokluk* (2004) da önceli gibi, birçok temayı içeren, sosyal ve beşeri bilimlerde geniş bir yelpazeye atıfta bulunan geniş kapsamlı ve iddialı bir eserdir. *İmparatorluk*'ta önemli bir yeri olan, *Çokluk*'ta daha da merkezi nitelik kazanan bir tema da maddi olmayan emek'tir. Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, düşüncelerinin felsefi ve siyasal öğelerine günümüz dünyasında sosyo-ekonomik bir temel oluşturmakta kilit bir rol üstlenmektedir. Bu da bazı okuyucuların zihninde güvenilirliklerini artırmakta, zira bugün çoğu felsefi ve teorik yazın böyle bir temelden yoksun halde.

Hardt ve Negri'nin eserleri azımsanmayacak derecede ilgi görmüş olmakla birlikte, düşüncelerinin sosyo-ekonomik boyutu pek ciddi ilgi çekmedi.¹ Bu maddi olmayan emek teorileri için daha da geçerlidir. Bu yazının hedefi bu ek-

---

¹ Bunun yakın tarihli istisnaları *İmparatorluk* için Thompson 2005, maddi olmayan emek konusunda ise Wright 2005'tir.

sikliği gidermektir.² Teorinin açıklanmasıyla başlayıp, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramını ve farazi hegemonyasını mercek altına yatıracak. Daha sonra teorinin ilişkilendirildiği, ileri kapitalist toplumlardaki ücretli işin tarifini ve maddi olmayan emeğin belirmesinin sonucu olduğu iddia edilen üç noktayı ele alacak. Hardt ve Negri'nin düşüncesinin bu boyutunun son derece hatalı olduğu ve maddi olmayan emeğin teorilerinde ona biçmek istedikleri rolü oynayamayacağı sonucuna varıyorum. Bu ünlü solcu düşünür ikilisinin teorik saraylarının çürük bir sosyo-ekonomik temele dayandığını göstermenin yanısıra, bu eleştiri günümüzün birçok yazarıyla birlikte Hardt ve Negri'nin de kullandığından farklı bir teori geliştirme yöntemi ihtiyacını hatırlatıyor bize.

Maddi Olmayan Emek ve Çokluk

Maddi olmayan emek kavramının kökleri özellikle *Futur Antérieur* dergisi (1990-1998) çevresinde konumlanan ve *postoperaismo* olarak da adlandırılan otonomcu Marksizm akımında yatar. Bu gruplaşma Negri, Paolo Virno ve *autonomia*'dan arta kalan diğer İtalyanlarla birlikte Jean-Marie Vincent (Trotskist gelenekten bir Fransız Marksisti) ve Amerikalı akademisyen Hardt'ı da kapsıyor.³ *İmparatorluk*'un okuyucuları yönlendirdiği⁴ maddi olmayan emek üzerine metninde Maurizio Lazzarato kavramı "metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek"⁵ olarak tanımlar. Burada maddi olmayan emek 1970'lerin başında aydın olma konumunun kiteselleşmesiyle ortaya çıkan "büyük dönüşüm"e bağlanmaktadır. "Post-Taylorist üretim" çağının "enformasyonun manipülasyonu"na dayalı post-endüstriyel ekonomisinde maddi olmayan emek "bağımsız olan ve hem kendi işini hem de ticari girişimlerle ilişkilerini kendisi düzenleyebilen bir toplumsal emek"le temellendirilmektedir.⁶ Bu emek biçimi "kapitalizmin yeni bir tarihsel aşamasının basit bir işlevi" olmakla kalmaz, radikal bir değişimin par-

2 Maddi olmayan emek kavramı aslen Hardt ve Negri'ye ait olmamakla ve de bir biçimde onu kullanan teorisyenler arasında ciddi farklılıklar bulunmakla birlikte, son dönem çalışmalarının uluslararası çapta ve birçok dilde yaygınlığı, bunları bu nosyonun yayılımı için en önemli kanal haline getirdi; dolayısıyla bu makale de onların son yayımlarında geçtiği haliyle maddi olmayan emek'e yönelecek.

3 *Futur Antérieur*'daki konular <http://multitudes.samizdat.net/rubrique.php3?id_rubrique=117> adresinden izlenebilir. *Futur Antérieur*'ün bazı fikirlerinin faydalı bir tartışması Dyer-Witthford 1999, ss. 221-33'te mevcuttur. *Futur Antérieur* ile Hardt and Negri'nin son dönem çalışmalarının mirasçısı olduğu (ama tek kaynakları değil) *operaismo* and *autonomia* akımları için, bkz. Wright 2002. *Postoperaismo*'nun genel hatları için bkz. Wright 2006. Bowring 2004 *İmparatorluk*'a içinden çıktığı gelenek çerçevesinde eğilmektedir.

4 Hardt ve Negri, 2001 s. 303 not 17.

5 Lazzarato 2005, s. 227. Lazzarato 2005 iki *Futur Antérieur* makalesinden, Lazzarato and Negri 1991 ve Lazzarato 1992'den materyaller içerir ama hiçbirinin adını anmaz.

6 Lazzarato 2005, s. 236, 238, 234

çasıdır da: “Kapitalist ve işçi arasındaki sözleşme ilişkisinin temel biçimini, artık ücretli emek ve (örgütlenme altında) doğrudan boyunduruk oluşturmamaktadır. Çok değişik şekillerde serbest çalışmaya dayalı bir iş, sürekli değişim içindeki bir piyasaya ve zaman ile mekân açısından değişebilir ağlar içine eklenen bir girişimci olan bir tür ‘entelektüel işçi’ hakim biçim olarak ortaya çıkmıştır”⁷ Lazzarato’nun bu fikirleri *Çokluk*’taki maddi olmayan emek kavramıyla özdeş olmamakla birlikte, ileride göreceğimiz gibi ikisi arasında süreklilik arz eden unsurlar şüphesiz mevcuttur. Hardt ve Negri’nin teorisini sunarken esas olarak *Çokluk*’a başvuracağım, *İmparatorluk*’a ise sadece yeni eserin ondan ayrıldığı veya onun *Çokluk*’u netleştirdiği noktalarda.

Çokluk’ta maddi olmayan emek “bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler veya duygusal ifade gibi maddi olmayan ürünler üreten” emek⁸ olarak tanımlanır. Hardt ve Negri iki cins maddi olmayan emek olduğunu belirtiyorlar, gerçi maddi olmayan emekle tanımlanan işlerin çoğu ikisini de içeriyor. Birisi “asıl olarak entelektüel ya da dilsel diyebileceğimiz, problem çözme, sembolik ve analitik görevler ve dilsel ifadeler gibi emek türlerini ifade eder”. Diğeri duygulanımsaldır, beden ve zihni içererek, “rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emektir”⁹ Ciddi bir duygulanımsal boyuta sahip işler, diyorlar, büyük oranda -fabrika işçilerinden farklı olarak doğru şekilde yabancılaşmış diye nitelenen- düşük ücretli, düşük statülü kadın işçilerce yapılır¹⁰ Bu ikili maddi olmayan emek tanımlaması, üç maddi olmayan emek şekli sayan (*Çokluk*’ta geçen ikisi ve de “enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgili olanı”) *İmparatorluk*’tan ilan edilmemiş bir sapmadır. Burada “imalat biz hizmet sayılır; dayanıklı malların üretimindeki maddi emek maddi olmayan emekle karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar... Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu üç tür emektir”¹¹ Yazarlar maddi olmayan emeğin maddi bir şey olduğunu açıkça belirtiyorlar; maddi olmayan şey, bu emeğin ürünleridir. Terimin muğlaklığını kabul ederek, üzerinde durdukları gerçekliği adlandırmak için “biyopolitik emek”i alternatif olarak öne sürüyorlar, ancak bununla birlikte biyopolitika kavramının da maddi olmayan emek terimini “daha çabuk anlaşılır ve ekonomik dönüşümün genel eğilimini daha iyi ifade eder”¹² kılacak başka karışıklıkları beraberinde getirdiğini görüyorlar. Ne var ki, Hardt ve Negri biyopolitik emeği “sadece maddi mallar üretmekle kalmayıp ilişkileri

7 Lazzarato 2005, s. 236-7

8 Hardt ve Negri, 2004 s.122 ayrıca bkz. Hardt ve Negri, 2001 s.303

9 Hardt ve Negri, 2004 s.122

10 Hardt ve Negri 2004, s.111 “yabancılaşma fabrika işçilerinin sömürülmesini anlama açısından baştan beri zayıf bir kavram olmuştur” derler.

11 Hardt ve Negri 2001, s. 305-06

12 Hardt ve Negri 2004, s. 123

ve de toplumsal yaşamın kendisini de üreten emek”¹³ olarak tanımladıklarında bir kavram sürçmesi oluşur. Bu tanımlama, kavramı maddi olduğu kadar maddi olmayan ürünleri de üreten emeği içerecek şekilde genişletir.¹⁴ Hardt ve Negri hem ördek temizleyen hem de duygulanımsal ve entelektüel ürünler üreten sağlık işçileri örneğini vererek maddi ve maddi olmayan emek biçimlerinin “neredeysse her zaman”¹⁵ iç içe geçtiğini belirtirken, maddi olmayan emeği, maddi ve maddi olmayan üretkenliğe sahip “nihayetinde bizzat sosyal hayatı” yaratan biyopolitik emek olarak tanımlamaları aslında maddi ve maddi olmayan emek arasındaki ayrımı silikleştirmekte. Bu herşeyi kapsayıcı nosyon maddi olmayan emeği maddi olmayan ürünler üreten emek olarak tanımlamalarıyla çelişir.

Hardt ve Negri dünyadaki işçilerin çoğunun maddi olmayan emek sarf ettiğini iddia etmiyor. Dünya çapında, tarım emeği hâlâ en geniş kategori ve sanayi işçileri dedikleri şeyin sayısı da mutlak olarak azalmadı. Maddi olmayan emeğin işyerindeki hiyerarşiyi veya işgücü piyasasında kutuplaşmayı azalttığı ya da herkesin iş deneyimini geliştirdiği söylenemez.¹⁶ Onların iddiası her dönemde diğerlerini kendi ana özelliklerini benimsemeye sevk eden “bir emekçi tipi”¹⁷ olduğu ve çağdaş “ekonomik postmodernleşme”¹⁸ veya “enformatikleşme”¹⁹ çağında maddi olmayan emeğin “nitel açıdan hegemonik olduğu ve diğer emek biçimlerine ve bizzat topluma bir eğilim dayattığı.” Bu diğerleri artık “enformasyonelleşmeli, akla dayanmalı, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmalı”²⁰. Hâlâ toplam üretimin küçük bir kısmını sınırlı bir coğrafyada gerçekleştirdiği halde 1800’lerin ortalarında hegemonik hale gelen, işe ve topluma damgasını vurmaya başlayan sanayi emeğinin hakimiyeti yerini maddi olmayan emeğine bırakmakta.²¹

Bu argümanı desteklemek için, “yemek servisi yapanlar, satış elemanları, bilgisayar mühendisleri, öğretmenler ve sağlık çalışanları” gibi örneklere başvuru-

13 Hardt ve Negri 2004, s. 123 (vurguyu biz ekledik).

14 Bu daha geniş tanımlama başka bir yerde de mevcuttur. (2004, s.110).

15 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

16 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

17 Hardt ve Negri 2004, s. 121 (kitabın çevirisinde “bir emek figürü” denmektedir. Biz böyle çevirmeyi tercih ettik.)

18 Hardt ve Negri 2004, s. 128

19 Hardt ve Negri 2001, s. 294 *İmparatorluk* ortaçağdan bu yana ekonomik tarihin üç paradigmadan geçtiği yolundaki geleneksel görüşü tekrarlar: tarım ve hammadde çıkarımı (birinci sektör), sanayi (ikinci sektör) ve hizmet (üçüncü sektör). Modernleşme birinciden ikinciye, postmodernleşme veya enformatikleşme ikinciden üçüncüye geçiştir. (ss. 293-294) Hem *İmparatorluk* hem de *Çokluk* her biri ürünlerinin niteliği ile tanımlanan tarım emeği, sanayi emeği ve maddi emek olmayan etrafında şekillenen bir iktisadi tarihsel sosyoloji modeline göre örgütlenmiştir. Bu model 18. yy’daki liberal materyalist avcı, kırdı yerleşik, tarımla uğraşan ve ticaretle uğraşan toplumlar şemasına (Comminel 1987, ss. 64-74) farklı üretim ilişkilerine dayalı Marksist üretim tarzı teorisine (örn. Banaji, 1977) olduğundan daha yakındır.

20 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

21 Hardt ve Negri 2004, s. 123.

arak, maddi olmayan emeğin “hakim ülkelerde” “hızla büyüyen mesleklerin”²² merkezinde yer aldığını yazıyorlar. Maddi olmayan emeğin hegemonyası diğer emek türlerinin onun özelliklerini benimsemesinden de bellidir: Bilgisayarın yaygınlaşmasının yanısıra, giderek daha fazla iş “iletişim mekanizmaları, enformasyon, bilgiler ve duygulanım”²³ tarafından değişime uğratılmaktadır. Maddi olmayan emeğin artan önemi “maddi olmayan mülkiyet biçimleri” büyümesini desteklerken, ayırt edici biçimi olan dağınık network de artık “beyinsel fonksiyonlardan terörist örgütlere kadar herşeyi anlamak için bir yöntem.”²⁴ Post-fordist üretimde, sanayi emeğinin örgütlenmesinin temeli olan montaj hattının düz bir çizgiye benzeyen biçimi, yerini dağınık network biçimine terk ediyor.²⁵ En sonunda maddi olmayan emeğin eğilimi “üretimin biyopolitik hale gelişiyle” ortaya seriliyor.²⁶

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının çok önemli sonuçları vardır. Birisi, zamanın iş ve iş dışı veya boş zaman diye ayrılmasının sona ermesidir. Bu bölünme fabrika çağında çok netti ama maddi olmayan emeğin hegemonyası altında “bir fikir ya da imaj insanın aklına sadece ofiste değil duşta ya da rüyada da gelebilir.”²⁷ Bu değişimi kavrayabilmek için, Hardt ve Negri bize, iş/boş zaman ayrımının geleneksel olarak tam zamanlı ücretsiz ev işlerinde çalışan kadınları ve tarım işçilerinin icabında tüm gün çalıştığını hatırlamamızı öğütüyorlar. Ayrıca bedava yiyecek ve egzersiz imkânı sunarak, çalışanlarını mümkün olduğunca çok ofiste tutmaya çalışan Microsoft gibi şirketleri ve düşük ücretli güvencesiz işlerde istihdam edilen işçilerin birden fazla işte çalışma durumunu örnek gösteriyorlar.²⁸ Vardıkları sonuç şu: “emek piyasasının her iki kutbunda da yeni paradigma iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın altını oyuyor.”²⁹

Maddi olmayan emeğin hegemonyası birbirleriyle ilgisiz insan grupları arasında yüksek derecede ortaklaşma yaratma etkisine sahiptir. *Çokluk*'ta Hardt ve Negri post-fordizmin ya da ekonomik postmodernleşmenin dünyadaki emek süreçlerini homojenleştirmede, özdeş hale getirmede vurgular. Daha ziyade, çeşitli organizasyon biçimleri ve çalışma deneyimleri “farklı bir soyutlama düzeyinde emek biçimlerinin, genel üretim ve mübadele ilişkilerinin ‘ortaklaş-

22 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

23 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

24 Hardt ve Negri 2004, s. 129. Merkezi olmayan ve hem içerden hem dışardan sınırları aşındıran dağınık network biçiminin ortaya çıkışı *Çokluk*'un savaşın evrimini (ss. 72-80) ve küresel adalet hareketinin ya da hareketlerin hareketinin doğasını ve çokluğu (ss. 100-104, 235) tartışırken kullandığı gözde bir temadır.

25 Hardt ve Negri 2004, s. 127.

26 Hardt ve Negri 2004, s. 129.

27 Hardt ve Negri 2004, s. 126.

28 Hardt ve Negri 2004, s. 126, 161.

29 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

ması'yla içiçe geçmesi" söz konusudur.³⁰ Bu aslında daha önce *İmparatorluk*'ta bilgisayarlaşmaya kilit bir rol atfederek dile getirdikleri "üretimin enformatikleşmesi ve maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının bir sonucu(nun) da emek süreçlerinde gerçek bir homojenleşmenin kendini göstermesi"³¹ olduğu iddiasının gizliden inkârıdır. *Çokluk*'ta belirtilen ortaklaşmanın bir kısmı, maddi olmayan emeğin ürettiklerinin ortak doğasından ve bizzat o emeğin "performativite, iletişim ve işbirliği" niteliğinden türeyen yeni bir gelişmedir. Maddi malların üretiminin aksine maddi olmayan emeğin ürünleri "birçok bakımdan doğrudan doğruya toplumsal ve ortak"tır.³² Ortaklaşmanın bir kısmı ise yeni değildir ama ortaklık yönü yeni görülmektedir, mesela çiftçiliğin her zaman bir parçası olmuş olan bilim ve bilgi gibi.³³ Hardt ve Negri'ye göre maddi olmayan emek dilin performans özelliklerine sahiptir, kök salmıştır, ortak üretilir ve ortak icra edilir³⁴ ve "emeğin içindeki nitel bölünmeleri azaltan bir işlev gören bu ortaklaşma çokluğun biyopolitik koşuludur."³⁵ İleride göreceğimiz gibi, bunun ciddi siyasi sonuçları vardır.

Maddi olmayan emek yeni bir ortaklaşma yaratmakla kalmaz. Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolünden de çıktığını iddia ediyorlar. Marx'ın zamanında sermaye işçileri fabrikalarda bir araya getirmekle işbirliği sağlıyordu. Ama maddi olmayan emek için olarak toplumsaldır. Doğrudan iletişim ve işbirliği yaratır. Bu görüş *İmparatorluk*'ta daha da açıkça ortaya konmuştur: "Maddi olmayan emeğin ortak oluşu daha önceki emek biçimlerinde olduğu gibi dışardan dayatılmış ve örgütlenmiş birşey değildir; *ortaklık bizatihi emek faaliyetine tam anlamıyla içkindir.*"³⁶ İşbirliği ve iletişim nitelikleri "emeğe içsel, dolayısıyla sermayeye dışsal"dır.³⁷ Bu yüzden, maddi olmayan emek büyük bir özyönetim potansiyeli taşımaktadır.³⁸ Aslında, onun sermaye dışında toplumsal işbirliği kurabilmesi "görünen o ki, bir tür kendiliğinden ve çekirdek komünizm imkânı sağlıyor."³⁹

Daha önce gördüğümüz gibi Hardt ve Negri maddi olmayan emeği biyopolitik bir şey olarak algırlarlar.⁴⁰ Yaşamla iş arasındaki ayrılığı ortadan kaldırır ve "yaşamın araçlarını değil bizzat toplumsal yaşamın kendisini" üretir. Toplumsal

30 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

31 Hardt ve Negri 2001, s. 304.

32 Hardt ve Negri 2004, s. 218, 128.

33 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

34 Hardt ve Negri 2004, s. 220.

35 Hardt ve Negri 2004, s. 128.

36 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

37 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

38 Hardt ve Negri 2004, s. 351.

39 Hardt ve Negri 2001, s. 306.

40 Yazarların *İmparatorluk*'ta açıkladığı gibi bu nosyon Foucault'nun ve özellikle Deleuze ve Guattari'nin yanı sıra *Futur Antérieur* ile ilişkili İtalyan düşünürlerin post-yapısalcı fikirlerinden esinlenmiştir. (2001, s. 46-56)

yaşamın tamamı üretken hale gelir: “Nihayet İmparatorluk’ta savaş, siyaset, ekonomi ve kültür... bütün toplumsal yaşamı üretme biçimi, dolayısıyla bir biyoiktidar biçimi şeklini alır.” “günümüzde fabrikanın hem içinde hem dışında gerçekleşen toplumsal üretim, ücret ilişkisinin de hem içinde hem dışında gerçekleşiyor.”⁴¹ Maddi olmayan emek toplumsal üretimi belirlediği için işsiz yoksullar bile biyopolitik üretime katılırlar.⁴² İmparatorluğun dünyadaki tüm nüfusun biyopolitik üretimine ihtiyacı vardır, “hiçbir grup ‘vazgeçilebilir’ değildir.”⁴³ Biyopolitik üretim tabii ki belli bir başı ve sonu olan işgünüyle sınırlandırılmaz. Yani ölçülemez ve sermayenin asla el koyamayacağı kadar değer üretir.⁴⁴ Burada maddi olmayan emeğin sermaye açısından yıkıcı nitelik taşıyan başka bir yönü yatıyor. Toplumsal hayat üretken bir makinedir, ama toplum otonomcu Marksizm’deki sosyal fabrika değildir.⁴⁵ Bunun sebebi, “toplumun sermaye altında gerçek boyunduruğun”un⁴⁶ gerçekleşmesine rağmen sermayenin biyopolitik üretkenliği değer üretimine kanalize etmeyi ne kadar denese de tamamen becerememesidir.

Maddi olmayan emeğin ortaya çıkışıyla birlikte, diyor yazarlar, emek ve değeri tekrardan kavramlaştırma ihtiyacı doğdu. Bu ikisi arasındaki ilişki, iddialarına göre Marx’ın zamanından bu yana değişmiştir. Marx toplumsal emeği kapitalizmde “tüm zenginliğin kaynağı” soyut emeği yani, “genel emeği, özgül biçiminden sıyrılmış emeği” ise “genel olarak değer kaynağı” olarak görüyordu.⁴⁷ Ancak değeri emek zamanı biriminden hesaplayan kapitalizmin değer yasası, iş ve iş dışı zaman arasındaki ayrım kaybolmaya yüz tuttuğundan, artık geçersizdir. “Ancak bu yasa günümüzde Smith, Ricardo ve Marx’ın kavradığı biçimiyle geçerliliğini yitirmiştir”, her ne kadar emek hâlâ “kapitalist üretimde değer temel kaynağı ise de.” Maddi olmayan emek bilgi, iletişim kapasitesi ve sosyal ilişkiler üretir ve bunlar “pozitif dışsallık” kategorisine girer. “Hepimizin ortak paydası olan bu tür dışsallıklar giderek ekonomik üretimin bütününe belirler hale gelmektedir.” Pozitif dışsallıklar onları kontrol etmek isteyen ama asla tamamen başaramayan sermayenin erişimi dışında kalır. Maddi olmayan emek hâlâ sermaye tarafından sömürülmektedir, ama emekle değer arasındaki ilişkiyle birlikte sömürünün doğası da değişmiştir. Bundan böyle değer ve artı-değer, emek zamanı gibi zamana bağlı birimler temelinde kavramlaştırılmaz. Sömürü “üretilen ortak değer bir kısmına ya da tamamına el koyulması” olmuştur.⁴⁸

41 Hardt ve Negri 2004, s. 162, 349, 151.

42 Hardt ve Negri 2004, s. 146-47.

43 Hardt ve Negri 2004, s. 350.

44 Hardt ve Negri 2004, s. 163.

45 Thoburn (2001, s. 87) da buna işaret eder. Toplumsal fabrika kavramı için bkz. Dyer- Witheford 1999, ss. 67-8 and Wright 2002, s. 37-8.

46 Hardt ve Negri 2001, s. 370. Ayrıca bkz. ss. 284-86

47 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

48 Hardt ve Negri 2004, s. 161, 163, 164, 166.

Burada da çok önemlidir, ama Hardt ve Negri'nin *Çokluk*'taki projesinde maddi olmayan emeğin yeri, politik iktisatın eleştirisinin yeniden kavramlaştırılmasına yol açmanın çok ötesine geçer. Maddi olmayan emek çokluk adını verdikleri yeni küresel sınıf oluşumuna temel oluşturur. "Sınıf(ın) ortak mücadele eden bir kolektiviteden başka birşey olamayacağını" ve sınıf oluşumunun sadece üretim ilişkileri temelinde değil herhangi bir toplumsal ekseninde gerçekleşebileceğini iddia ederler. Kalabalıklar ve kitleler gibi diğer halk topluluklarından farklı olarak, çokluk yukarıdan önderlik bekleyen edilgen bir toplam değildir; "indirgenemez bir çoğulluktur" "ortak hareket eden tekilikler(dir)". "Sermayenin idaresinde çalışan, dolayısıyla sermayenin idaresini reddeden sınıf olma potansiyelini taşıyan herkes(tir)."⁴⁹ Bu bugün gerçekten varolan bir sınıf değil, temeli ortak varoluş koşullarında yatan gerçek bir ihtimaldir. Bu koşulları yaratan da maddi olmayan emektir. Maddi olmayan emek dünya çapında tekiliklerle bir arada bulunan "ortaklaşma"ları destekler ve çokluğu mümkün kılar: "çokluğun inşasının başlıca koşulu emeğin ortaklaşmasıdır."⁵⁰ Ücretli-ücretsiz, kırdakentte biyopolitik olarak üretken tüm insanlar çokluğa temel oluşturur.

Bu durumun siyasi anlamı çok büyüktür, zira çokluk "demokrasiyi yani herkesin herkes tarafından yönetimini gerçekleştirebilecek yegâne toplumsal öznedir."⁵¹ Dağınık networkler şeklinde örgütlenir. Bunlar günümüzün egemen iktidar biçimi olan İmparatorluk'la uğraşmakta önceki direniş tarzlarına göre daha etkilidirler. Bu networkler aynı zamanda hegemonik üretim tipi olan maddi olmayan emeğe uygun düşerler ve halk ordusu, gerilla kuvvetleri gibi eski örgütlenme biçimlerine göre daha demokratik ve merkezsizdirler. Network biçimi ilkin 19-80'lerde Güney Afrika'nın apartheid karşıtı mücadelesinde ve ilk Filistin intifadasında ortaya çıktı ama her ikisinde de direniş networkleri daha merkezi ve hiyerarşik örgütlenme biçimleriyle aralarına mesafe koymadılar. Meksika'daki Zapatistalar network biçimine doğru geçişin daha gelişkin bir örneğini sergiler. Son zamanlarda özellikle ABD'deki feminist, eşcinsel ve ırkçılık karşıtı örgütlenmeler ile anarşizmin canlanması network nitelikleri göstermektedir. 1999 Seattle protestolarıyla başlayan küresel adalet yanlısı ve savaş karşıtı hareketler çok açık biçimde dağınık networkler şeklindedir.⁵² Bunu söyledikten sonra Hardt ve Negri "direniş biçimlerinin doğal bir evrim uyarınca ya da önceden belirli bir doğrusal hat boyunca mutlak demokrasiye doğru ilerlediğini" öne sürdükleri suçlamasını alelacele reddediyorlar.⁵³ Diyorlar ki, maddi olmayan emeğin, çokluğa zemin

49 Hardt ve Negri 2004, s. 118, 119, 120. Hardt ve Negri çokluğun, en geniş anlamıyla bile ücretli olmayanları dışta bıraktığından dolayı dışlayıcı bir kavram olduğunu iddia ettikleri işçi sınıfı ile karşıtlığını vurgularlar. (ss. 120-21).

50 Hardt ve Negri 2004, s. 145.

51 Hardt ve Negri 2004, s. 114.

52 Hardt ve Negri 2004, s. 85-109.

53 Hardt ve Negri 2004, s. 109.

Devrimci Marksizm

oluşturan yayılışıyla destek bulan, çokluğun olanaklı hale gelmesinin koşullarını doğuran, çelişkilerle yüklü halk mücadeleleri ve toplumsal değişim süreçleri hiç teleoloji içermez.

Bu gösterir ki, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi, teorik ve siyasi projelerinde merkezi bir yer teşkil etmektedir. Maddi olmayan emeğin, iş zamanı ve iş dışı zaman arasındaki ayrımı yok ettiği, yeni bir ortaklaşma yarattığı, çalışan insanlar arasındaki nitel ayrımları kaldırdığı, sermayenin erişimi dışında bir hayat ürettiği ve tekilliklerden gerçek demokrasiye ulaşabilecek bir birlik yaratmayı mümkün kıldığı söyleniyor. Eğer Hardt ve Negri'yi izleyecek olursak, maddi olmayan emek dünya-tarihsel bir önem arz etmektedir. Ama onları izlemeli miyiz?

Maddi Olmayan Emek Kavramı

Kavramın kendisiyle başlayacağım. Daha önce de gösterdiğim gibi, *Çokluk*'ta, maddi olmayan emeğin (biri maddi olmayan ürünlerle sınırlı, diğeri hem maddi hem maddi olmayan ürünleri olan geniş bir biyopolitik emek kavramı olmak üzere) iki farklı -aşlında çelişkili- anlamı arasında kavramsal bir dil sürçmesi vardır. Önce, maddi olmayan emeğin ikinci anlamını, biyopolitik emeği ele alalım. Bu, Hardt ve Negri'ye sıcak bakan bazı yorumcular tarafından methedilmiştir. Örneğin Jason Read "belki de en ilginç" diye yazıyor, Hardt ve Negri'nin eserinin "eleştirel gücünden esin alarak 'üretim dönüş'ü yeniden canlandırıp genişletirken aynı zamanda üretimi dar bir ekonomik anlamın ötesine doğru genişletmesi." Read'in vurguladığı gibi, Hardt ve Negri biyopolitik üretim kavramlarını kapitalizmde tarihsel bir kaymayla ve ontolojik bir kaymayla, "üretimin sadece şeylerin üretimi değil ilişkilerin ve öznelerin üretimi, dünyanın kuruluşu olarak yeniden değerlendirilmesiyle" ilişkilendiriyor.⁵⁴

Çokluk'ta, Hardt ve Negri, biyopolitik emeğe yol açan tarihsel kaymanın içerdığı sosyal süreçleri açıklamıyor. Ama *İmparatorluk*'ta bir tür açıklama sunuyorlar. Bu, biyopolitik emeğin ortaya çıkışını, 1960'ların ABD'sinde mücadeleleriyle, hakim üretim düzenini ve "öznellik üretim rejimini" yıkıp yeni bir "otonom üretim" düzeni yaratan toplumsal hareketler içinde maddi olmayan üretimin serpilip gelişme sürecine yerleştirir.⁵⁵ Sermayenin, her zaman proletaryanın gücüne ve öznelliğine tepki verdiği ve "*sermayenin gelecekte benimsemek zorunda kalacağı toplumsal ve üretici biçimleri (işçi sınıfının) bulduğu*"⁵⁶ yönündeki otonomcu ısrara uygun olarak bu düzen nihayetinde egemen olmuştur. Hardt ve

54 Read 2001, s. 25, 25-6. Read'in görüşleri *İmparatorluk* hakkında yazılmış düşüncelerdir, ama Hardt ve Negri'ni son eseri için geçerlidir bunlar.

55 Hardt ve Negri 2004, s. 288-89.

56 Hardt ve Negri 2004, s. 282.

Negri sermayenin, 1960'ların ortalarından 1970'lerin ortalarına uzanan isyankâr dönemin ürettiği kültürel fenomenleri kendine mal etmesine önem vermekte hak-sız değiller.⁵⁷ Ama bu, karşı kültür alanından kaynaklanan maddi olmayan emeğin nasıl olup da genelleşmiş bir hegemonyaya kavuştuğunu açıklamadıkları gerçeğine gölge düşürmemeli. Bunun yerine onlar, başkaldırı eylemlerinin kendisinin önüne koyduğu engellere reaksiyon olarak sermayenin her zaman bu eylemlerin yaratıcı boyutlarına kendi amaçları için el koymaya yöneldiği yönündeki teorik iddiaya dayanıyorlar. Bu, zaten otonomcu olan okuyucuları tatmin edebilir ama diğerlerine ikna edici gelmeyecektir.

Biyopolitik emek ve üretim kavramı, neoklasik iktisada giriş kitaplarının çok sevdiği örneği kullanacak olursak, şeylerin üretimine dayanan "dar iktisadi" kavrayışlardan çok farklı ve geniş sosyal boyutlarından ötürü bazı okuyuculara çekici gelebilir. Ama Hardt ve Negri'nin biyopolitik kavramı sadece genişlemeye açık olmakla kalmıyor. Diğer yandan, "bizzat sosyal yaşam" kapsamında kalan her şeyin üretiminde rol alan farklı üretim biçimleri arasında ayırım yapmakta da yetersiz kalıyor. Yüksek bir soyutlama düzeyinde, emeğin mal, hizmet, sosyal ilişkiler ve insani öznellikler ürettiğinden bahsetmek mümkündür. Ancak, insani özneler olarak verili toplumsal ve maddi koşullar ve belirli tarihsel momentlerde doğayla ve birbirimizle ilişkilerimiz aracılığıyla kendimizi üretmemizi, insanların, diyelim mikro işlemci üretmesinden ayırt etmek şarttır. İşin içinde çok farklı tipte üretim süreçleri ve ürünler vardır. Hepsinin kalbinde emek yatar, *ama farklı soyutlama düzeylerinde ve farklı toplumsal biçimlerde*. Biyopolitik olarak üretken maddi olmayan emek kavramı her şeyi kapsar ve böyle ayrımlar yapmamıza izin vermez. Bu maddi olmayan emek kavramlaştırması, arzu/yaşam'ın "kendisini vücutlar, devletler ve toplumların organik birliğinin karşısına koyduğu" bir "maddi dirimselcilik'i benimseyen" Deleuze ve Guattari'den çok etkilenmiştir.⁵⁸ Bu post-yapısalcılık çeşidi kendini anarşik direnişin coşkulu biçimde yüceltilmesine adanmıştır; bırakın stratejik kurtuluş düşüncesini, kapitalist toplumlarda emeğin sosyal biçimlerini analiz etmek için bile pek işe yaramaz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, emeğin mal ve hizmetlerin yanı sıra toplumsal ilişkileri ve insani özneleri de ürettiği fikri ne yenidir ne de Deleuze, Guattari, Hardt ve Negri tarzı post-yapısalcılığın özel katkısıdır. Marx'ın üretim ve emek kavramları birçok Marksist ve Marksist olmayan düşünürün dar nosyonlarından çok uzaktır: insanların "tarihi vardır, çünkü yaşamlarını üretmek zorundadırlar."⁵⁹ Terry Eagleton şöyle diyor: "Marx üretime fazla önem atfetmiş olabilir, ama kesinlikle terimi iktisadi anlamıyla sınırlamamıştır... Ona göre 'üretim' zengin genişlikte, 'kendini gerçekleştirmeye' eşdeğer bir kavramdır; ve bu anlamda bir

57 ABD bağlamında bu konu için bkz. Frank ve Weiland 1997.

58 Callinicos 1990, s. 84. Deleuze ve Guattari'nin Hardt ve Negri üzerindeki etkisi için bkz. Callinicos 2006, s. 140-8.

59 Geras 2002, s. 71'de alıntılanmış.

şeftalinin tadını çıkarmak ya da yaylı çalgılar dörtlüsünün keyfini sürmek de baraj inşa etmek veya elbise askısı imal etmek kadar kendimizi gerçekleştirmemizin veçheleridir.”⁶⁰ Raymond Williams’ın ortaya koyduğu gibi “Marx’ın temel önermesi” şu şekildedir: “insana özgü tarihsel süreçte biz kendimizi ve top umumuzu üretiriz ve hem tarz hem de alan olarak kendisi de değişken olan ‘maddi üretim’ bu değişen ve gelişebilen biçimlerde oluşur.”⁶¹ Bu gösterir ki, Hardt ve Negri’nin dirimselci ve biyopolitik maddi olmayan emek kavramını benimsemeden de -her zaman belirli bir toplumsal biçim almak üzere- emeğin nasıl (toplumsal) dünyayı kurduğunu takdir etmek ve daha önemlisi araştırmak bütünüyle mümkündür.

Hardt ve Negri maddi olmayan emek terimini bir de maddi olmayan ürünler üreten emek anlamında kullanmaktadır. Çağdaş kapitalist toplumda böyle bir emeğin ve böyle ürünlerin var olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Asıl şaşırtıcı olan Hardt ve Negri’nin -çok uzaklaşmış olsalar da hâlâ bazı bakımlardan *operaismo*’dan etkilenen teorisyenler- maddi olmayan emeği, emek süreci, toplumsal ilişkiler ve sınıf karşıtlıkları yerine *ürünleri* ile tanımlamasıdır. Otonomcu Marksizmin alamet-i farikası, sınıfı, sınıf bileşimi yani “değişken ve değişmez sermayenin belli bir örgütlenmesine denk düşen işbölümü çerçevesinde var olan sınıf iktidarı yapısının unsurlarına ayrıştırılmış bir tablosu” açısından teorize etmesidir.⁶² Bu tarz analizlerin izi Hardt ve Negri’nin çokluğun temelini tanımlama çabalarında da görülür. Ama ne ilk biçimi altında kitle üretimi çerçevesinde emek sürecinin kontrolünden mahrum bırakılmış vasıfsız emekçiler olarak tasarlanmış olan *operaismo*’nun kitlesel işçisi⁶³ ne de “değerlenme sürecinin kavisi boyunca oluşmuş ve soyut emek sıfatıyla özne olan tüm proletarya ” olan *autonomia*’nın sosyalleşmiş işçisi⁶⁴ Hardt ve Negri’nin (bu tanımda) maddi olmayan emeği çokluğa bağladığı gibi emeklerinin ürünleriyle tanımlanmamıştır. İtalyan otonomcu Marksizminin kitlesel işçiyi kalıplaşmış bir işçi tipi olarak teorize etmesinde sorunlar vardı. Yine de analizleri, zamanının işçi sınıfı oluşumunu anlama girişimlerinde Hardt ve Negri’nin çokluk üzerine yazdıklarına göre çok daha ayağı yere basar nitelikteydi.⁶⁵ Dahası, *Çokluk*’un belli bir tip emeğe, emek sürecinin karakteristik özellikleri veya işçi sınıfı oluşumu içindeki yeri açısından değil, ürünlerine binaen ayırt edici nitelikler atfetmesi, fetişleştirici bir yönetsel hata gibi gözükmektedir.

Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğin niteliklerini tasviri de aynı derecede ciddi bir sorundur. Entelektüel/dilsel ve duygulanımsal niteliklerinin, eme-

60 Eagleton 1999, s. 26.

61 Williams 1990, s. 75.

62 Cleaver 1992, s. 113. Otonomcu Marksizm ve sınıf teorisi için bkz. Camfield 2004

63 Wright 2002, s. 107-10.

64 Wright 2002, s. 164.

65 Kitlesel işçinin analizindeki değişim için bkz. Wright 2002, s. 137-38; ayrıca bkz. s. 176-96 Negri’nin erken dönem sosyalleşmiş işçi analizlerinin yoldaşlarınca eleştirilmesi hakkında bkz. s.170-2.

ğin geri kalan unsurlarına ve topluma damgasını vurduğunu ve bir ortaklaşmayı doğurduğunu söylediklerini unutmayın. Fakat Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, garsonların ve pazarlamacıların yaptığı işin de bilgisayar mühendisleri ve öğretmenler kadar insanı “enformasyonelleşmeye, akla dayalı olmaya, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmaya”⁶⁶ ittiğini söylemek mübalağa etmek olur. İleri kapitalist toplumlarda ücretli işyerlerinde bilgisayarların yoğun kullanıldığı tartışılmaz, ama böyle teknolojilerin kullanıldığı işyerlerindeki istihdam kendiliğinden orada çalışan herkesin Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emeğinin bir parçası olduğunu iddia etmeye temel oluşturmaz. İşyerlerinde bilgisayar teknolojisi kullanılması meselesine aşağıda tekrar döneceğim. Şimdilik, Hardt ve Negri'nin tezgâhtar ve bilgisayar mühendisi kadar farklı somut emek türlerinin entelektüel/dilsel ve duygulanımsal olarak zengin bir maddi olmayan emeğin parçası olduğunu nasıl iddia edebildiklerini sormamız gerekir.

Kavramın gelişimine bakmak bize bir cevap verir. Nick Dyer-Witheford, maddi olmayan emek hakkında *Futur Antérieur* dergisi çevresinde geliştirilen ve Marx'ın *Grundrisse*'deki genel entelekt kavramının bir yorumundan etkilenmiş fikirlerin çoğu ileri kapitalist ülkelerdeki beyaz erkeklerden oluşan yüksek vasıflı bilgi işçilerine zımnen ayrıcalıklı bir yer verdiğini ileri sürer.⁶⁷ Bu, George Caffentzis'in Negri'ye yönelik eleştiri hatlarından biriydi.⁶⁸ *İmparatorluk*'ta Hardt ve Negri *Futur Antérieur* kavramlaştırmasıyla aralarındaki mesafeyi belirtir – “kuşkusuz ileri bir adımdır ama kavramsal çerçevesi aşırı sade, neredeyse melekler kadar saftır.” “Yeni kavrayışları biyo-iktidarın yeni teorik çerçevesini, üretici dinamiklerini ancak çok kaba hatlarıyla gösterir”⁶⁹ ve maddi olmayan emeği duygulanımsal ve de entelektüel/dilsel emeği içerecek şekilde genişletir. Sonuç olarak, “maddi olmayan emek’in 0.2 sürümü böylelikle teknolojik avantgarçılık, kartezyen ikilikçilik ve erkek yanlılık suçlamalarını savuşturur; artık, hem seks işçileri hem de yazılım geliştiriciler (kavrama) dahil edilebilir.” Ancak, duygulanımsal olduğu kadar entelektüel/dilsel emeğin de maddi olmayan emek kategorisine dahil edilmesine rağmen entelektüel/dilsel olan ayrıcalıklıdır; maddi olmayan emeğin “tanımlayıcı özellikleri ‘cyborg’ işçinin vasıfları olmaya devam eder.”⁷⁰ Maddi olmayan emeğin *Çokluk*'taki en son halinde de (sürüm 0.3) bu durum değişmez.

Kendisine tartışmalı şekilde atfedilen genel özellikleri taşımanın yanı sıra Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisinin bizzat kendisi sorunludur. İleride göreceğimiz gibi kavramı revize ederek korumaya çalışan Dyer-Witheford, yerinde bir uyarı yapar: “multimedya tasarımcılarını, ilkokul öğretmenlerini... ve

66 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

67 Dyer-Witheford 2001, s. 71.

68 Caffentzis 1998.

69 Hardt ve Negri 2001, s. 55.

70 Dyer-Witheford 2001, s. 72.

striptizcileri... aynı çatı altına toplayan analiz değerli ortaklaşmalar sergileyebilir, ama aynı zamanda, karşı iktidarın örgütlenmesinde en zorlu engelleri temsil eden derin farklılıkların, fay hatlarının, uçurumların üzerini örtebilir.”⁷¹ *Çokluk*’taki maddi olmayan emek anlayışının güvenilir ve tutarlı bir teorik kavram olabilmesi için, Hardt ve Negri’nin bizi maddi olmayan emeğin örneği olduklarına inandırmaya çalıştıkları o devasa somut emekler silsilesinde gerçekten anlamlı derecede nitel ortaklaşmalar olduğunu ikna edici biçimde göstermeleri gerekirdi. Bunun yerine, ürünleri maddi olmayan tüm emeklerin, özünde ister entelektüel/dilsel ister duygulanımsal olsun, maddi olmayan emek kategorisinin parçası olduğunu iddia etmekle yetiniyorlar. Bu hiç ikna edici değil.

Maddi olmayan emeğin giderek sermayenin kontrolü dışına çıktığı iddiası da daha inandırıcı değil. Nicholas Thoburn’ün belirttiği gibi maddi olmayan emek daha fazla otonomiye doğru ilerliyormuş gibi görülüyor.⁷² Hardt ve Negri’nin iddiası sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğunun gitgide gerilediği ve bunun da sermayeyi bağımsız üretimi parazitçe sömürür hale soktuğu savıyla aynı kapıya çıkar; bunu, sermayenin toplumun bütünü üzerinde boyunduruk kurmuş olduğu yolundaki savlarıyla uzlaştırmaya kalkışmazlar. Bu çelişkiyi göğüsleyememelerinin bir nedeni “kapitalizmde emeğin içinde var olduğu biçimleri dikkate almamalarıdır.”⁷³ Hardt ve Negri maddi olmayan emeği sermayenin içinde ve ona karşı değil, giderek dışında ve ona karşı görürler. Ne var ki, emek süreçleri üzerine çalışmalar Hardt ve Negri’nin görüşüne hiç puan kazandırmıyor. Örneğin, Peter Meiksins’in işverenlerin kontrol kaygılarının onları bilgi teknolojisinin kullanımını kısıtlamaya sevkettiği, bunun da Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğe, doğası gereği içsel, sermayeye dışsal olduğuna ve giderek kuvveden fiile geçtiğine inandıkları iletişim ve işbirliği potansiyelini törpülediği yönündeki argümanı, pozisyonlarını zayıflatır.⁷⁴ Yazılım geliştiricilerin emek süreci hakkındaki çalışmalar hakeza.⁷⁵ Maddi olmayan emekçilerin bir kesiminin -statü olarak freelance veya bağımsız üstlenici konumunda oldukları durumda, fikir, müzik, bilgisayar programı vb. şeyler üreten, Ursula Huws’un “yaratıcı” veya “yenilik kaynağı” işçiler dediği kişiler- belli koşullar altında sermaye için sorun yaratacağı doğrudur. Bu tür işçilerin maddi olmayan ürünlerini kontrol etme girişimleri, sermayenin mülkiyet iddialarını empoze etme çabalarıyla çatışır.⁷⁶ Ama bu durumun kabulü Hardt ve Negri’nin (yaptıkları geniş tanımlama ile) maddi olmayan emeğin sermayenin elinden kaçtığı yönündeki abartılı iddialarını haklı

71 Dyer-Witthford 2001, s. 73.

72 Thoburn 2001, s. 86.

73 Bonefeld 1993, s. 26.

74 Meiksins 1998.

75 Bkz. Beirne, Ramsay and Panteli 1998; Barrett 2004; ayrıca Dyer-Witthford and Sharman 2005.

76 Huws 2003, s. 140-2.

kılmaz.

Maddi olmayan emeğe Hardt ve Negri'nin verdiği iki anlamla da ilgili olarak saptanan sorunlar ışığında, kavramın son derece hatalı olduğuna ve tamamen terk edilmesi gerektiğine inanıyorum. Terimin kendisi kafa karıştırıcıdır, zira kullanılan kelimeler bahsedilen emeğin maddi varlıktan yoksun olduğu izlenimini uyandırır. Dyer-Witthford büyük bir revizyonla kavramı kurtarmaya çalışmıştır. Haklı olarak diyor ki, “paradigmasını oluştururken diyelim kreş işçileri, hemşireler ve dansçılarla *başlayan*, bunları işin içine sonradan katmayan bir analiz” pekâlâ Hardt ve Negri'nin yaptığı gibi, esasen entelektüel/dilsel olan emeğin özelliklerini diğer emek türlerine atfetmekle sonuçlanmak zorunda değildir. *İmparatorluk* hakkındaki denemesinde, bunu göz önüne alarak, kavrama yönelik Hardt ve Negri'nin en son kullanımına uzak düşmeyen dostane bir düzeltme önerir: maddi olmayan emek kategorisini çok fazla genişletmeye çalışmaktan vazgeçin ve bunun yerine “yeryüzündeki emekçi çeşitliliği”nin maddi, yoksullaştırılmış ve maddi olmayan işçilerden oluştuğunu ve “sanayi sonrası işgücünün bütününde ... potansiyel olarak” her üçüne dönük eğilimler olduğunu düşünün.⁷⁷ Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramına kıyasla ciddi bir ilerleme olmakla birlikte, benim görüşüme göre bu yaklaşım da onun kusurlarından ikisini taşımaktadır: farklı bir emek biçimi kavramlaştırmak için emeğin ürünlerini kullanması ve *operaismo*'dan miras kalıplaşmış işçi veya emek biçimi kavramlaştırması. Bu yüzden, Dyer-Witthford'un kurtarma çabasının başarısız olduğu ve yeni bir çabaya girişmenin anlamı olmadığı sonucuna varıyorum. Ama konu burada kapanmaz. Maddi olmayan emek kavramının kendisi ölümcül şekilde kusurluysa *Çokluk*'ta onunla bağlantılı olarak sunulan çağdaş kapitalizm tasvirine ne demeli?

Maddi Olmayan Emeğin Hegemonyası

Hardt ve Negri'ye göre 20 yüzyılın sonlarında, sanayi emeğinin 19. yüzyılın ortasına kadar uzanan hegemonyası yerini maddi olmayan emeğine bırakmıştır.⁷⁸ Bu durum onların doğrudan göğüslemedikleri iki kavramsal soru doğurur: bir emekçi tipolojisinin hegemonik olması ne anlama gelir ve bu nitel hakimiyeti süren emek hangisidir?

İmparatorluk hakkında yorum yapanlara cevaben, Hardt ve Negri maddi olmayan emeğin hegemonik pozisyonu konusundaki anlayışlarını açıklamak için Marx'ın *Grundrisse*'sinden bir pasaj alıntılarlar: “Her toplum biçiminde diğerlerine egemen olan, ilişkileriyle diğerlerine merteye veren ve etki eden belli bir üretim tipi vardır. Tüm diğer renkleri aydınlatıp özellikleriyle oynayan bir ışıktır.

⁷⁷ Dyer-Witthford 2001, s. 76.

⁷⁸ Hardt ve Negri 2004, s. 122-23

Devrimci Marksizm

İçinde cisimleşen her varlığın özgül ağırlığını saptayan özel bir eterdir. ”⁷⁹ Doğru biçimde Marx’ın sermayenin egemenliği hakkında yazdığını belirtir ve ekler: “ama nosyon bizim bahsettiğimiz bağlamda da eşit ölçüde uygulanabilir.”⁸⁰ Bu iddia şüphe götürür. Sermayenin Marx’ın bahsettiği karakteri haiz olduğu görüşüne temel oluşturan cümleler Hardt ve Negri’nin alıntıladıklarının birkaç satır altında yer alır. “Sermaye burjuva toplumunda herşeye hakim ekonomik güçtür”⁸¹ Bir kapitalist çağ boyunca sermayenin muhtelif üretim kolları üzerindeki bu egemenliği belli bir sosyo-teknik emek türünün diğerleri üzerindeki egemenliğinden daha soyut düzeyde bir meseledir. Sermayenin sosyal üretim üzerindeki hükmü ile bir emekçi tipolojisinin hegemonyası farklı analiz seviyelerindeki meselelerdir. Yani Hardt ve Negri’nin Marx’tan bir alıntıyı argüman yerine koymaları entelektüel bakımdan hafif kalan bir davranıştır.

Hardt ve Negri’nin pozisyonu hem tarihsel hem de teorik açıdan problemlidir. Sanayi emeğinin kendi niteliklerini tüm emek türlerine empoze etme sürecinde olmak anlamında, 19. yüzyılın ortalarından beri küresel olarak hegemonik olduğu iddiası çok su götürür. 1870’lerde kapitalizm sadece Avrupa ve Kuzey Amerika’da yerleşmişti.⁸² O dönemde Britanya’da ücretli emek kullanan zanaat üretiminin yaygınlaşması, bizzat sanai kapitalizmin en gelişkin olduğu ülkede bile sanai emeğin hegemonyası nosyonunu şüpheli kılar. Britanyalı ücretli emekçilerin çalıştıkları yerlerde yeni disiplin biçimleriyle yüzyüze kaldıkları doğrudur, ancak zanaat işçileri ile sanayi işçileri aynı şekilde etkilenmezler.⁸³

Teorik düzeyde, kapitalizm tarihinde herhangi bir dönem için küresel olarak hegemonya sağlamış bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin varlığını ileri sürmek sorunludur. Kapitalizmin gelişimi ve küresel yayılımı ücretli emeği eğilim olarak dünya-tarihsel anlamda sosyal emek biçimi kılar.⁸⁴ Ama ücretli emeğin tek bir sosyo-teknik biçimi (Hardt ve Negri’nin dilinde emekçi tipolojisi) hiçbir zaman küresel olarak egemen olamaz. İşgücünün metalaşması için pek çok sosyo-teknik düzenleme mevcuttur, bu işgücü ister “özgür”⁸⁵ olsun, ister olmasın; ücretli emeğin sosyal biçimi “farklıların birliği”dir.⁸⁶ Hardt ve Negri ücretli emek sosyal biçimi ile bunun birçok mümkün sosyo-teknik çeşitleri arasında ayırım yapmadığından, nihayetinde hegemonyayı tekil bir sosyo-teknik emekçi tipolojisine yükleyiyorlar ve bu da hem gerçek emek çeşitliliğini hem de hakikatte egemen olanı yani ücretli emek sosyal biçimini göz ardı ediyor.

79 Hardt and Negri 2001, s. 40’ta alıntısı mevcut.

80 Hardt and Negri 2001, s. 40.

81 Marx 1999.

82 Beaud 2003, s. 148.

83 Samuel 1977.

84 Bu formülasyon için David McNally’ye müteşekkirim (kişisel iletişim).

85 Van der Linden 2003.

86 Marx 1999.

Dahası, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin sermayenin içinde ve ona karşı varolduğunu kabul edersek, ücretli emeğin Hardt ve Negri'nin iddiasının aksine küresel düzeyde kendisini yapılandırmadığı sonucuna varmamız gerekir. Asıl olan, sermayenin boyunduruğu altına almış olduğu emeğin tarihsel -ve coğrafi- olarak belirlenmiş ve değişken biçimler içinde sınıf mücadelesi aracılığıyla sermaye tarafından organize edilmesidir. Hardt ve Negri'nin hegemonik emekçi tipolojisi bunu kavrayamaz, zira teorik düzeyde kapitalist toplumda emeği sermayeden ayırır. İlave olarak, hegemonik emekçi tipolojisi otonomcu geleneğin (zanaatkâr, kitlesel ve sosyalleşmiş) kalıplaşmış işçi türleri üzerinden düşünme genel yaklaşımının bir örneği olarak görülebilir.⁸⁷ Bu teori geliştirme tarzı sınıfları karmaşık ve heterojen oluşumlar⁸⁸ olarak anlamanın ve eşitsiz ve bileşik gelişme temelinde hiyerarşik olarak yapılanmış sermayenin dünya çapında sömürdüğü farklı "özgür" ve özgür olamayan emek biçimlerine gereken dikkati göstermenin önünde muazzam bir engel teşkil eder.⁸⁹

Çağdaş Kapitalizmde Ücretli İş

Hegemonik konum kazanmış maddi olmayan emekçi tipolojisi nosyonu çürük ise, Hardt ve Negri'nin bugün egemen olduğunu iddia ettikleri emek betimlemesine ne demeli? Daha önce ele aldığımız özel bir teorik kavram olan maddi olmayan emeği bir kenara bırakalım. Bunun yerine çağdaş kapitalizmde ücretli iş babında daha geniş anlamda önerdiklerine bakabiliriz. Maddi olmayan emek, ürünleri maddi olan imalat ve madencilik dışındaki sektörlerde kullanılan emeğe indirgeniyor. Sonuç olarak, maddi olmayan emek "hizmet sektörü"ndeki emektir. Yeni egemen emek biçimini hizmet sektörüyle eşleştirmekle Hardt ve Negri zımnen Ursula Huws'un Daniell Bell'in 1970'lerin başındaki sanayi sonrası toplum

87 Wright 2002, bu geleneğin sınıf oluşumunu teorize etme çabasının hem potansiyelini, hem de ağır kusurlarını tespit etme konusunda büyük bir başarı sergiler.

88 Bkz. Camfield 2004.

89. Potansiyel olarak daha güvenilir bir nosyon olan, Hardt ve Negri'nin üzerinde durmadıkları, küresel ölçekte egemen sermaye birikimi biçimleri, hegemonik işçi tiplerinin gölgesinde kalmıştır. Eğer Hardt ve Negri daha Marksist ya da hiç değilse Marksizan bir yaklaşım benimseseydiler, kapitalist dünya ekonomisinin her döneminin bir egemen birikim biçimine göre, bir tür hakim toplumsal yapı veya birikim rejimi tarafından örgütlendiğini öne sürebilirlerdi. Kapitalizmi bu tarzda teorize etmek Düzenleme Ekolü ve Birikimin Toplumsal Yapısı (BTY) türü siyasal iktisatın genellikle ulus devletler düzeyinde uyguladığı kavramları küresel düzleme taşımak olurdu. Bu da farazi emekçi tipolojisi hegemonyasına göre ilerleme sayılırdı. Ama muhtemelen kurumsal düzenlemelere odaklanarak kapitalizmin çelişkili doğasını gözardı etmek gibi Düzenlemeci ve BTY'ci siyasal iktisatın zayıflıklarını yeniden üretti. Her kapitalist gelişme aşamasında var olan farklı birikim biçimlerinin eklenmesini de kavrayamazdı. Alnasseri vd. 2001 uluslararası düzenlemeyi Düzenleme ekolü yaklaşımıyla inceler. Kotz, McDonough ve Reich 1994 küresel ekonomiye BTY'ci bir yaklaşım önerir. Bu tarz yaklaşımların eleştirisi için bkz. Brenner ve Glick 1991, Callinicos 2001, Clarke 1988 ve Husson 2005.

çalışmalarından bu yana “literatürün çoğunda görülen iman” dediği şeyi, yani “yirminci yüzyıldaki en önemli eğilimlerden birinin (hatta belki de en önemlisinin) tarım ve imalat sektörlerinin aleyhine hizmetin yükselişi olduğu” inancını kabul etmiş oluyorlar.⁹⁰

Aynı doğrultuda, Hardt ve Negri “sanayi emeğinin” hegemonyasını maddi olmayan emeğe kaybettiğini yazıyor.⁹¹ “Sanayi” derken pek çok yazar gibi, maddi malların üretimini kastediyorlar. Terimin böyle kullanımı yaygındır. Aynı zamanda talihsiz bir kullanımdır zira tarımla, madencilikle ve imalatla ilgisi olmayan çalışma türlerinin sınıai özellikler göstermediğini ima eder. Burada mesele sanayi ile ne kastedildiğidir. 21. yüzyıl başı günlük dilinde olduğu gibi sadece maddi malların üretimi mi demektir sanayi? Marx’a göre sanayi “birleşmiş emek” tarafından işletilen bir “makinelere sistemi” etrafında örgütlenmiş ve görece artı değer üretimine endekslenmiş meta üretimi anlamına gelir.⁹² Bu anlamda sanayinin maddi meta üretimiyle sınırlandırılması gerekmez, sağlıktan fast fooda ve finansa kadar metalaşmış hizmetlerin üretimine de yayılabilir. İşçilerin sadece makinelerin değil teknolojik sistemlerin de merkezi bir yer tuttuğu bir emek sürecinde ayrıntıda iş bölümü ile örgütlenmiş olması anlamında, çağdaş kapitalizmde hizmet arzı da çoğunlukla sanayileşmiştir.⁹³

Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emeğin hegemonyasına varışları hizmet sektörü ve bilgiye dayalı emeğin yükselişi kabulüne dayalı yaygın taraftar bulan iktisadi anlatının bir çeşidi olarak değerlendirilebilir. Ücretli işin geleneksel tarifleriyle aralarına eleştirel bir mesafe koyamayışları en bariz biçimde bir yerinde “işlerin çoğu son derece değişken ve esnek beceriler gerektiriyor”⁹⁴ dedikleri *İmparatorluk*’ta açığa çıkmaktadır. İnsan kaynakları yönetimiyle uğraşanlar onlarla hemfikir olacaktır.⁹⁵ Bununla beraber Hardt ve Negri en azından pek çok araştırmanın ulaştığı sonucu bir kenara bırakırlar: Göklere çıkarılan akışkanlık iş güvencesinin zayıflamasına hatta yok olmasına, vasıf esnekliği (işlev esnekliği) de birkaç vasıfsız işi birarada yürütme zorunluluğuna (çoklu görev)⁹⁶ yol açmaktadır.

90 Huws 2003, s. 130.

91 Hardt ve Negri 2004, s. 122.

92 Marx, 1997, s. 372.

93 Bkz. Good ve McFarland 2004; Taylor vd. 2002; Kainer 2002, 121-126; Reiter 1991.

94 Hardt ve Negri 2001, s. 298.

95 Thompson, *İmparatorluk*’un çağdaş kapitalizmde ve emeğe yaklaşımında “iş dünyası yazımından farklı pek birşey göremeyiz” (2005, p. 81) diye yazıyor; makalesi iş dünyası yazımının eleştirisinin Hardt ve Negri’nin ortaya koyduğu tablo için de geçerli olduğu bir dizi noktayı belirliyor.

96 Bkz. Peck 1996; Burchell, Ladipo ve Wilkinson 2002; Stanford ve Vosko 2004; Armstrong ve Armstrong 2003, p. 130. Smith ve Thompson’ın yazdığı gibi “neredeyse her gün bir yenisi ilan edilen çağdaş kapitalizmde emeğin doğasına ilişkin paradigma değişimlerinin” ipliğini pazara çıkartmak için, “ısrarla vasıf artırma ve çalışmanın kalitesindeki sıçrama iddialarının ardına ısrarla bakmak gereklidir” (1999, s. 228-9).

Her ne kadar hizmet sektörünün yükselişi anlatısı çağdaş sosyal bilimin “sağduyusunun” bir parçası ise de, bu hikâyeyi sorgusuz sualsiz sineye çekmemek için pek çok iyi neden vardır. Bir tanesini dillendirmek gerekirse: “eski (sanayi) ve yeni (bilgi yoğun) ekonomiler gibi basit ikilemlere başvurarak kalıplaşmış bir değişen çalışma dünyası görüşü geliştirmenin tehlikeleri açıktır. Karmaşıklıklar, eşitsizlikler, istihdam yapı ve ilişkilerinde süregelen faktörlerin hepsi bir evrensel paradigma kayması vizyonu uğruna görüş alanının dışında bırakılmaktadır.”⁹⁷ Şüphesiz, ileri kapitalist ülkelerde geleneksel tarım, madencilik ve imalat sektörlerinin dışında çalışan ücretli işgücü oranının yükselmekte olduğu tartışılmaz. Ancak, “hizmet sektörünün” geleneksel kavramlaştırmaları da sorunlardan azade değildir. Pietro Basso bunun “bilimsel değerden tamamen yoksun bir kategori olduğunu” iddia ediyor.⁹⁸ Neyi hizmet sayabiliriz? Geleneksel mesleki sektör istatistikler oluşturulurken kullanılan sınıflandırma yanıltıcı olabilir. Örneğin, bir imalat firmasında çalışan bina temizlikçileri imalat çalışanı sayılıyor da, firma temizlikçileri bir temizlik firmasından getirtirse bunlar hizmet sektörü çalışanı sayılıyor.⁹⁹ Benzer şekilde, ileri kapitalist ülkelerde hâlâ tarımda çalışanların az sayıda olduğu yönündeki geniş kabul gören varsayımı, zırai ekipman ve kimyasal madde üretmekte ve tarım ürünlerini satış noktasına gelene kadar ayıklama, paketleme ve dağıtmada istihdam edilen işçileri de tarım istihdamına dahil edersek, yeniden gözden geçirmek gerekecektir. Bu ülkelerde 20. yüzyıl boyunca ev hizmetleri için istihdamda görülen düşüş de dikkate alınırsa, hizmet sektörü hakkındaki egemen anlatının revizyonu zorunlu hale gelir. Hele bir de uzmanlığa dayalı “bilgi işinin” imalattaki işbölümünden kaynaklanan bir sonuç olduğu gerçeğini düşünürsek.¹⁰⁰ Bu meselelerin hiçbiri Hardt ve Negri tarafından ele alınmıyor.

Hizmetler üzerine çalışmasında Huws bu konuda istihdam ve hasılanın standart ekonomik ölçümü gibi kaynaklardan hesaplanan verileri kullanan çalışmaların aslında farklı olan, “zıt ve çelişkili eğilimler içeren” faaliyet biçimlerini harmanladığını iddia eder. Bir bütün olan hizmet kategorisini üç alana ayırır. Birincisi, yapılan iş bakımından çocuk bakımı, hasta bakımı ve temizlik gibi evde veya mahallerde ücretsiz olarak yapılan işlerle ve çöp toplama, hatta canlı performans ve fuhuş gibi “kamusal ev işleri” dediği işlerle aynı veya çok benzer nitelikleri taşıyan ücretli işler. İkincisi “bilgi üreten işgücünün kendini yeniden üretmesi”: eğitim, staj ve araştırma geliştirmenin bir kısmı. Üçüncüsü, maddi ve maddi olmayan ürünleri üretmede kullanılan “bilgi işi”.¹⁰¹

Bu analiz maddi olmayan ürünler üretmeleri temelinde hizmetleri tek bir kategoriye tıkıştırmanın niye çok zorlama bir soyutlama olduğunu aydınlatır. Hardt

97 Nolan ve Wood 2003, s. 173.

98 Basso 2003, s. 120.

99 Henwood 2005, s. 51.

100 Huws 2003, s. 130, 135.

101 Huws 2003, s. 131, 131, 134.

Devrimci Marksizm

ve Negri'nin maddi olmayan emek tanımlarına duygulanımsal nitelikleri de eklemeleri eleştirileri savuşturmada faydalı olmuş olabilir, ama aynı zamanda kategorinin aşırı gevşekliğine de katkıda bulunmuştur. Huws'un ima ettiği ve hizmet sektörünü konu alan diğer çalışmaların da gösterdiği gibi,¹⁰² Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek dedikleri ama beden işi¹⁰³ olarak daha iyi kavramlaştırılabilecek şeyi içeren etkileşimli hizmet işleri, son derece entelektüel/dilsel olan "bilgi işi"nden nitelik olarak hayli farklıdır. Bu iki tip işi maddi olmayan emek içine yerleştirmek, işi gereği diğer insanlarla (ve diğer hayvanlarla?) belli oranda ilişki kuran herkesi bu kategoriye koymaya yeşil ışık yakar. Bu da Hardt ve Negri'nin kategorisinin Huws tarafından tanımlanan çalışma alanlarında emek süreçleri ile işçilerin eylemlerini ve bilinçlerini daha iyi anlamaya doğru gitmenin önünde engel olduğunu açıkça ortaya serer.

Tek bir hizmet sektörü bazında düşünmenin yararsız olduğunun bilincine varmak Hardt ve Negri'nin çalışmanın doğasına ilişkin vizyonlarını zayıflatır. Yine de, maddi olmayan emeğin hegemonik olduğu iddialarına ampirik destek bulmak yönünde üstünkörü girişimlerine bakmak gerekir. Zikrettikleri delillerden biri maddi olmayan emeğin ileri kapitalist ülkelerde en hızlı büyüyen mesleklerde merkezi yer teşkil ettiği iddiası. Referansları olan ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun ABD'de en hızlı büyümesi beklenen mesleklerle ilgili çalışması¹⁰⁴ en hızlı büyüyen on mesleği sıralar:

Yardımcı sağlık elemanı
Network sistemleri ve veri iletişim analisti
Doktor sekreteri
Sosyal ve beşeri hizmet görevlileri
Sağlık destek teknisyenliği (evde bakım)
Tıbbi kayıt ve sağlık bilgisi teknisyeni
Fizyoterapi destek elemanı
Bilgisayar yazılım mühendisi, uygulama
Bilgisayar yazılım mühendisi, sistem yazılımı
Fizyoterapi yardımcısı

Bu açıkça Hardt ve Negri'nin en hızlı büyüyen işlerin "hizmet sektöründe" olduğu yönündeki hiç de istisnai olmayan kabulünü destekler. Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun öngörüsüyle ilgili daha ilginç nokta -2002-2012 arası için bir öngörü olduğunu unutmamak gerekir- en hızlı büyüyen işlerin çoğunun

102 Bkz. Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001.

103 Bkz. Walkowitz 2002.>

104 BLS 2004a. Ben *Çokluk* yazarlarının yönlendirdiği online kaynağın yazarlarından biraz farklı olan güncel versiyonuna referans veriyorum.

Huws'un (işin Dyer-Witthford'un ileri sürdüğü gibi Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kategorisi için vazgeçilmez olan entelektüel/dilsel içeriğe sahip olması ihtimalinin çok yüksek olduğu) "bilgi işi" kategorisine değil diğer iki kategoriye girmesidir.

Buradaki meselenin özünü anlamak için geleneksel istatistikî verileri kullanmak iki sebepten zordur: Genel olarak "meslek yapısının resmi sınıflandırması çalışmanın içeriğine değil işin biçimine bakar"¹⁰⁵ ve işlerin sınıflandırılmasına ilişkin sistemler tüm ulusal devletlerde aynı değildir. Ama istihdamda gerçekleşmiş büyümeyi ölçen çalışmalardan çıkan manzara o ki, birçok hızlı büyüyen meslek yüksek oranda entelektüel/dilsel içeriğe sahip değil. Örneğin, Kanada'da 1995 ile 2004 arasında en hızlı büyüyen üç mesleki kategori, hiçbiri yüksek derecede entelektüel/dilsel içerik arzetmeyen Satış ve Hizmet Yetkilisi (sayısı %105,9 arttı), Büro Yetkilisi (%73,5) ve Sağlık Destek Hizmetleri'nde yardımcı görevli (%71,1) olmuştur.¹⁰⁶ Avustralya'da 1986 ile 2000 arasında "profesyoneller" kategorisi en hızlı büyümüş olsa da (%30,3), yakından bakınca, en hızlı büyüyen alt kategorilerdeki işlerin –bilgisayarlılar, muhasebeciler ve teknik satış temsilcileri – hepsinin ciddi anlamda bağımsız çalışma ve bilgi üretiminden ziyade, "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlamaya... ama düşük düzeyde muhakeme gücüne ve analitik beceriye" dayandığı görülür.¹⁰⁷

Hardt ve Negri ayrıca tüm emeğin "enformasyonelleşmesine, akla dayanmasına, daha iletişime açık ve duygulanımsal olmasına"¹⁰⁸ yol açan nitel etkiden de bahsediyor. Bilgi teknolojilerinin yaygınlaştığı şüphe götürmez. Bu iletişim araçlarının farklılaşması yoluyla (e-posta, cep telefonu, mesaj) "iletime açık olma" eğilimini gösterir. Ama bilgi teknolojileri işin "daha akla dayalı hale gelmesine" mi yol açıyor? Bilgisayar kullanımı gerektiren birçok iş ya yukarıda bahsi geçen Avustralya örneğindeki gibi "bilgi işleme ve bilgi hizmeti sağlama" ya da sadece rutin ve sıkıcı enformasyon girişinden ibaret.¹⁰⁹ Bilgisayarların imalat üzerindeki etkisi çok büyütüldü, ama Kanada'da yalnız imalat yapan en ilerilerinden bir otomobil fabrikasında yapılan çalışma oradaki işlerin entelektüel içeriğinin yükseldiği fikrine şüphe düşürüyor. Bu çalışmanın yazarlarına göre, işin büyük kısmı "ciddi bir karmaşıklığa sahip değil... çok az kavrayış gerektiriyor ve vurgu fiziksel maharete ve hatla aynı hızda çalışabilme yeteneğinde"¹¹⁰ Konuyu değerlendiren DW Livingstone Kuzey Amerika'da beceri gerekliliğinin 1940'lardan bu yana arttığı, ama en ciddi değişikliğin 1960'tan önce olduğu sonucuna varıyor.¹¹¹

105 Warhurst ve Thompson 1998, s. 3.

106 Statistics Canada 2005b.

107 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, s. 735.

108 Hardt ve Negri 2004, s. 123-24 (çeviriyi biraz düzelttik).

109 Fleming, Harvey ve Sewell 2004, p. 738.

110 Rinehart, Huxley ve Robertson 1997, p. 64.

111 Livingstone 1999, p. 147.

Emeğin “entelektüelleşme” eğiliminde olduğu tezi Livingstone’un performans açığı -işçilerin sahip olduğu bilgi ve beceri ile gerçekten işte kullandıkları arasındaki fark- araştırmasıyla da sorgulanmakta. ABD ve Kanada’nın bir eyaleti olan Ontario’dan gelen verilere bakarak, açığın “büyük olduğu ve her ölçüye göre de giderek arttığı” sonucuna varıyor.¹¹² Bu bulgular bilgi teknolojileri ile işin “entelektüelleşmesi” arasındaki bağlantıyı şüpheli kılıyor. Tüm işlerin ve toplumun “duygulanım sahibi” olması farazi talebine gelince, bu ileri kapitalist ülkelerde, kendi kendini değişikliğe uğratmak (self-modulation) da dahil, “toplumsal ve estetik vasıf ve yetkinlikler”¹¹³ gerektiren (bunların her biri cinsiyete göre tanımlanmıştır) ücretli beden işlerinin ve diğer hizmet işlerinin büyümesinden çıkartılan yararsız bir sonuç gibi görünüyor. Toplarsak, Hardt ve Negri’nin nitel değişim iddiaları, aydınlatıcı olmayan gözlemlerden, ücretli emek dünyasındaki reel değişimleri muğlak biçimlerde abartmadan ve berbat hatalı yorumlardan bir bulamaç yapıyor.

Hardt ve Negri’nin kullandığı diğer iki kanıt maddi olmayan mülkiyet biçimleri ve toplumda dağınık networklerin yaygınlığı. Birincisi Hardt ve Negri’nin ihmal ettiği günümüzün önemli bir fenomenine delalet etmektedir: metalaşmanın yaygınlık ve derinlik olarak ilerleyişi. Huws’un işaret ettiği gibi maddi olmayan mülkiyet üzerindeki ihtilaflardan bir kısmı, sermayeyle kanuni statüsü işverenininki gibi olmayan dolayısıyla emeklerinin maddi olmayan ürünlerini kontrol etmeye çalışan yaratıcı veya yenilik kaynağı işçiler arasındaki çatışmalardır; ne yazık ki Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek teorisi bu tip durumları aydınlatmaz çünkü ücret ilişkisine bakışı çok geneldir. Hardt ve Negri’nin metalaşmayı tamamen görmezden geldiklerini iddia ediyor değilim. *Çokluk* maddi olmayan ürünlerin özel mülkiyetini online müzik paylaşım sitesi Napster, “biyo-mülkiyet” (yaşam biçimleri), ulaşım, elektrik, su vb. kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi örnekler üzerinden tartışıyor.¹¹⁴ Ancak, “Dünyamız satılık değildir” mesajı Bolivya’dan Fransa ve Hindistan’a kadar protesto ve direniş hareketlerince birçok farklı dilde ifade edilmesine ve halkların deneyimleriyle örtüştüğü için yanlısını bulmasına rağmen, küresel metalaşma yazarların düşüncesinde merkezi bir yer işgal etmiyor.¹¹⁵ Acaba bunun sebebi, böyle bir şeyin önemini kabul etmenin Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek ve ürünlerinin giderek sermayeden bağımsızlaştığı inancına sadakatleriyle bağdaşmıyacağı mıdır?

Hardt ve Negri’nin son örneği olan dağınık networkler bir eğilimi abartma ve yanlış yorumlama konusunda bir diğer örnektir. Network kavramı bazı maksatlar için kullanışlı olabilir, ama örneğin eşitlikçi dağınık networkler çok sayıda hiz-

112 Livingstone 1999, p. 85.

113 Thompson, Warhurst ve Callaghan 2001, p. 937.

114 Örneğin bkz Hardt ve Negri 2004, ss. 196-205, 319-20.

115 Bkz. örneğin Laxer ve Soron 2006. Küresel metalaşma terimini McNally 2002’den aldım.

met işçisi istihdam eden franchising firmalarında pek bulunmuyor. Franchising Meiksins'in de işaret ettiği gibi hep "riski dağıtırken kontrolü merkezileştirme" amaçlı olmuştur. Bu tip firmalarda "yasal düzenlemeler ve yeni teknolojiler yerel otonomiye kırmak ve merkezin kontrol derecesini maksimize etmek için kullanılır"¹¹⁶ Benzer bir merkezileşme ve merkezsizleşme kombinasyonu devlet kurumlarının yeniden yapılandırılmasında da görülebilir.¹¹⁷ Çağdaş ücretli emek dünyasının hiyerarşik olmayan network kalıplarına göre biçimlendiğine dair tek bir işaret bile yoktur.

Maddi Olmayan Emeğin Varsayılan Üç Neticesi

Nasıl Hardt ve Negri'nin teorilerine ampirik dayanak sağlama çabaları sadece modern toplumu anladıklarına şüphe düşürüyorsa, maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının sonuçları hakkındaki iddiaları da aynı sonucu yaratır. Ortaya çıktığı iddia edilen üç sonucu ele alacağım. Birincisi, "iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın" çöktüğü iddiaları.¹¹⁸ Hardt ve Negri'nin bahtsızlığı şudur: bahsettikleri örnekler bile -ofiste uzun saatler geçirmeye ikna edilen Microsoft çalışanları ve birden fazla düşük ücretli güvencesiz iş edinmeye zorlanan işçiler- gösteriyor ki, bölünmenin ortadan kalkması değil söz konusu olan, ücretli iş süresinin genişlemesi, yaşama zamanına daha da tecavüz etmesi. Bu durum en yeni istatistiklerce de doğrulanıyor. Örneğin, Birleşik Krallık'ta her üç erkek işçiden biri ve her on kadın işçiden biri haftada 50 saatten fazla ücretli işte çalışıyor; Kanada'da dört erkekten biri ve on kadından biri 50 veya daha fazla saat ücretli iş yapıyor; ABD'de dört erkekten biri ve on kadından biri 49 veya daha fazla saat çalışıyor.¹¹⁹ Bazı işçilerin ücretli işleri ile ilgili fikirleri işyerinde değil de banyoda veya rüyada geliştirdikleri gerçeği yüz milyonlarca insanın günlük hayatlarında hâlâ çok önemli yeri olan zaman bölümlerinin eridiğini göstermez. Daha çok, patronları -diğer patronlar gibi- daha fazla üretkenlik seviyesi (daha fazla ders verilmesi, daha fazla yayın, daha kısa proje süreleri vb.) talep eden araştırmacılar, tasarımcılar ve benzeri başka çalışanların "mesailerinin" nasıl da hayatın geri kalanına gölge düşürdüğünü gösterir. O halde pek çok bu tarz çalışanın "yaşam zamanlarını" -hatta bazen sağlıkları pahasına- işlerine kafa yormaktan uzak tutmakta zorlanmasına şaşmamak gerekir.¹²⁰ Basso'nun, yalın üretim reorganizas-

116 Meiksins 1998, p. 156.

117 Bkz. Sears 1998.

118 Hardt ve Negri 2004, s. 162.

119 Birleşik Krallık için Nolan ve Wood 2003, p. 169. Kanada ve ABD rakamları da sırasıyla Statistics Canada 2005a (2001 nüfus sayım verileri) ve BLS 2004b (BLS'den Randy E Ilg'in nazik yardımlarıyla) alınmıştır.

120 Burada söylenenler üniversite hocaları ve araştırma görevlileri ile ilgili olduğu için bkz. De Angelis and Harvie 2006 and Winefield et al 2002.

yonunun ve neoliberal devlet politikalarının ücretli iş saatlerini “daha yoğun, daha uzun, kanuni yükümlülüklerden azade ve başka tür ‘sosyal zamanlara’ göre daha düzensiz” kıldığı¹²¹ değerlendirmesi Hardt ve Negri’nin görüşünden daha akla yatkın bir yorumdur.

Maddi olmayan emeğin bir diğer neticesi “ortaklaşma” eğiliminin sonucunda çalışan insanlar arasında nitel ayrımların zayıflamasıdır. Çokluk teorisi için bu iddianın önemine rağmen, bu yöndeki tek ampirik adımları Güney Afrika’daki barınma, su ve elektrik hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik mücadeleye işaret etmekten ibaret. *Çokluk*’un bir dipnotu okuyucuları maddi olmayan emek hegemonyasının belirmesini 1990’ların sonunda başlayan küresel mücadeleler zincirinin olanaklı hale gelmesinin temeli olarak görmeye teşvik eder.¹²² Hardt ve Negri’nin iddia ettikleri üzere nitel ayrımların nasıl ortadan kalkmakta olduğunu hiçbir zaman detaylı olarak açıklamadıklarının altını çizmek, asla bu mücadelelerin önemini reddetmek anlamına gelmez.

Hardt ve Negri ayrıca bu iş zamanı ile iş-dışı zaman arasındaki çizginin erimesi konusunda gözledikleri eğilimin Marx’ın anladığı şekliyle değer kuramını geçersiz kıldığını ve dolayısıyla değerın yeniden kavramlaştırılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürüyorlar.¹²³ Onların çıkartmadığı mantıki sonuç, bugün sosyal üretimin değerın kendini genişletmesi ve mal ve hizmetlerin üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zamanı standardıyla düzenlenmediği (veya giderek daha az düzenlendiği), dolayısıyla sermayenin bu yeni beliren bağımsız üretimle ilişkilendiği ölçüde, üretimin sosyal biçiminin kapitalist olmadığı (veya giderek kapitalizmden uzaklaştığı) ürünlere parazitçe el koyma ilişkisine dönüştüğüdür.

Zamanla ilgili önermeleri hatalı olsa da, üretim sermayenin elinden kaçmıyor olsa da, değerle ilgili argümanları incelenmeye değer. Bu argüman baştan aşağı kafa karışıklıklarıyla doludur. Birincisi Hardt ve Negri fiili olarak yaptıkları gibi, Marx’ın değer teorisini Adam Smith ve David Ricardo’nun teorileriyle eş görmekle düpedüz yanılmaktadır.¹²⁴ Marx’ın teorisi onlarınkiyle kökten farklıdır; üretimin toplumsal biçimiyle ilgilenir ve toplumsal olarak gerekli emek zamanı (*Çokluk*’un değer teorisi tartışmasında hiç bahsi geçmez) ve emekle işgücü arasındaki ayrım gibi yeni kavramlar öne sürer.¹²⁵ İkincisi, Marx’a “kapitalist toplumda tüm değerın ve zenginliğin kaynağının emek olduğu fikrini”¹²⁶ atfederler, oysa Marx bu konuda çok açıktır: “Emek, bütün zenginliğin kaynağı değildir. Doğa da tıpkı, bir doğa gücünün, yani insan işgücünün tezahüründen başka bir

121 Basso 2003, s. 83.

122 Hardt ve Negri 2004, s. 151-52, 233.

123 Negri 1970’lerden beri değer yasasının artık kapitalist komutanın vahşi iktidarı niteliğiyle varolmanın dışında bir kıymet-i harbiyesi kalmadığını savunur. (Negri 2006, ss. 232-3, 260-1).

124 Hardt ve Negri 2004, s. 161.

125 Bkz. Clarke 1991, s. 96-103.

126 Hardt ve Negri 2004, s. 160

şey olmayan emek gibi, kullanım-değerlerinin (ve kuşkusuz maddi zenginlik de bu değerlerden meydana gelir!) kaynağıdır.”¹²⁷ Bununla ilişkili olarak da değer ve servet kavramlarını sürekli birbirine karıştırırlar.¹²⁸

Buna ilaveten, iş zamanıyla iş dışı zaman arasındaki çizginin işçilerce algılanışının bulanıklaşması, değerün üretimiyle alakalı değildir. Değer somut emek tarafından anlık olarak üretilmez. Moishe Postone’un açıkladığı gibi, değer “soyut emeğin nesneleşmesidir. Genel, ‘nesnel’ bir toplumsal dolayım oluşturması itibarıyla soyut değer ne tek tek somut emeklerin nesneleşmesiyle ifade edilir, ne de bunların miktarlarıyla ölçülür.” Metaların değer büyüklüklerini belirleyen onları üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Bu “üreticilerin karşı karşıya kaldığı hemen hemen nesnel sosyal bir zorunluluğu ifade eder. Kapitalizmde yabancılaşmış sosyal ilişkilerin yapısını belirleyen soyut hakimiyetin zaman boyutudur.”¹²⁹ Yani Hardt ve Negri’nin argümanı hatalı bir öncüle ve somut emek, soyut emek ve değer arasındaki ilişkiye dair teorik bir kafa karışıklığına dayanmaktadır. Küresel ekonomiyi düzenlemeye devam eden şeyin değer olduğu inancını sorgulamaya yönelik kayda değer bir sebep sunmamaktadır. İnsanlığın ve doğanın talihsizliğidir ki, Marx’ın değer olarak teorize ettiği toplumsal dolayım (değerin despotizmi, devlet faaliyetinden, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinden ve sınıf mücadelesinden kaynaklanan kısmi olumsuzlamalarla karşı karşıya olduğundan, saf ve mükemmel haliyle olmasa bile) hâlâ dünyaya hükmetmeye devam ediyor. Hardt ve Negri’nin böyle olmadığı yönündeki savları ise maddi olmayan emeğin hegemonyasının ileri sürülen diğer neticeleri gibi, modern toplum hakkındaki teorilerinin kofluğunu gösterir.

Bitirirken: Kanguru ve Çokluk

O halde şurası açık ki, Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek teorisi derinden kusurludur. Dirimselci biyopolitik anlamıyla maddi olmayan emek, iddia edilen tarihi yükselişi iyi açıklanmamış ve farklı soyutlama seviyelerinde ve farklı sosyal formlardaki üretimler arasında ayırım yapmaya olanak tanımayan herşeyi kapsayıcı bir terimdir. Belli bir tür ürün üreten emek anlamındaki sınırlı kullanımında -nitel olarak farklı bir emek tarzını belirlemek için sorunlu bir yol ise, maddi olmayan emeğin temel özellikleri doğası gereği entelektüel veya dilsel emeğe sahip olan işçilere özgü niteliklerle bağdaştırılır; oysa bunlar Hardt ve Negri’nin kategorisine tıkıştırılmış olan insanların küçük bir kısmını oluşturur. Maddi olmayan üretimin giderek sermayenin dışına çıktığı iddiası ise, statü olarak patronsuz olan yaratıcı/yenilik kaynağı işçiler kısmi istisnası bir yana, sadece

127 Marx 1989.

128 Bu konuda bkz. Postone 1993, s. 193-200.

129 Postone 1993, s. 188-9, 191.

bir hüsnüniyet örneğidir. Dahası, otonomcuların teori kurarken tek bir -zanaatçı, kitlesel ve sosyalleşmiş ve maddi olmayan- kalıplaşmış işçi veya emekçi tipolojisi üzerinden düşünme huyu, işçi sınıfı formasyonlarının karmaşık heterojenliğini homojenleştirir. Ücretli emeği, emeğin eğilimsel olarak dünya-tarihsel anlamda toplumsal bir biçimi olarak görüp onun “özgür” ve özgür olmayan tezahürlerini inceleyecek yerde, Hardt ve Negri hatalı biçime kapitalizmin her tarihi dönemine kendinden menkul bir sosyo-teknik emekçi tipolojisinin hegemonyasını yerleştiriyorlar. Çağdaş kapitalizm tarifleri içine yedirilmiş maddi olmayan emek kavramıyla birlikte “hizmet ekonomisi” hakkındaki yaygın fakat yanıltıcı bir dizi nosyonu yeniden üretiyor ve bu etiket altında yer alan farklı ücretli işlere pek az ışık tutuyorlar. Maddi olmayan emeğin gerçek dünyadaki neticelerini tartışırken hülyalara dalıyorlar ve değer teorisindeki revizyonları da yanlış yönlendirilmiş ve karmakarışık. Bütün olarak bakıldığında, Hardt ve Negri'nin emek ve toplum üzerine yazdıkları aklı E.P. Thomson'un Althusser'in teorisinin “Kanguru faktörü”nden muzdarip olduğu suçlamasını getiriyor:

toplumsal gerçeklikle her fiili ampirik uğraşmayı yasakladığı için, bu türden idealizmin en vülger ampirizmin ellerine teslim edildiğini, bağlandığını ve susurulduğunu daha önce belirttik. ..(bu nedenle) teorik pratikçi, en güzel düşünce kıvrımlarıyla kavramsal öğelerin arasından dev sıçrayışlarla ilerler; sıçrarken, en güzel akrobatik dönüşleri yapıp heybetli hareketlerle havada kulaç atar. Fakat her seferinde (yerçekimi yasası asla bertaraf edilemediği için) yere düşer: culp! Üzerine düştüğü şey dünya ile ilgili bir varsayımdır. Ancak bu varsayımdan ayrılmaz, onu koklar, otların tadına bakar. Hoop! Yine havadadır.¹³⁰

Maalesef Hardt ve Negri teori geliştirirken somut sosyal gerçeklik çalışmalarından dikkatle soyutlama yapmak, bizzat kendileri sosyo-tarihsel olarak temellenmiş kavramları kullanmak yerine kanguru yöntemini kullanmakta günümüz araştırmacıları arasında hiç de yalnız değiller.

Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisinin bu eleştirisinin ayrıca çokluk teorileri için de bir sonucu vardır. Hardt ve Negri'ye göre, “tekil emek biçimlerinin ortaklaşması, ortak bir küresel antropolojiyi paylaşan yerel insan deneyimlerinin tekilliği ve de ortak yoksulluk ve üretkenlik durumu” yoluyla “çokluğun oluşumunu mümkün kılan koşulları” yaratan bizzat maddi olmayan emektir¹³¹, ki çokluk onlara göre evrensel tarihin kendiyile özdeş özne-nesnesidir¹³² Maddi olmayan emeğe dayalı bu inancı kurguladıkları biçimde kabul etsek bile, Hardt ve Negri yeni bir siyasi toplumsal kurtuluş öznesi yaratmak için

130 Thompson 1994, s. 209.

131 Hardt ve Negri 2004, s. 230.

132 Bu gözlemi Bryan Smyth'e borçluyum (kişisel yazışma).

sosyo-ekonomik gelişmelere bakarken, ücretli işyerlerinde, mahallelerde ve hane halkları içinde öz-örgütlenme yoluyla oluşan devasa birleşme çabalarını ve de bir özgürleşme projesinde kitle desteğini kazanmak gibi bilhassa politik bir görevi dikkate almamakla pekâlâ suçlanabilir. Ama bu sorunlar bir yana, bu makalede geliştirilen eleştiri temelinde şurası açık ki, maddi olmayan emek Hardt ve Negri'nin kendisine atfettiği fonksiyonu yerine getiremez. Bu da çokluğun, eksiklikleri Daniel Bensaïd tarafından¹³³ inandırıcı biçimde sergilenmiş olan felsefi ve politik teorisini, vermek istedikleri sosyo-ekonomik temelden mahrum kılar.

---

133 Bensaïd 2004.

Referanslar

Alnasseri, Sabah, Ulrich Brand, Thomas Sablowski and Jens Winter. 2001. "Space, Regulation and the Periodization of Capitalism." *Phases of Capitalist Development*. Ed. Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra and Alan Zuege. Houndmills and New York: Palgrave. 163-178.

Armstrong, Pat ve Hugh Armstrong. 2003. *Wasting Away: The Undermining of Canadian Health Care*. 2nd ed. Don Mills: Oxford UP.

Banaji, Jairus. 1977. "Modes of Production in a Materialist Conception of History." *Capital and Class* 3: 1-44.

Barrett, Rowena. 2004. "Working at Webboyz: An Analysis of Control over the Software Development Labour Process." *Sociology* 38.4: 777-794.

Basso, Pietro. 2003. *Modern Times, Ancient Hours: Working Lives in the Twenty-First Century*. Trans. and ed. Giacomo Donis. Londra ve New York: Verso.

Bensaïd, Daniel. 2004. "Multitudes ventriloques." <http://www.solidarities.ch/journal/docs/bensaïd.pdf>. İndirilme tarihi 2005-05-20

Beaud, Michel. 2003. *Kapitalizmin Tarihi*, Çeviren: Fikret Başkaya, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Beirne, Martin, Harvie Ramsay ve Androniki Panteli. 1998. "Developments in Computing Work: Control and Contradiction in the Software Labour Process." *Workplaces of the Future*. Ed. Paul Thompson and Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 142-162.

Bonefeld, Werner. 1993. *The Recomposition of the British State During the 1980s*. Aldershot: Dartmouth.

Bowring, Finn. 2004. "From the Mass Worker to the Multitude: A Theoretical Contextualisation of Hardt and Negri's *Empire*." *Capital and Class* 83. 101-131.

Brenner, Robert ve Mark Glick. 1991. "The Regulation Approach: Theory and History." *New Left Review* 188. 45-119.

Burchell, Brendan, David Ladipo ve Frank Wilkinson, eds. 2002. *Job Insecurity and Work Intensification*. Routledge: Londra ve New York.

Bureau of Labor Statistics. 2004a. "Table 3b The Ten Fastest Growing Occupations, 2002-2012." <http://www.bls.gov/news.release/ecopro.t04.htm>. İndirilme tarihi 2005-06-30.

- - -. 2004b. "Table 25B. Persons at work by actual hours of work at all jobs during the reference week, age, sex, race, and Hispanic or Latino ethnicity, Annual Average 2004 (Source: Current Population Survey)."

Caffentzis, Constantine George. 1998. "The End of Work or the Renaissance of Slavery? A Critique of Rifkin and Negri." <http://krotonomedia.net/otonomi/caffentzis.html>. İndirilme tarihi 2005-06-18

Callinicos, Alex. 2001a. *Postmodernizme Hayır*, Çeviren: Şebnem Pala, Ankara, Ayraç Yayınları.

Callinicos, Alex. 2001b. "Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution." *Phases of Capitalist Development*. Ed. Robert

- Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra ve Alan Zuege. Houndmills ve New York: Palgrave. 230-245.
- Callinicos, Alex 2006, *The Resources of Critique*, Cambridge: Polity.
- Camfield, David. 2004. "Re-Orienting Class Analysis: Working Classes as Historical Formations." *Science and Society* 68.4: 421-446.
- Clarke, Simon. 1988. "Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation Approach." *Capital and Class* 36: 59-92.
- . 1991. *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber*. 2nd ed. Londra: Macmillan.
- Cleaver, Harry. 1992. "The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: From Valorisation to Self-Valorisation." *Theory and Practice*. Vol. II of *Open Marxism*. Ed. Werner Bonefeld, Richard Gunn and Kosmas Psychopedis. Londra ve Boulder: Pluto. 106-144.
- Comninel, George C. 1987. *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Londra ve New York: Verso.
- De Angelis, Massimo ve David Harvie 2006, 'Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education', adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/angelisharviepaper2006.html>.
- Dyer-Witford, Nick. 1999. *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High-Technology Capitalism*. Urbana and Chicago: U of Illinois P.
- . 2001. "Empire, Immaterial Labor, the New Combinations, and the Global Worker." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 70-80.
- ve Zena Sharman. 2005. "The Political Economy of Canada's Video and Computer Game Industry." *Canadian Journal of Communications* 30.2
- Eagleton, Terry. 1999. *Marx*. New York: Routledge.
- Fleming, Peter, Bill Harley ve Graham Sewell. 2004. "A Little Knowledge is a Dangerous Thing: Getting Below the Surface of the Growth of 'Knowledge Work' in Australia." *Work, Employment and Society* 18.4: 725-747.
- Frank, Thomas ve Matt Weiland. 1997. *Commodify Your Dissent: Salvos from The Baffler*. New York ve Londra: WW Norton and Co.
- Geras, Norman. 2002. *Marx ve İnsan Doğası*, Çeviren: Görkem Doğan, İsmet Akça, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Good, Tom ve Joan McFarland. 2004. "Technology, Gender, and Regulation: Call Centres in New Brunswick." *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Ed. Jim Stanford and Leah F Vosko. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP. 246-264.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri. 2001, *İmparatorluk*, Çeviren: Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- . 2004. *Çokluk*, Çeviren: Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Henwood, Doug. 2005. *After the New Economy*. New York ve Londra: The New Press.

Devrimci Marksizm

Husson, Michel. 2005. "The Regulation School: A One-Way Ticket from Marx to the Saint-Simon Foundation?" <http://hussonet.free.fr/regulae.pdf> İndirilme tarihi 2005-06-27.

Huws, Ursula. 2003. *The Making of a Cybertariat: Virtual Work in a Real World*. New York ve Londra: Monthly Review and Merlin.

Kainer, Jan. 2002. *Cashing in On Pay Equity? Supermarket Restructuring and Gender Equality*. Toronto: Sumach.

Kotz, David M, Terrence McDonough, ve Michael Reich. 1994. "Afterword: New International Institutions and Renewed World Economic Expansion." *Social Structures of Accumulation: The Political Economy of Growth and Crisis*. Ed. David M Kotz, Terrence McDonough ve Michael Reich. Cambridge and New York: Cambridge UP.

Laxer, Gordon ve Dennis Soron (eds) 2006, *Not for Sale: Decommodifying Public Life*. Peterborough, Ontario: Broadview.

Lazzarato, Maurizio. 1992. "Le concept de travail immatériel: la grande entreprise." *Futur Antérieur* 10. http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=608. İndirilme tarihi: 2005-05-11.

- - -. 2005. "Maddi olmayan emek" *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika*, Çeviren: Selen Göbelez, Sinem Özer, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 226-246.

- - - ve Toni Negri. 1991. "Travail immatériel et subjectivité." *Futur Antérieur* 6. http://multitudes.samizdat.net/article.php3?id_article=474&var_recherche=%22travail+im. İndirilme tarihi: 2005-05-11.

Livingstone, DW. 1999. *The Education-Jobs Gap: Underemployment or Economic Democracy?* Toronto: Garamond.

Marx, Karl. 1989. *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çeviren: M. Kabagil, Ankara, Sol Yayınları.

- - -. 1999, 2003. *Grundrisse*, Çeviren: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları.

- - -, 1997 (1975). *Kapital*, Çeviren: Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

McNally, David. 2002. *Another World is Possible: Globalization and Anti-Capitalism*. Winnipeg: Arbeiter Ring.

Meiksins, Peter. 1998. "Work, New Technology and Capitalism." *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communication Revolution*. Ed. Robert W. McChesney, Ellen Meiksins Wood ve John Bellamy Foster. New York: Monthly Review. 151-163.

Negri, Antonio. 2006. *Marx Ötesi Marx*, Çeviren: Münevver Çelik, İstanbul, Otonom Yayıncılık.

Nolan, Peter ve Stephen Wood. 2003. "Mapping the Future of Work." *British Journal of Industrial Relations* 41.2: 165-174.

Peck, Jamie. 1996. *Work-Place: The Social Regulation of Labor Markets*. New York: Guilford.

Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge UP.

- Read, Jason. 2001. "The Hidden Abode of Biopolitical Production: *Empire* and the Ontology of Production." *Rethinking Marxism* 13.3/4: 24-30.
- Reiter, Ester. 1991. *Making Fast Food: From the Frying Pan into the Fryer*. Montreal ve Kingston: McGill-Queen's UP.
- Rinehart, James, Christopher Huxley ve David Robertson. 1997. *Just Another Car Factory? Lean Production and Its Discontents*. Ithaca ve Londra: ILR/Cornell UP.
- Samuel, Raphael. 1977. "The Workshop of the World." *History Workshop* 3: 6-72.
- Sears, Alan. 1999. "The 'Lean' State and Capitalist Restructuring: Towards a Theoretical Account." *Studies in Political Economy* 59: 91-114.
- Smith, Chris ve Paul Thompson. 1999. "Reevaluating the Labor Process Debate." *Rethinking the Labor Process*. Ed Mark Wardell, Thomas L Steiger and Peter Meiksins. Albany: SUNY P. 205-231.
- Stanford, Jim and Leah F Vosko, ed. 2004. *Challenging the Market: The Struggle to Regulate Work and Income*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's UP.
- Statistics Canada. 2005a. *2001 Census Standard Data Products*. <http://www12.statcan.ca/english/census01/products/standard/themes/RetrieveProductTable.cfm? Temporal=2001&PID=60342&APATH=3&GID=431515&METH=1&PTYPE=55440&THEME =4-6&FOCUS=0&AID=0&PLACENAME=0&PROVINCE=0&SEARCH=0&GC=0&G-K=0&V ID=0&FL=0&RL=0&FREE=0>. İndirilme tarihi: 2005-07-05.
- - -. 2005b. *Employment in Canada, in 1995 & 2004 with the percentage change, by occupations, annual average*. Customized data run from Statistics Canada, Labour Force Survey.
- Taylor, Phil, Gareth Mulvey, Jeff Hyman ve Peter Bain. 2003. "Work Organization, Control and the Experience of Work in Call Centres." *Work Employment and Society* 16.1: 133-150.
- Thoburn, Nicholas. 2001. "Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis.'" *Theory, Culture and Society* 18.5: 75-96.
- Thompson, EP. 1994. *Teorinin sefaleti*, Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Alan Yayıncılık.
- Thompson, Paul. 2005. "Foundation and Empire: A Critique of Hardt and Negri." *Capital and Class* 86: 73-98
- Thompson, Paul, Chris Warhurst ve George Callaghan. 2001. "Ignorant Theory and Knowledgeable Workers: Interrogating the Connections Between Knowledge, Skills and Services." *Journal of Management Studies* 38.7: 923-942.
- Van der Linden, Marcel. 2003. "Globalising the Working-Class Concept." Trans. Stijn van der Putte. <http://www.iisg.nl/labouragain/documents/vanderlinden.pdf>. İndirilme tarihi: 2005-06-30.
- Walkowitz, Carol. 2002. "The Social Relations of Body Work." *Work, Employment and Society* 16.3: 497-510.
- Warhurst, Chris ve Paul Thompson. 1998. "Hands, Hearts and Minds: Changing Work and Workers at the End of the Century." *Workplaces of the Future*. Ed. Paul Thompson

Devrimci Marksizm

and Chris Warhurst. Basingstoke ve Londra: Macmillan. 1-24.

Wilkie, Rob. 2004. "Soft Labor, Hard Work." *Nature, Society and Thought* 17.2: 229-250.

Williams, Raymond. 1990. *Marksizm ve Edebiyat*, Çeviren: Esen Tarım, İstanbul, Adam Yayınları.

Winefield, Anthony H, Nicole Gillespie, Con Stough, Jagdish Dua ve John Hapuararchchi. 2002. *Occupational Stress in Australian Universities: A National Survey 2002*. A Report to the Vice Chancellors, National Tertiary Education Union, Faculty and Staff of Australian Universities, and the Ministers for Education and Health.

Wright, Steve. 2002. *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. Londra ve Stirling, VA: Pluto.

Wright, Steve 2005, "Reality Check: Are We Living in an Immaterial World?", adresi: <http://www.metamute.org/?q=en/Reality-check-Are-We-Living-In-An-Immaterial-World>

Wright, Steve 2006, "There and Back Again: Mapping the Pathways Within Autonomist Marxism", adresi: <http://www.geocities.com/immateriallabour/wrightpaper2006.html>.

